

**ΑΝΩΤΑΤΟ ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΚΟ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟ
ΙΔΡΥΜΑ ΚΡΗΤΗΣ
ΣΧΟΛΗ ΔΙΟΙΚΗΣΗΣ ΚΑΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ
ΤΜΗΜΑ ΤΟΥΡΙΣΤΙΚΩΝ ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΕΩΝ**

**ΠΤΥΧΙΑΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ ΤΟΥ ΣΠΟΥΔΑΣΤΗ ΤΣΑΠΑ ΔΗΜΗΤΡΗ
Α.Μ. : 3369
ΕΠΟΠΤΗΣ ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ : ΑΝΔΡΟΥΛΙΔΑΚΗΣ ΕΜΜ.**

ΘΕΜΑ:

**ΚΡΗΤΙΚΟΙ ΙΣΤΟΡΙΚΟΙ ΤΟΠΟΙ ΣΤΟΝ
«ΚΡΗΤΙΚΟ» ΤΟΥ ΠΑΝΤΕΛΗ ΠΡΕΒΕΛΑΚΗ.
ΑΠΟΠΕΙΡΑ ΚΑΤΑΣΚΕΥΗΣ ΤΟΥΡΙΣΤΙΚΟΥ
ΧΑΡΤΗ.**

ΣΚΟΠΟΣ ΤΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ

Η τριλογία του «Κρητικού» του Παντελή Πρεβελάκη αποτελεί ένα από τα σημαντικότερα έργα της Κρητικής λογοτεχνίας και αναφοράς στους αγώνες του Κρητικού λαού κατά της τουρκοκρατίας και για ένωση με την ελεύθερη Ελλάδα. Σκοπός της εργασίας αυτής, είναι ο εντοπισμός των τοποθεσιών που αναφέρει ο συγγραφέας στο έργο του και οργανωμένη κατανομή και καταγραφή τους ανα νομούς με παράλληλη αναφορά στην ιδιαίτερη ιστορία του κάθε τόπου καθώς και στα ήθη και έθιμα του κρητικού λαού. Με άλλα λόγια, δημιουργία ενός χάρτη/πλάνου της Κρήτης με βάση όσα αναφέρει ο Πρεβελάκης στον Κρητικό και, κατά συνέπεια, με κεντρικό άξονα την ιστορία της Κρήτης κατά το χρονικό διάστημα 1821-1910.

ΜΕΡΟΣ Α : Ο «ΚΡΗΤΙΚΟΣ»

Ο ΚΡΗΤΙΚΟΣ

Τα τρία μέρη της τριλογίας του Κρητικού είναι
Α. Το Δέντρο (εκδόθηκε το 1948)
Β. Η Πρώτη Λευτεριά (εκδόθηκε το 1949)
Γ. Η Πολιτεία (εκδόθηκε το 1950)

Κεντρικός ήρωας των βιβλίων είναι ένας κρητικός από το Αμάρι του Ρεθύμνου και η ζωή του, με φόντο τον Κρητικό αγώνα για απελευθέρωση από τους Τούρκους και ένωση με την ελεύθερη Ελλάδα. Το πρώτο βιβλίο ξεκινάει με την εξιστόρηση των περιπετειών των γονιών του Κωσταντή και χρονολογικά τα γεγονότα που εξιστορούνται ξεκινάνε από το 1821 ως το 1890 (περίπου). Το δεύτερο μέρος χρονολογικά τοποθετείται να ξεκινάει από το 1895 και δίνονται περιγραφές για τους κρητικούς αγώνες μέχρι το τέλος της συγκεκριμένης δεκαετίας. Τέλος, η εξιστόρηση των γεγονότων συνεχίζεται και τελειώνει το 1910 με την αποχώρηση του Βενιζέλου από την Κρήτη.

Πιο συγκεκριμένα:

A, ΤΟ ΔΕΝΤΡΟ

Το πρώτο μέρος της τριλογίας ξεκινάει με την ιστορία του Σηφαλιού, την καταγωγή και την ιστορία του όπως την διηγείται στον ηγούμενο της μονής Ασωμάτων Αντρόνικο, στο Μεροβίγλι. Ο Σηφαλιός ξεκινά την αφήγηση του από τον παππού του Παπα-Σίφη ο οποίος σφαγιάστηκε με βάρβαρο τρόπο από τους Τούρκους το 1821 στο χωριό του Καλλικράτη. Στη συνέχεια γίνεται αναφορά στην ιστορία των παιδιών του παπα- Σίφη. Ο Μιχάλης και ο Γαβρίλης σκοτώθηκαν πάνω σε μια μάχη με τους Τούρκους, λόγω του γενικότερου ξεσηκωμού εναντίων των Τούρκων κατακτητών. Ο τρίτος γιός του ο Κωσταντής ήταν καλόγερος και μετά τον χαμό των αδερφών του και ύστερα από προτροπή του πατέρα του πριν πεθάνει, αποφάσισε να γυρίσει στα εγκόσμια και να συνεχίσει το όνομα της οικογένειάς του. Αφού παντρεύτηκε ξαναέγινε μοναχός. Καρπός αυτού του γάμου είναι ο μέχρι στιγμής αφηγητής Σηφαλιός, ο οποίος λόγω της εκδίκησης που πήρε για τον γδικιωμό των

συγγενών του, επικυρήχθηκε από τους Τούρκους και έτσι πήρε την γυναίκα του και βρήκε καταφύγιο στο Μεροβίγλι.

Ακολουθεί περιγραφή της **εχθρότητας που υπάρχει στην καθημερινή συμβίωση Τούρκων και Ελλήνων**, αφού από τη μια έχουμε τους Τούρκους ως καταπατητές και από την άλλη τους Σφακιανούς να αποζητούν την ελευθερία τους δείχνοντας παράλληλα την υπεροχή τους. Η ιστορία συνεχίζεται μέσα από τα μάτια της **Αρετής**, της γυναίκας του Σηφαλιού, η οποία είναι έγκυος και βιώνει μια καθημερινή αγωνία, μιας και ο Σηφαλίους ζει μακριά της επικυρηγμένος από τους Τούρκους. Ύστερα από μια συνάντηση τους και την εξιστόρηση ενός προφητικού ονείρου της Αρετής στον ίδιο τον Σηφαλιό, έχουμε τον θάνατο του Σηφαλιού και την παράδοση του νεκρού στην γυναίκα του. Στο τέταρτο κεφάλαιο παρατηρούμε την όλη διαδικασία της ταφής, από την προετοιμασία του νεκρού σώματος, τα μοιρολόγια των γυναικών, την νεκρώσιμη ακολουθία και τέλος την ταφή με τιμές, έτσι όπως αρμόζει σε έναν γενναίο άντρα.

Η χήρα του Σηφαλιού, βρίσκεται σε απόγνωση, δείχνοντας όμως και τον δυναμικό χαρακτήρα της αφού ζητά εκδίκηση για το χαμό του άντρα της. Η ίδια ζει με τις αναμνήσεις του Σηφαλιού, έχει παραισθήσεις και τον βλέπει ολοζώντανο μπροστά της να της μιλάει και να ζει κανονικά την καθημερινότητα της σαν να μην πέθανε ποτέ ο Σηφαλίους. Ακολουθεί η γέννηση του παιδιού της. Δίνονται οι ευχές στο νεογέννητο αγόρι από τον πάτερ Συμιό, αλλά και την ιστορία του Μπαλομούτσου, ο οποίος περαστικός από το Μεροβίγλι διηγείται την δική του ιστορία στην Αρετή, το πως αλλαξοπίστησε και τιμωρήθηκε από τον Θεό, και πως τώρα γυρίζει από χωριό σε χωριό ερμηνεύοντας διάφορα σημάδια και πουλώντας φαρμακόχορτα. Έτσι ο Μπαλομούτσου διαβάζει το μέλλον του παιδιού της Αρετής, το οποίο προμηνύεται από τον ίδιο με πλούτη, κύρος αλλά και επιτυχίες εναντίον των Τούρκων. Ο ηγούμενος Αντρόνικος ζητάει την βοήθεια της Αρετής για την σίτηση παλικαριών που πολεμούν εναντίον των καταπατητών. Σε αυτή την κίνηση του Αντρόνικου βοηθός είναι και ο ίδιος του ο αδερφός Μανασής, ο οποίος χτίζει και τον φούρνο όπου η Αρετή θα προετοιμάζει την σίτηση των ανταρτών. Γενικότερα βλέπουμε αυτό που μπορεί να κάνει η ίδια βοηθώντας στον αγώνα των Κρητικών παράλληλα φυσικά με το μέγαλωμα του γιού της Κωσταντή (π οποίος είναι και ο κεντρικός χαρακτήρας της τριλογίας). Ο Κωσταντής δέχεται τις διδαχές που προστάζουν οι καιροί, να είναι εχθρός με τους Τούρκους αλλά να μην ξεχνά ότι είναι και δούλος του Θεού. Η Αρετή συνεχίζει το έργο της στον φούρνο. Στη συνέχεια βλέπουμε τον Κωσταντή να πηγαίνει στο μοναστήρι το οποίο λειτουργούσε σαν **κρυφό σχολειό** και να μαθαίνει να διαβάζει, να γράφει, να μετράει, κάτω από συνθήκες που προσδίδουν τις γενικότερες δυσκολίες της εποχής. Τέλος περιγράφεται η σχολική ζωή του καθώς και οι καθημερινές τριβές τόσο με τον δάσκαλο του, όσο και με τους υπόλοιπους συμμαθητές του.

Το ένατο κεφάλαιο αφορά μία επιστολή που γράφει ο Μιχέλης Οικονομίδης το 1882 με την πρωτοβουλία των προεστοκαπετανέων της επαρχίας του Αμαρίου προς τον Βάλη της Κρήτης Γιάννη Φωτιάδη πασά. Σε αυτή την επιστολή του περιγράφουν το **χρονικό των καταστροφών** που προκάλεσαν οι Τούρκοι στα μέρη τους. Αναφέρονται ζημιές, κλοπές, σκοτωμοί Χριστιανών, βιασμοί γυναικών, λεηλασίες σπιτιών και εκκλησιών, γεγονότα δηλαδή που τους κάνουν να μη θέλουν να φύγουν από τα χωριά τους και να πάνε στα Χανιά, όπως προστάζει ο ίδιος ο Βάλης της Κρήτης, αφού δεν είναι διατεθειμένοι να αφήσουν τις δουλειές τους σε <<..φέρτικους δουλεντάδες..μακριά από τα μάτια του νοικοκύρη>>. Επιπλέον, περιγράφονται τα παραδοσιακά αγωνίσματα που γίνονταν στη γιορτή του Αγίου Γεωργίου, μεταξύ των

αντρών, όπως το τρέξιμο, οι αμάδες, και το σημάδι με τα τουφέκια. Στην αρχή του ίδιου κεφαλαίου διαβάζουμε για τα **παράπονα των Ελλήνων λόγω της βαριάς φορολογίας** που τους επιβαλλόταν από τους Τούρκους, ενώ εμφανίζεται μία επιστολή από το χωριό Άνω μέρος και από τα γύρω μικρά χωριά προς τον τη μονή Ασωμάτων, όπου αναγράφεται πως ήρθε η ώρα του ξεσηκωμού εναντίον των Τούρκων και ότι πρέπει να ελευθερώσουν τους Έλληνες κρατούμενους, προτού τους εξορίσουν ή τους σκοτώσουν οι Τούρκοι. Ακολουθεί **μεθοδική οργάνωση των σχεδίων των Ελλήνων**, για την αποτελεσματική απομάκρυνση των Τούρκων από τα μέρη τους. Επίσης βλέπουμε μια πολυήμερη μάχη μεταξύ κατακτητών και σκλαβωμένων, καθώς και το κάλεσμα του Κωσταντή της Αρετής να πάρει μέρος στον αγώνα. Ο **κλέφτικος πόλεμος** των Ελλήνων, μετατρέπεται σε μια φοβερή μάχη με σημαντικές απώλειες, όπως αυτή του Δρακωνιανού, ενός από τους μπροστάρηδες της μάχης.

Ο Κωσταντής παίρνει τις ευχές τις μάνας του Αρετής και ξεκινάει για τη χώρα, για να βοηθήσει και αυτός στον αγώνα. Στο **Ρέθυμνο** τον αναγνωρίζεται από τους Τούρκους, λόγω του ότι ο Κωσταντής είχε σκοτώσει τον Μπαμπαλοχουσεϊνή στους Αρμούς. Έτσι συλλαμβάνεται και οδηγείται στην **φυλακή της Φορτέτζας**. Μας δίνονται **περιγραφές για την κατάσταση των φυλακισμένων** και τις συνθήκες που επικρατούν εκεί. Ο Κωσταντής βλέπει σε όραμα την Παναγία την Ξεσκλαβώτρα να του λέει τον τρόπο με τον οποίο θα ξεφύγουν από την φυλακή. Στη συνέχεια, έχουμε τον θάνατο τριών κρατουμένων, την ιστορία τους και πως κατέληξαν στη φυλακή της Φορτέτζας. Τελικά γίνεται πραγματοποίηση του οράματος του Κωσταντή και την απόδραση των κρατουμένων από την φυλακή. Αυτοί που απέδρασαν από την φυλακή χωρίζονται σε δύο ομάδες, άλλοι ζητούν καταφύγιο και οι υπόλοιποι επιστρέφουν στα χωριά τους.

Στη **μονή Ασωμάτων** τα πάντα έχουν ερημώσει. Ο Κωσταντής πληροφορείται από ένα περαστικό ότι και ο ηγούμενος Αντρόνικος και η μάνα του, αλλά και ολοκληρες οικογένειες έχουν πεθάνει εξαιτίας ενός **λοιμού**. <<.θεϊκό σπαθί.>>. Αμέσως μετά έχουμε την εξιστόριση από τον περαστικό της εξάπλωσης του λοιμού από χωριό σε χωριό και την προσπάθεια του Μανασή να δίνει βότανα και συμβουλές για να περιοριστεί το κακό που τους είχε βρεί. Στο τελευταίο κεφάλαιο του πρώτου βιβλίου της τριλογίας, βλέπουμε την προσπάθεια του Μανασή και του Κωσταντή να χτίσουν μια εκκλησία στο Μεροβίγλι, ώστε να μην ερημώσει το χωριό και να επιστρέψει ο κόσμος, όπως επίσης και τον διακαή πόθο του Κωσταντή να εκπλήρωσει το χρέος του προς την πατρίδα του, προτιμώντας να ακολουθήσει τον δρόμο του ξεσηκωμού και της ελευθερίας της Κρήτης από τους Τούρκους, παρά να παντρευτεί και να κάνει οικογένεια.

Πέρα όμως από την εξιστόριση των περιπετειών της οικεγένειας, και του ίδιου του Κωσταντή, αυτό που δίνεται στο πρώτο μέρος του Κρητικού είναι η κατάσταση στην τουρκοκρατούμενη Κρήτη μέσα από τα μάτια του ίδιου του Κρητικού. Βλέπουμε τον καθημερινό αγώνα των ανθρώπων της επαρχίας της Κρήτης για συμβίωση με τους κατακτητές και τις **προσπάθειες τους να διατηρήσουν την εθνική τους ταυτότητα** (π.χ. το σχολείο που πήγαινε ο Κωσταντής). Σημαντικό ρόλο έπαιζε και η εκκλησία, καθώς στο πρόσωπο των παπάδων και των μοναχών οι πιστοί έβρισκαν παρηγοριά. Υπήρχε μεγάλη εμπιστοσύνη απέναντι τους καθώς ήταν οι πιο μορφωμένοι. Οι **διαμάχες** μεταξύ Κρητικών και Τούρκων είναι ένα καθημερινό, συνηθισμένο φαινόμενο. Αυτό, όμως, που γίνεται αντιληπτό σε μεγάλο βαθμό είναι η **θρησκευτική διαφορά** που κάνει τις διαμάχες ακόμα μεγαλύτερες. Υπάρχουν οι Χριστιανοί Κρητικοί, οι Μουσουλμάνοι Τούρκοι, πολλοί που αλλαξοπιστούν ανάλογα με τις καταστάσεις και αρκετοί «Κρυφορωμιοί». Επιπλέον, στο σημείο που ο Κωσταντής φυλακίζεται στο Ρέθυμνο, μας δίνεται και η εικόνα του Ρεθύμνου εκείνης της εποχής

και των φυλακών του, που είχαν γίνει σημείο αναφοράς της «στέρησης» της ελευθερίας μέσα στο έργο του Πρεβελάκη.

B. Η ΠΡΩΤΗ ΛΕΥΤΕΡΙΑ

Το δεύτερο μέρος της τριλογίας ξεκινάει με την περιγραφή και τους εορτασμούς στη γιορτή του «Αϊ Λιά». Μας δίνονται περιγραφές για ένα πανηγύρι που γίνεται προς τιμή του αγίου καθώς και για όλα τα **έθιμα των Κρητικών**, ανάμεσα στα οποία και ένα μεγάλο φαγοπότι συνοδευόμενο απο παιχνίδια, χορούς και μαντινάδες. Με αφορμή κάποιες μαντινάδες, γίνεται **αναφορά στην ολοκάντωση του Αρκαδίου** καθώς έχουν περάσει 29 χρόνια απο τότε και η σκέψη όλων πηγαίνει σε φήμες που ακούγονται για έναρξη καινούριας επανάστασης. Απο το γλέντι φυσικά δεν λείπουν ο Μανασής και ο Κωσταντής, ο οποίος μαζί με τον φίλο του Λευτέρη γίνονται επίκεντρο της προσοχής καθώς γίνεται μια «μονομαχία» χορού και μαντινάδας. Επιπλέον, βλέπουμε τον Κωσταντή να παρατηρεί την Βαγγελιώ, η οποία όπως βλέπουμε και παρακάτω θα γίνει και η συζυγος του.

Ο Μανασής βρίκει αφορμή με το «προξενείο» του Κωσταντή και μαζί με την βοήθεια άλλων ξαναχτίζει (ανακαινίζει) το Μεροβίγλι για χάρη του Κωσταντή και της γυναίκας που επρόκειτο να παντρευτεί. Ταυτόχρονα με όλες τις προετοιμασίες του προξενιού και του αρραβώνα εξακολουθούν να γίνονται αναφορές στις **φήμες για πόλεμο** οι οποίες γίνονται ολοένα και μεγαλύτερες. Ο γάμος αποφασίζεται για μια Κυριακή του Νοέμβρη (1895) και ακολουθείται απο ένα μεγάλο γλέντι στο οποίο συμμετέχουν πάνω απο εκατό άτομα.

Με την είσοδο του Χειμώνα ο Κωσταντής αναγκάζεται να αφήσει το σπίτι του καθώς έχει ήδη αρχίσει να ετοιμάζεται ο καινούριος αγώνας κατά των τούρκων και μαζί με τον Λευτέρη αφήνουνε το Αμάρι και πηγαίνουν στα χωριά της επαρχίας του Αγ. Βασιλείου οπου και σμίγουν με τους υπόλοιπους επαναστάτες. Όλοι αντιλαμβάνονται οτι πλησιάζει πόλεμος και ο καθένας προσπαθεί να εμψυχώσει τον άλλο είτε με φήμες που ακούγονται μέχρι και με την «ερμηνεία» ονείρων που προβλέπουν «νίκη» των επαναστατών.

Ο χειμώνας όμως συνεχίζεται χωρίς την έναρξη της επανάστασης, με το Πατριαρχείο να ζητάει απο τους επαναστάτες να παραδωθούν, τους τούρκους να κατεβάζουν στρατό απο την Ασία και την Θεσσαλονίκη και τους Κρητικούς της ηπειρωτικής Ελλάδας να εκδίδουν εφημερίδες υποστηρίζοντας τουε επαναστάτες.

Ταυτόχρονα, ο Μανασής στέλνει την Βαγγελιώ πίσω στην οικογένεια της για το διάστημα που θα λείπει ο άντρας της. Μαζί με «κρυφορωμιούς» (κρυφούς χριστιανούς) προσπαθούν και αυτοί να βοηθήσουν στην έναρξη της επανάστασης.

Η επανάσταση ξεκινάει και βλέπουμε την πρώτη πολιορκία τούρκικου πύργου παράλληλα με μια σύνοδο σε ένα χωριό του Αποκορώνα. Ο πόλεμος ξεκινάει και επίσημα. Ο τραυματισμός του Λευτέρη κάνει τον Κωσταντή να αντιληφθεί οτι ο αγώνας δεν θα είναι εύκολος.

Και το πρώτο πρόβλημα που προκύπτει είναι αυτό της οργάνωσης. Η Ελλάδα στέλνει όπλα για την υποστήριξη του αγώνα και η έλλειψη οργάνωσης δημιουργεί ένα χάος στη μοιρασιά, κατα την οποία γίνεται ένας **μικρός εμφύλιος** ο οποίος στο τέλος τίθεται υπο έλεγχο.

Ακολουθούν τα βαφτίσια του γιου του Κωσταντή. Για πνευματικός πατέρας επιλέγεται ο Λευτέρης και το παιδί ονομάζεται Ιωσήφ (αν και οι περισσότερες αναφορές στο βιβλίο γίνται ως «Τρυπαλός»). Είναι το χαϊδευτικό όνομα με το οποίο ο Κωσταντής αναφέρεται στον γιό του.) Με αφορμή τα βαφτίσια γίνεται ένα «διάλειμα»

απο τον αγώνα και ο Κωσταντής με τους συντρόφους του βρίσκουν μια αφορμή να ξεκουραστούν πριν αρχίσουν τον ,επίσημο πια, αγώνα.

Η Ελληνική κυβέρνηση δεν φαίνεται να πέρνει ξεκάθαρη θέση στο θέμα της Κρήτης και έτσι στις 18 Αυγούστου της ίδιας χρονιάς γίνεται μια σύναξη των Κρητικών στο χωριό Κάμποι στην οποία εμφανίζεται για πρώτη φορά στην τριλογία ο **Ελευθέριος Βενιζέλος**. Απο την αρχή κεντρίζει το ενδιαφέρον του Κωσταντή καθώς η γνώμη του για πολλά ζητήματα **διχάζει** σε τέτοιο σημείο που μερικοί απο σκέφτονται μέχρι και να τον σκοτώσουν. Η συνέλευση αποφάσισε συμμόρφωση του αγώνα και προσωρινή υποταγή στην θέληση του Σουλτάνου με σκοπό την εξοικονόμηση χρόνου για καλύτερη οργάνωση του αγώνα.

Στις 26 Ιανουαρίου του 1897 στήνεται η ελληνική σημαία στο Ακρωτήρι και έτσι τα χωριά αρχίζουν ένα ένα να αποτινάζουν απο πάνω τους τον τούρκικο ζυγό. Ο Κωσταντής μαζί με άλλους λαμβάνουν μέρος σε μια μάχη στο Ακρωτήρι όπου οι Τούρκοι αλλά και **οι ξένες δυνάμεις μένουν άφωνες απο το θάρρος ενός κρητικού αγωνιστή** που στήνει το στήθος του μπροστά σε όλους για την τιμή της σημαίας του.

Εκεί συναντά ξανά τον Βενιζέλο και γίνεται μια πρώτη συζήτηση για το τι πρέπει να γίνει μετά την επανάσταση. Ο Βενιζέλος θέτει θέματα οργάνωσης της κοινωνίας όπως αρμόζουν σε μια ελεύθερη χώρα.

Μετά απο όλα τα γεγονότα ο Κωσταντής αφήνει το Αμάρι και κατευθύνεται προς τις Αρχάνες όπου η οργάνωση είναι μεγαλύτερη. Εκεί για πρώτη φορά ο Κωσταντής αντιλαμβάνεται πόσο μεγάλη είναι η έννοια της ελευθερίας και οτι δεν περιορίζεται μόνο στη ύλη και στην γή αλλά επεκτείνεται και στην κοινωνία και την σκέψη των ανθρώπων. Παράλληλα, οι αγωνιστές **περιμένουν με αγωνία τις κινήσεις της ηπειρωτικής Ελλάδας οι οποίες δεν έχουν σταθερή γραμμή** . Όταν λοιπόν ανακοινώνεται οτι η Ελλάδα ζητάει βοήθεια για τον αγώνα στον βορρά ο Κωσταντής (όπως και όλοι οι υπόλοιποι) εκφράζει μεγάλη επιθυμία να πάει χωρίς όμως να αυτό να γίνεται πραγματικότητα.

Μετά τις συνεχείς αποτυχίες της Ελληνικής κυβέρνησης, η Κρήτη πέφτει στα χέρια των Φράγκων, οι οποίοι όμως κρατούν την υπόσχεση τους και παραχωρούν **αυτονομία την Κρήτη. Η Επαναστατική Σύναξη αλλάζει το όνομα της σε Κρητική** και πρόεδρος της διορίζεται ο Βενιζέλος. Το 1898 επίτροπος της Κρήτης διορίζεται ο Γεώργιος, ο δεύτερος γιος του βασιλιά των Ελλήνων. Έτσι, η Κρήτη αποκτάει την «πρώτη λευτεριά» . Το δεύτερο μέρος κλείνει με τον Κωσταντή να έχει γυρίσει στο Αμάρι. Η λευτεριά έχει αποκτηθεί αλλά διαβεβαιώνει τον Μανασή οτι αυτό δεν είναι το τέλος του Κρητικού αγώνα.

Σε αντίθεση με το πρώτο μέρος της τριλογίας, σε αυτό το μέρος βλέπουμε την κρητική κοινωνία πιο «ενεργή» Στα κεφάλαια του «Πανηγυριού» και του «Γάμου» βλέπουμε μια κοινωνία κρητικών με δικά της ήθη και έθιμα και ταυτόχρονα την προετοιμασία για την μεγάλη επανάσταση. Το μεγαλύτερο μέρος των Κρητικών πιστεύει οτι η ελευθερία είναι κοντά. Το ταξίδι του Κωσταντή στις Αρχάνες δείχνει οτι η κατάσταση ήταν έτσι σε όλη την Κρήτη. Οι πιο πολλοί άντρες παίρνουν μέρος στην επανάσταση και βρίσκονται στα βουνά. Οι γυναίκες τους μένουν πίσω και προσπαθούν να κρατήσουν τα νοικοκυριά συνεχίζοντας κανονικά τη ζωή τους αλλά ταυτόχρονα αγωνιώντας για την τύχη των αντρών. Μετά της «Σύμβαση της Χαλέπας» οι κρητικοί γίνονται πιο «**διεκδικητικοί**» απέναντι στον Τούρκο κατακτητή. Η «πρώτη λευτεριά» φτάνει, πολλοί επαναπαύονται μα πολλοί είναι και αυτοί που πιστεύουν οτι ο αγώνας πρέπει να συνεχιστεί.

Γ. Η ΠΟΛΙΤΕΙΑ

Το τελευταίο μέρος της τριλογίας βρίσκει τον Κωσταντή σε μια αυτόνομη Κρήτη, υπο την επίβλεψη του **Αρμοστή Γεωργίου**, ο οποίος όμως δεν είναι αποδεκτός από μεγάλη μερίδα των Κρητικών. Τόσο ο Κωσταντής όσο και ο Μανασής νοιώθουν ότι ο αγώνας τους δεν έχει τελειώσει. Παράλληλα, όμως, αρχίζουν να τίθονται άλλα ζητήματα που έχουν να κάνουν με το κατά πόσο η αποκτημένη ελευθερία οφείλεται στον Θεό και κατά πόσο μπορεί η εκκλησία να αναμιχθεί στην διοίκηση/οργάνωση της ελεύθερης Κρήτης. Έτσι αρχίζουν να δημιουργούνται προστριβές μεταξύ των δυο αντρών. Οι προστριβές αυτές φέρνουν τον Κωσταντή σε σημείο να νιώθει αντιμέτωπος με κάποια αόρατη δύναμη που προσπαθεί να μπει ανάμεσα σε αυτόν και τη γυναίκα του. Και αυτή η δύναμη είναι αυτή της επιρροής του γέρου Μανασή μέσα στο σπιτικό του της Βαγγελιώς και του Κωσταντή.

Η ιδέες του Μανασή τον φέρνουν σε σημείο να έρθει σε μεγάλη σύγκρουση με τον Δεσπότη της περιοχής σε μια σύναξη. Γίνεται για πρώτη φορά αναφορά στο **κίνημα της Θερίσου** και ο Κωσταντής προτιμάει να μείνει αμερόληπτος στη διαμάχη του Μανασή με τους υπόλοιπους (προφανώς επειδή το μυαλό του είναι στον αγώνα). Μετά από όλα αυτά ο Μανασής αρχίζει να δημιουργεί ένα πηρύνα οπαδών, κυρίως γυναικών, ανάμεσα τους και η Βαγγελιώ που δεν διστάζουν να τα βάλουν ακόμα και με αξιωματικούς που στέλνονται για να τον συλλάβουν.

Το ψυχρό κλίμα ανάμεσα στον Κωσταντή και τη γυναίκα του μεγαλώνει μόλις αυτός αποφασίζει να ξεκινήσει μαζί με τους συναγωνιστές του για το **Θέρισο** θέλοντας να πάρουν μέρος στον αγώνα του Βενιζέλου για την ένωση της Κρήτης με την υπόλοιπη Ελλάδα. Στην πορεία του για το φαράγγι, πάνω σε μια συμπλοκή ο **Κωσταντής σκοτώνει ένα νοματάρχη** (πράγμα που τον επηρεάζει ψυχολογικά σε μεγάλο βαθμό).

Φτάνοντας στο αρχηγείο της Θερίσου, γίνονται μάρτυρες ενός λόγου του Βενιζέλου που λειτουργεί καταλυτικά στις σκέψεις και του ενδοιασμούς που υπήρχαν ως εκείνη τη στιγμή για την τροπή του αγώνα. Πλέον όλοι είναι σίγουροι για αυτό που θέλουν. **Ένωση**. Ο Κωσταντής εξομολογείται στον Βενιζέλο το φονικό που διέπραξε αλλά εκείνος τον κάνει να καταλάβει ότι κανένας δεν θα μπορούσε να βγει από τα γεγονότα χωρίς να φέρει κάτι τέτοιο στη συνείδηση του. Ήταν το τίμημα και η απώλεια για το τραγικό λάθος του εμφυλίου που έχει κυρηχτεί μέσα στην Κρήτη.

Στη συνέχεια μας δίνονται περιγραφές των στρατηγικών κινήσεων του Βενιζέλου μέχρι το σημείο να έρθουν τα πράγματα έτσι που να χρειαστεί οι αγωνιστές να παραδώσουν τα όπλα τους αλλά ταυτόχρονα να κερδίζουν πολλές από τις διεκδικήσεις τους. Πλέον όλα δείχνουν ότι πλησιάζει καιρός ειρήνης για την Κρήτη και πολλοί Κρητικοί σκέφτονται να ανεβουν και να βοηθήσουν τον Μακεδονικό αγώνα.

Ο Κωσταντής γυρίζει στο Μεροβίγλι και βρίσκει μια εικόνα εγκατάληψης. Ο Μανασής την έχει επηρεάσει σε τέτοιο βαθμό που μαζί με άλλες γυναίκες είναι έτοιμες να καλογερέψουν. Ο γέρος προσπαθεί να πάρασύρει τον κόσμο και διακρίνεται μια διχογνωμία στο Αμάρι. Πολλοί είναι αυτοί που τον αμφισβητούν αλλά υπάρχει και ο φόβος/δέος προς τον Θεό. Ο Κωσταντής, αποστασιοποιημένος πια, παίρνει με τη βία τη γυναίκα του στο σπίτι προσωρινά, καθώς εκείνη στο τέλος ξαναγυρίζει στο πλευρό του Μανασή.

Ο Κωσταντής μένει μόνος του στο Μεροβίγλι και γίνεται μια απόπειρα δολοφονίας του από άγνωστο εκείνη τη στιγμή άτομο. Αργότερα, μαθαίνει πως το άτομο που τον ήθελε νεκρό δεν είναι άλλο από την Μαρία, τη γυναίκα του αξιωματικού που είχε σκοτώσει. Εκείνος, έχοντας ακόμα το βάρος στη συνείδηση του,

σπεύδει και τη βρίσκει. Η γυναίκα θέλει πάρα πολύ να εκδικηθεί για το χαμό του ανδρός της μα είναι διστακτική. Ο Κωσταντής την ερωτεύεται και της το εξομολογείται κάνοντας την ακόμα πιο μπερδεμένη.

Τελικά, ένα βράδυ η Μαρία τον μαχαιρώνει και εκείνος, τραυματισμένος, βρίσκει καταφύγιο σε κάποιο γειτονικό της σπίτι. Για την Μαρία, μετά απο αυτό, στερεύει μέσα της η ανάγκη για εκδίκηση και υποχωρεί στη θέληση του Κωσταντή και πηγαίνει στο πλευρό του. Η σχέση αυτή γίνεται και λόγος για οριστική ρήξη της σχέσης του με τον ψυχοπατέρα του. Οι δυο άντρες κινούνται πλέον σε διαφορετικούς δρόμους.

Ο Μανασής, προφανώς όχι ικανοποιημένος απο την στάση των πιστών της περιοχής, χρησιμοποιεί τεχνάσματα και απειλές τα οποία απο ένα σημείο και μετά φτάνουν να τον φέρουν να τους απειλήσει οτι θα φέρει τη **Δευτέρα Παρουσία**, προκαλώντας πανικό. Πολλοί είναι αυτοί που πιστεύουν την «μπλόφα» του. Εκείνος απομονώνεται απο τον κόσμο στην ταράτσα του μοναστηρίου και μόλις αποδουκνείται η μπλόφα, παραδέχεται στον Κωσταντή οτι τιμωρείται απο τον Θεό επιδή δεν έκανε καλά το έργο του. Και η τιμωρία του ήταν να χάσει τους πιστούς του.

Το τελευταίο σκηνικό της τριλογίας είναι αυτό του αποχαιρετισμού του, ήρωα πλέον της Κρήτης, Ελευθέριου Βενιζέλου (το 1910). Ενα καράβι έρχεται στα **Χανιά** για να τον πάρει στην Αθήνα και πλήθος κρητικών σπεύδει να τον αποχαιρετήσει. Ανάμεσα τους και ο Κωσταντής, ο οποίος καλείται απο τον Βενιζέλο να πάει μαζί του. Συγκεκριμένη απάντηση μέσα στο βιβλίο δεν δίνεται. Ενοείται όμως πολύ εύκολα οτι η απάντηση του Κωσταντή είναι θετική αφού το πάθος του για τον Ελληνικό αγώνα δεν είχε σβήσει ποτέ.

Το σημαντικότερο στο τελευταίο βιβλίο της τριλογίας είναι η περιγραφή της **«αμήχανης» κοινωνίας των κρητικών** που μόλις απέκτησαν την ελευθερία τους (τουλάχιστον σε ένα βαθμό). Όπως ήταν φυσικό, **οργάνωση δεν υπήρχε**, καθώς όλοι ήταν απασχολημένοι με την απόκτηση της ελευθερίας και όχι με το «μετά». Απο τη μια υπάρχουν οι κρητικοί που θέλουν μια σωστή οργάνωση με νόμους όπως κάθε ελεύθερη χώρα. Και για να επιτευχθεί αυτό έπρεπε να γίνουν και άλλοι αγώνες όπως αυτός του Βενιζέλου. Απο την άλλη πλευρά, μεγάλο μέρος του λαού εμπιστεύεται τους παπάδες, πολλοί απο τους οποίους πιθανότατα νιώσανε **απειλή για απώλεια της επιρροής τους** στην μάζα του λαού σε περίπτωση δημιουργίας της «πολιτείας» του Βενιζέλου. Ετσι μπορούμε να διακαιολογήσουμε και την συμπεριφορά του Μανασή στο τρίτο βιβλίο. Μετά όμως απο τις νίκες του Βενιζέλου βλέπουμε ένα κρητικό λαό, ενωμένο πλέον, έτοιμο να ζήσει αυτόνομος και ταυτόχρονα να υποστηρίξει τον αγώνα της υπόλοιπης Ελλάδας.

Το έργο του Κρητικού είναι σημαντικό, καθώς μπορεί να αποτελέσει έναν «οδηγό» σε μια ιστορική περιήγηση της Κρήτης. Οι αναφορές του Πρεβελάκη δεν είναι μόνο ιστορικές, αλλά και γεωγραφικές, με αποτέλεσμα να ταυτίζεται πιο εύκολα η κάθε τοποθεσία με συγκεκριμένα γεγονότα.. Αυτό που πρέπει να τονιστεί είναι οτι εκτός απο τους τόπους στους οποίους βλέπουμε να κινούνται οι ήρωες, γίνονται και πάρα πολλές αναφορές σε γεγονότα που έγιναν πολλά χρόνια πριν απο αυτά του Κρητικού, δίνοντας μας μια καλύτερη εικόνα της Κρήτης του συγκεκριμένου αιώνα. Τέλος, μέσα απο την τριλογία, μας δίνεται η εικόνα/συμπεριφορά του Κρητικού στα τελευταία «στάδια» του Κρητικού αγώνα, η αγωνία του και η θέληση του για ελευθερία..

ΜΕΡΟΣ Β: Η ΜΕΓΑΛΗ ΚΡΗΤΙΚΗ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ

Η επανάσταση 1866-1869 αποτελεί την κορυφαία έκφραση του πόθου των Κρητών για ελευθερία και ένωση με την Ελλάδα. Η επανάσταση αυτή απέδειξε τον εθνικό χαρακτήρα του Κρητικού Ζητήματος και με τις διαστάσεις που έλαβε απασχόλησε σοβαρά την ευρωπαϊκή διπλωματία, ως σημαντική πτυχή του όλου Ανατολικού Ζητήματος.

Δύο κυρίως είναι οι αφορμές που οδήγησαν τους Κρήτες σε νέα δυναμική και αποφασιστική αναμέτρηση με την Οθωμανική αυτοκρατορία : η επιβολή νέων φόρων, παρά τις διατάξεις του Χάτι Χουμαγιούν, και το λεγόμενο μοναστηριακό ζήτημα. Ο Ισμαήλ πασάς, διοικητής της Κρήτης από το 1861, έπειτα από ένα μικρό διάστημα αγαθής και δίκαιης διακυβέρνησης, για την οποία οι Κρήτες ζητούσαν να παραμείνει στη Γενική Διοίκηση του νησιού, μετέβαλε τακτική και προχώρησε στην επιβολή καταθλιπτικής φορολογίας, κυρίως στα γεωργικά προϊόντα. Η αντίδραση όμως του λαού κορυφώθηκε, όταν ο Ισμαήλ επιχείρησε να αναμιχθεί στο μοναστηριακό ζήτημα, που είχε δημιουργηθεί κατά την εποχή αυτή στις ανατολικές επαρχίες. Φωτισμένοι κληρικοί και λαϊκοί, όπως ο Χρ. Αργυράκης και ο Λέων Γεωργιάδης, είχαν ζητήσει από το 1862 να τεθεί η μοναστηριακή περιουσία υπό τον έλεγχο των Δημογερόντων, για την ίδρυση και λειτουργία σχολείων. Αντίθετοι ήταν ο μητροπολίτης Διονύσιος, οι επίσκοποι και οι ηγούμενοι των μοναστηριών. Η σκανδαλώδης ανάμειξη του Ισμαήλ στην εκλογή των πληρεξουσίων, που θα συζητούσαν το ζήτημα, η ακύρωση της εκλογής των ανεπιθύμητων στην τουρκική διοίκηση προσώπων και η σύλληψη και φυλάκιση των μελών της Επιτροπής, που θα μετέβαιναν στην Κωνσταντινούπολη για να συζητήσουν το θέμα με το Πατριαρχείο, δημιούργησε εντονότερες αντιδράσεις.

Από την άνοιξη του 1866 είχαν αρχίσει συγκεντρώσεις Κρητών σε διάφορα χωριά, στο Ατσιπόπουλο, στα Ανώγεια, στον Άγιο Μύρωνα και στο Κράσι. Στις 14 Μαΐου συνήλθε η πρώτη μεγάλη παγκρήτια συνέλευση στα Μπουτσουνάρια των Χανίων, στην εκεί μονή της Αγίας Κυριακής. Συνέταξαν υπόμνημα προς το σουλτάνο, αντίγραφο του οποίου επιδόθηκε με συνοδευτικό έγγραφο στους προξένους των Μ. Δυνάμεων στα Χανιά : <<35 έτη παρήλθον και κατά το διάστημα τούτο η ζωή των πατέρων ημών και ημών των ιδίων υπήρξε σειρά καταπιέσεων, αδικιών και δυστυχημάτων... Βαρύτατους φόρους καθ' εκάστην αυξανομένους πληρώνομεν... η δικαιοσύνη είναι παρ' ημίν άγνωστος... Είμεθα παντελώς δούλοι της ετέρας φυλής>>. Η Συνέλευση διαλύθηκε την ίδια μέρα, αλλά την επομένη πολλοί από τους πληρεξουσίου υπέγραψαν ένα άλλο υπόμνημα προς τους βασιλείς της Αγγλίας και της Γαλλίας και τον τσάρο της Ρωσίας, με το αίτημα της ένωσης με την Ελλάδα.

Η απάντηση της Υψηλής Πύλης έφτασε στην Κρήτη περί τα μέσα Ιουλίου και ήταν απορριπτική και εντόνως απειλητική. Αμέσως οι πληρεξούσιοι των κρητικών επαρχιών συγκεντρώθηκαν στο Μπρόσνερο Αποκορώνου και υπέγραψαν την πρώτη επαναστατική διακήρυξη, που την επέδωκαν αμέσως (20 Ιουλίου) στους προξένους των Μ. Δυνάμεων : <<Οι ευσεβάστως υπογεγραμμένοι αντιπρόσωποι του χριστιανικού λαού της Κρήτης, υπό τον τίτλον η Γενική Συνέλευσις των Κρητών, θεωρούμεν αναπόδραστον ημών καθήκον να επικαλεσθώμεν υμάς μάρτυρας της βίας της καταναγκαζούσης ημάς άκοντας να ‘αρωμεν τα όπλα δικαίωματι αμύνης>>. Αμέσως η επαναστατική Συνέλευση κάλεσε τον κρητικό λαό σε ένοπλη εξέγερση στις 21 Αυγούστου, με προκήρυξη που εξέδωσε από το χωριό Ασκύφου Σφακίων : <<Εμμένοντες καρτερικώς εις τον όρκον ημών του 1821, εμπνεόμενοι από το εθνικόν αίσθημα του ελληνικού μεγαλείου και της εθνικής ενότητος και έμπλεοι ελπίδος εκ του δικαίου αγώνος ημών, απορρίπτομεν πάσαν προσφοράν και θαρραλέως διακηρύττομεν ενώπιον Θεού και ανθρώπων ως τον μόνον ομόθυμον και διαρκή πόθον ημών την ένωσιν μετά της μητρός Ελλάδος, καθικετεύοντες τον παντοδύναμον... να ευλογή τα όπλα ημών διά πληρεστάτης επιτυχίας>>.

Η επαναστατική απόφαση είχε ληφθεί, αλλά οι συνθήκες ήταν δυσμενείς. Η αγγλική και η γαλλική διπλωματία αντιτάσσονταν σε κάθε ιδέα μεταβολής του status quo της Οθωμανικής αυτοκρατορίας. Μόνο η Ρωσία, που είχε ταπεινωθεί με τη Συνθήκη των Παρισίων (1856), ευνοούσε την επανάσταση στην Κρήτη και την υποκινούσε μέσω των αντιπροσώπων της στο νησί, του Σπ. Δενδρινού, προξένου της στα Χανιά, και του Ιω. Μητσοτάκη, υποπροξένου στο Ηράκλειο. Αξίζει μάλιστα να σημειωθεί ότι ο Ιω. Μητσοτάκης είχε ιδρύσει στο Ηράκλειο <<Μυστική Εταιρεία>>, για την προετοιμασία της επανάστασης και την κινητοποίηση παραγόντων μέσα και έξω από την Κρήτη.

Στην ελεύθερη Ελλάδα ο λαϊκός ενθουσιασμός ήταν ένας θετικός παράγοντας, αλλά το επίσημο κράτος βρισκόταν σε παντελή αδυναμία να βοηθήσει οικονομικά και στρατιωτικά την κρητική επανάσταση και μάλιστα μπροστά στη διαρκή τουρκική απειλή, που έγινε πιο επικίνδυνη με τη συγκέντρωση τουρκικού στρατού στα σύνορα της Θεσσαλίας. Διχασμένοι βρέθηκαν και οι πολιτικοί. Ο Δη. Βούλγαρης, που συμπαθούσε την αγγλική πολιτική, ήταν διστακτικός, ενώ ο Αλ. Κουμουνδούρος, οπαδός της ρωσικής πολιτικής, ήταν περισσότερο αποφασιστικός. Η κυβέρνηση του Μπενιζέλου Ρούφου ήταν σαφώς αντίθετη, όπως φαίνεται σε υπόμνημα του υπουργού Εξωτερικών Σπ. Βαλαωρίτη στον Έλληνα πρόξενο στα Χανιά Νικ. Σακόπουλο, με χρονολογία 16 Απριλίου 1866 : <<Εις την παρούσαν των πραγμάτων κατάστασιν εν Ευρώπη και Ανατολή, παν κίνημαν απερίσκεπτον εν Κρήτη έσεται αναμφιβόλως καταστρεπτικόν. Οι Κρήτες... πρέπει μεγάλως να προσέξωσι μη παρασυρθώσι εις κίνημά τι τοιούτον, είτε εκ κακής εκτιμήσεως της ενεστώσης ανθρώπων ανυπόμονων και εξημένων>>.

Με την έναρξη της επανάστασης εκδηλώθηκαν στην ελεύθερη Ελλάδα σοβαρές κινητοποιήσεις εξόριστων Κρητικών και άλλων Ελλήνων, για τη συγκέντρωση χρημάτων, τροφίμων και εφοδίων. Στην Αθήνα ιδρύθηκε η <<Κεντρική υπέρ των Κρητών Επιτροπή>>, ψυχή της οποίας υπήρξε ο κρητικής καταγωγής διαπρεπής νομομαθής Μάρκος Ρενιέρης (1815-1897), διοικητής αργότερα της Εθνικής Τραπέζης. Στη Σύρο ιδρύθηκε η <<Ειδική επί των Αποστολών Επιτροπή>>, για την ενίσχυση του κρητικού αγώνα με όπλα και εθελοντές, που θα μεταφέρονταν με τα πλοία της Ελληνικής Ακτοπλοΐας. Κατά τη διάρκεια της επανάστασης τα πλοία <<Υδρα>>, <<Πανελλήνιον>>, <<Αρκάδιον>>, <<Κρήτη>> και <<Ενωσις>>, με γενναίους και ριμοκίνδυνους κυβερνήτες, εφοδιάζαν με επανειλημμένες αποστολές στα κρητικά παράλια τους επαναστάτες διασπώντας τον τουρκικό αποκλεισμό και

παραλαμβάνοντας πρόσφυγες και τραυματίες για την άλλη Ελλάδα. Μόνο ο πλοίαρχος Ν. Σουρμελής, με τα ατμόπλοια <<Κρήτη>> και <<Ενωσις>> έκαμε 25 ταξίδια στην Κρήτη (50 διαδρομές), μεταφέροντας συνολικά 2.310 τόνους εφοδίων.

Όλα αυτά βέβαια ήταν εντελώς ανεπαρκή για ένα αγώνα με την Οθωμανική αυτοκρατορία. Ο πατριωτικός ενθουσιασμός δεν μπορούσε να αντισταθμίσει τις μεγάλες αδυναμίες του κρητικού αγώνα. Η Τουρκία είχε αποστείλει στην Κρήτη ήδη από τις αρχές του θέρους 1866 ένα ισχυρό στρατιωτικό σώμα 4.600 ανδρών που ενώθηκε με το μόνιμο στρατό των Τούρκων και Αιγυπτίων στο νησί. Έτσι, πριν ακόμη αρχίσουν οι εχθροπραξίες, η στρατιωτική δύναμη των εχθρών έφτανε τους 25.000 άνδρες. Αμέσως μετά την έκρηξη της επανάστασης έφτασαν και νέες επικουρίες. Το Σεπτέμβριο 1866 βρίσκονταν στην Κρήτη 45.000 τουρκικού και αιγυπτιακού στρατού, χωρίς να υπολογιστούν 10.000 Τουρκοκρήτες, που είχαν επίσης στρατολογηθεί. Δεν ήταν όμως μόνο η αριθμητική διαφορά, που έδινε την υπεροχή στους Τούρκους. Ήταν ο σύγχρονος οπλισμός, τα άφθονα εφόδια, η συνεχής οικονομική υποστήριξη, η πειθαρχία, οι εμπειροπόλεμοι στρατηγοί, ο ισχυρός στόλος. Οι Κρήτες επαναστάτες, όχι περισσότεροι από 25.000, ήταν βέβαια έμπειροι πολεμιστές, τολμηροί και λιτοδίαιτοι, γνώστες του τόπου και είχαν το πλεονέκτημα ότι μπορούσαν να καταφεύγουν σε απρόσιτες κορυφές και να μεταβάλλουν τον αγώνα σε κλεφτοπόλεμο. Αλλά ο τακτικός στρατός των Τούρκων μπορούσε ανέτως να καταλαμβάνει τα πεδινά μέρη, τα οποία λεηλατούσε και κατάκαιε. Ο άμαχος πληθυσμός, το μεγάλο θύμα του αγώνα, έπρεπε να καταφεύγει στα όρη ή στην εξορία, ενώ οι επαναστάτες ήταν συχνά υποχρεωμένοι να εγκαταλείπουν τον αγώνα, για να φροντίζουν τις οικογένειες τους. Έτσι η επανάσταση εξελίχθηκε σε αληθινή τραγωδία, που την αντιμετώπισε όμως ο κρητικός λαός με καρτερία αξιοθαύμαστη.

Μια από τις πιο μεγάλες αδυναμίες της κρητικής επανάστασης ήταν η έλλειψη ενός Γενικού Αρχηγού. Δεν αναδείχθηκε καμία ηγετική μορφή για όλη την Κρήτη. Την ανώτατη επαναστατική εξουσία ασκούσε η Γενική Συνέλευση και αργότερα (από τις αρχές 1867) η Προσωρινή Κυβέρνηση, που όμως ούτε σταθερή έδρα ούτε σταθερό αριθμό μελών είχε. Κατά τις ανάγκες του αγώνα ήταν υποχρεωμένη να περιφέρεται στα όρη. Την απουσία ενός Γενικού Αρχηγού αναπλήρωνε η παρουσία και η δράση πολλών και μεγάλων μορφών, που τίμησαν τον αγώνα και το κρητικό όνομα. Κρήτες δοκιμασμένοι στις προηγούμενες επαναστάσεις, νέοι που έμπαιναν για πρώτη φορά στη φωτιά του πολέμου, εθελοντές αξιωματικοί, κληρικοί και λαϊκοί είναι οι πρωταγωνιστές του μεγάλου ξεσηκωμού της Κρήτης. Είναι αδύνατο να αναφερθούν εδώ όλα τα ονόματα των αρχηγών και οπλαρχηγών. Στην περιοχή των Χανίων τη στρατιωτική ηγεσία ανέλαβε ο Ιω. Ζυμβρακάκης, αδελφός του υπουργού των Στρατιωτικών της Ελλάδας Χαρ. Ζυμβρακάκη. Στην περιοχή του Ρεθύμνου ο Έλληνας συνταγματάρχης Πάνος Κορωνάιος, που κατέφθασε στην Κρήτη το Σεπτέμβριο 1866, με μικρό σώμα εθελοντών. Στις Ανατολικές επαρχίες ο Μιχ. Κόρακας. Οι τρεις αυτοί είχαν τον τίτλο του Γενικού Αρχηγού. Ηγετικές μορφές αναδείχθηκαν επίσης στις διάφορες επαρχίες, ο Χατζη-Μιχάλης Γιάνναρας στην Κυδωνία, ο Κωνστ. Κριάρης στο Σέλινο, ο Κωσταρός Βολουδάκης στον Αποκόρωνα, ο Σταμ. Χιονουδάκης στα Σφακιά, ο Μιχ. Τσουδερός στον Αγ. Βασίλειο, ο Μιχ. Σκουλάς στο Μυλοπόταμο, ο Παύλος Ντεντιδάκης στο Μαλεβίτσι, ο Ν. Θειακάκης στο Μονοφάτσι, ο Απ. Κατεχάκης στο Τέμενος και στο Καινούργιο, ο Αντ. Ζωγράφος (Ξανθουδίδης) στην Πεδιάδα, ο Κ. Σφακιανάκης στο Μεραμπέλλο, Λόγιοι ιερωμένοι, όπως ο Παρθένιος Κελαιδής από τα Σφακιά και ο Παρθένιος Περίδης από την Κίσαμο, ανέλαβαν το λεπτό και δυσχερές έργο της αλληλογραφίας με τους ξένους προξένους και τη διπλωματική διαχείριση του αγώνα.

Τα γεγονότα του πρώτου έτους (1866)

Οι επαναστατικές κινητοποιήσεις είχαν αρχίσει πολύ πριν από την επίσημη κήρυξη της επανάστασης. Επαναστατικά σώματα Κρητών, οι λεγόμενες <<κολόνες>>, άρχισαν να σχηματίζονται από τις αρχές του θέρους, ενώ οι Τούρκοι εγκατέλειπαν τα χωριά και κατέφευγαν στα φρούρια των μεγάλων πόλεων και ο χριστιανικός πληθυσμός αντίθετα εγκατέλειπε τις πόλεις, για το φόβο των σφαγών, και κατέφευγε στα ορεινά χωριά.

Οι πρώτες συγκρούσεις άρχισαν κατά τα μέσα του Αυγούστου στο Σέλινο, πριν ακόμη κηρυχθεί η επανάσταση. Ο Κ. Κριάρης κατέλαβε την οχυρή θέση του Σταυρού και ανάγκασε τους Τούρκους να κλειστούν στην Κάντανο. Ο Αιγύπτιος Σαχίν, με δύναμη 5.000 ανδρών, επιχείρησε να καταλάβει την περιοχή των Βρυσών Κυδωνίας για να αποκόψει την επικοινωνία με τα Σφακιά. Οι Αποκορωνιώτες πολιόρκησαν τον Σαχίν και τον ανάγκασαν να συνθηκολογήσει και να αποχωρήσει στα Χανιά, αφήνοντας επί τόπου πλούσια λάφυρα. Ο Σαχίν ανακλήθηκε αμέσως στην Αίγυπτο και αντικαταστάθηκε από τον υπουργό των στρατιωτικών, τον Ισμαήλ πασά.

Ο σουλτάνος ανέθεσε το δύσκολο έργο της καταστολής της κρητικής επανάστασης στον Μουσταφά πασά τον Γκιριτλή, ο οποίος έφτασε στα Χανιά στις 30 Αυγούστου. Αμέσως κάλεσε με προκήρυξή του τους επαναστάτες να καταθέσουν τα όπλα σε πέντε ημέρες και το λαό σε υποταγή, με την υπόσχεση της ικανοποίησης των δίκαιων αιτημάτων. Η Γενική Συνέλευση, που συνεδρίασε στους Κάμπους Κυδωνίας, απέρριψε ομόφωνα τις προτάσεις του Μουσταφά (7 Σεπτεμβρίου) : <<Το σύνθημα <<Ενωσις ή Θάνατος>>, το οποίον άπασα η Κρήτη ανεκήρυξε, δίδει την πρέπουσαν απάντησιν>>. Δεν έμενε παρά η δυναμική αναμέτρηση, που άρχισε αμέσως. Ο Μουσταφάς με ισχυρές δυνάμεις απώθησε τους επαναστάτες από τη Μαλάξα (8-11 Σεπτεμβρίου). Με μια τρίτη επιχείρηση ο Μουσταφάς έπληξε τα ορεινά χωριά της Κυδωνίας, εστίες των επαναστατών, και έκαψε τους Λάκκους, το χωριό του Χατζή-Μιχάλη Γιάνναρη, το Θέρισσο και τα Μεσκλά. Οι επαναστάτες ωστόσο μπόρεσαν να τον αποκρούσουν στις Αλιάκες και να κατακόψουν σώμα 1.500 Τούρκων στα Κεραμεία. Ο Μουσταφάς εγκατέλειψε την ορεινή Κυδωνία και εισέβαλε στον Αποκόρωνα, όπου ο Γενικός Αρχηγός Ιω. Ζυμβρακάκης ηττήθηκε στο Βαφέ (12 Οκτωβρίου), με βαριές απώλειες.

Η ήττα στο Βαφέ είχε δυσμενέστατη απήχηση στο ηθικό των επαναστατών. Σε πολλούς δημιουργήθηκε η εντύπωση ότι η επανάσταση δεν θα μπορούσε να διαρκέσει πολύ και είναι χαρακτηριστικό ότι ο πρόξενος της Ελλάδας Ν. Σακόπουλος έγραφε στην αναφορά του προς το Υπουργείο των Εξωτερικών : <<Πολύ φοβούμεθα μη ευρισκώμεθα εις τας παραμονάς του λυπηρού τούτου δράματος>>. Ο Μουσταφάς θέλησε να εκμεταλλευτεί το δυσμενές ψυχολογικό κλίμα και κάλεσε με νέα προκήρυξη τους επαναστάτες να καταθέσουν τα όπλα, δηλώνοντας ότι θα χορηγήσει γενική αμνηστία και θα επιτρέψει την ασφαλή επιστροφή των εθελοντών στην Ελλάδα. Ιδιαίτερα καλούσε σε υποταγή τους Σφακιανούς. Πράγματι, πολλά χωριά των Σφακίων δήλωσαν υποταγή και το ίδιο έπραξαν οι κάτοικοι πολλών επαρχιών (Μεραμπέλλου, Πεδιάδας, Ρίζου (= Βιάννου) και Λασιθίου). Έτσι η επανάσταση φάνηκε να περνά σε πρόωρη κάμψη.

Η ολοκαύτωση του Αρκαδίου

Μετά τη νίκη του στον Αποκόρωνα, ο Μουσταφάς άφησε στις Βρύσες τον Μεχμέτ πασά και ο ίδιος, με δύναμη 15.000 ανδρών και με ισχυρό πυροβολικό, εισέβαλε στο Ρέθυμνο. Έδρα της επαναστατικής Επιτροπής Ρεθύμνου είχε οριστεί η

μονή Αρκαδίου, όπου ο Πάνος Κορωναίος είχε εγκαταστήσει φρούραρχο τον ανθυπολοχαγό Ιω. Δημακόπουλο, συνεπικουρούμενο από τον γενναίο ηγούμενο Γαβριήλ Μαρινάκη. Στις 8 Νοεμβρίου 1866 οι δυνάμεις του Μουσταφά κύκλωσαν το μοναστήρι, ενώ ο Ρεσίτ πασάς του Ηρακλείου είχε εισβάλει στο Μυλοπόταμο, για να απασχολήσει τους Μυλοποταμίτες οπλαρχηγούς. Στο Αρκάδι είχαν καταφύγει 600 περίπου γυναικόπαιδα και 300 οπλοφόροι. Η επίθεση άρχισε, αφού ο Γαβριήλ και ο Δημακόπουλος απέρριψαν τις προτάσεις για παράδοση. Παρά τις δυνάμεις τους οι Τούρκοι δεν κατάφεραν να πατήσουν το μοναστήρι την ίδια ημέρα. Μόνο με τη μεταφορά ενός γιγαντιαίου πυροβόλου (της μπουμπάρδας κουτσαχειλάς) οι Τούρκοι κατέρριψαν τη δυτική πύλη της μονής, από όπου εισόρμησαν εξαγριωμένοι την αυγή της 9ης Νοεμβρίου. Ο ηγούμενος είχε σκοτωθεί πολεμώντας στις επάλξεις, ενώ την κρίσιμη εκείνη ώρα ο Κωστής Γιαμπουδάκης (ή, σύμφωνα με το δημοτικό τραγούδι, ο Ανωγειανός δάσκαλος Εμμ. Σκουλάς) ανατίναξε την πυριτιδαποθήκη και η μονή σωριάστηκε σε φλεγόμενα ερείπια. Οι περισσότεροι Έλληνες σκοτώθηκαν και μαζί τους εκατοντάδες Τούρκοι. 3-4 μόνο κατόρθωσαν να γλιτώσουν, ενώ περίπου 100 πιάστηκαν αιχμάλωτοι, ανάμεσα στους οποίους και ο Δημακόπουλος. Δραματικές λεπτομέρειες από τη φρίκη του κρητικού αυτού δράματος διέσωσε ο Αμερικανός πρόξενος στα Χανιά Stillman και συγκέντρωσε από πολλές πηγές ο Τιμόθεος Βενέρης, στο μνημειώδες έργο του <<Το Αρκάδι διά των αιώνων>> (Αθήνα 1938).

Η ηρωική θυσία της ονομαστής μονής δημιούργησε συγκλονιστικές εντυπώσεις σ' ολόκληρο τον κόσμο, καθώς ξαναθύμισε το Μεσολόγγι και το Κουγκί. Φιλελεύθεροι άνθρωποι και φιλέλληνες κινήθηκαν υπέρ των Κρητών, με τη συγκρότηση επιτροπών, τη διενέργεια εράνων και με συγκινητικά δημοσιεύματα. Αξίζει να μνημονεύσουμε τη δράση της <<Αγγλοελληνικής Επιτροπής>> στην Αθήνα, της οποίας ψυχή ήταν ο γηραιός στρατηγός R. Church. Η επιτροπή αυτή περιέθαλψε 4.600 Κρητικούς πρόσφυγες στην Αθήνα. Ανάλογη υπήρξε η φιλοκρητική δράση του Αμερικανού φιλέλληνα Σαμουήλ Χάου (Samuel Gridley Howe). Εθελοντές Σέρβοι, Ιταλοί και Ούγγροι ζήτησαν να έλθουν στην Κρήτη, καθώς και δημοσιογράφοι, όπως ο H. Skinner, ο Edm. Desmaze, ο J. Ballot κ.α. Ιδιαίτερη σημασία για την απήχηση τους στην παγκόσμια κοινή γνώμη είχαν οι επιστολές του V. Hugo, που δημοσιεύτηκαν στην εφημερίδα <<Κλειώ>> της Τεργέστης. Ιδού χαρακτηριστικό απόσπασμα : <<Η ηρωική μονή, η δίκην φρουρίου αγωνισαμένη, αποθνήσκει ως ηφαιστειον. Τα Ψαρά δεν είναι επικώτερα, το Μεσολόγγι δεν ίσταται υψηλότερον>>

Η επανάσταση στα Ανατολικά

Οι πολεμικές επιχειρήσεις στην περιοχή του Ηρακλείου άρχισαν τις πρώτες ημέρες του Σεπτεμβρίου 1866. Τουρκικός στρατός κατέλαβε το χωριό Άγιος Μύρων και κατέσφαξε τα γυναικόπαιδα, που είχαν καταφύγει στο γειτονικό σπήλαιο του Σάρχου. Αμέσως έπειτα οι Τούρκοι προσέβαλαν τους επαναστάτες στον Αλμυρό, αλλά αποκρούστηκαν με μεγάλες απώλειες (8 Σεπτεμβρίου). Στη μάχη της 13 Οκτωβρίου στην περιοχή των χωριών Κασταμονίτσας-Αμαριανού, στην ανατολική Πεδιάδα, οι επαναστάτες δεν μπόρεσαν να αντιμετωπίσουν την επίθεση 8.000 εχθρών και υποχώρησαν αφήνοντας 70 νεκρούς, ανάμεσα στους οποίους ήταν και ο τοπικός οπλαρχηγός Εμμ. Τυλλιανάκης.

Στα τέλη Δεκεμβρίου έφτασε στην Κρήτη το ατμόπλοιο <<Πανελλήνιον>> με το Μανιάτη συνταγματάρχη Δημ. Πετροπουλάκη και 350 εθελοντές. Η απόβαση έγινε στην παραλία της Φόδελε, όπου τους προσέβαλε ισχυρή τουρκική δύναμη και τους ανάγκασε να φύγουν προς τις ορεινές περιοχές του Μαλεβιζίου. Λίγο αργότερα

όμως (15 Ιανουαρίου) ο τουρκικός στρατός έπαθε αληθινή πανωλεθρία στη μάχη της Τυλίσσου, με 600 νεκρούς. Στη μάχη αυτή σκοτώθηκε και ο ηρωικός οπλαρχηγός Μαλεβιζίου Παύλος Ντεντιδάκης.

Τελευταίες επιχειρήσεις του Μουσταφά

Μετά την καταστροφή του Αρκαδίου ο Μουσταφάς στράφηκε για δεύτερη φορά κατά των χωριών της ορεινής Κυδωνίας (27 Νοεμβρίου) και κατά του Σελίνου. Την εποχή αυτή είχε ξεσπάσει διαφωνία μεταξύ των Γενικών Αρχηγών Ζυμβρακάκη, Κορωναίου και Κόρακα, για την οργάνωση μιας υπέρτατης στρατιωτικής αρχής στην Κρήτη. Οι φιλονικίες των αρχηγών και η έλλειψη όπλων και εφοδίων ευνόησαν τις κινήσεις του Μουσταφά, ο οποίος δεν συνάντησε ουσιαστική αντίσταση. Ο κύριος στόχος του τη φορά αυτή ήταν τα Σφακιά. Κατά τα τέλη Δεκεμβρίου διαβίβασε μέρος του στρατού του με πλοία στην Αγία Ρουμέλη και στο Φραγκοκάστελλο, όπου έφτασε ο ίδιος στις αρχές Ιανουαρίου. Η θέση των Σφακιανών ήταν αληθινά τραγική. Το πρόβλημα ήταν η σωτηρία του άμαχου πληθυσμού, που είχε καταφύγει στα παράλια, ζητώντας τη σωτηρία από τα ελληνικά και τα ευρωπαϊκά πλοία.

Η τραχύτητα του τόπου και ο σκληρός χειμώνας ανάγκασαν τον Μουσταφά να εγκαταλείψει τα Σφακιά, αφού αρκέστηκε σε δηλώσεις υποταγής ορισμένων χωριών και οπλαρχηγών. Κατά την επιστροφή του όμως έπαθε αληθινή πανωλεθρία στο φαράγγι του Κατρέ, όπου έχασε 500 άνδρες του. Ο τουρκικός στρατός εγκατέλειψε τον οπλισμό και τα εφόδια του στη διάκριση των επαναστατών. Ο Αμερικανός Η. Stillman θεωρούσε αυτή την εκστρατεία του Μουσταφά ως την πιο καταστρεπτική όλου του πολέμου.

Παρά τις βαριές απώλειες σε έμπυχο και άπυχο υλικό, ο Μουσταφάς φαινόταν να πιστεύει ότι πέτυχε όλους τους στόχους του. Ωστόσο, η επανάσταση δεν είχε σβήσει και αυτό το γνώριζε η Υψηλή Πύλη, που είχε τώρα να αντιμετωπίσει την κατακραυγή της διεθνούς κοινής γνώμης και μια πρόσκαιρη μεταστροφή της ευρωπαϊκής διπλωματίας, ιδίως της γαλλικής, υπέρ των Κρητών. Για να φανεί διαλλακτικός ο σουλτάνος και για τη δημιουργία εντυπώσεων έστειλε στην Κρήτη τον Ιανουάριο 1867 τον Σερβέρ δεν έφερε κανένα αποτέλεσμα. Ο σουλτάνος ανακάλεσε τον Μουσταφά και διόρισε στη θέση του τον κροατικής καταγωγής εξωμότη Ομέρ πασά, έναν από τους ικανότερους στρατηγούς της οθωμανικής αυτοκρατορίας.

Η δράση του Ομέρ στην Κρήτη

Ο Ομέρ έφτασε στην Κρήτη τον Μάρτιο 1867 και ανέλαβε αμέσως την αρχιστρατηγία των τουρκοαιγυπτιακών δυνάμεων, που υπολογίζονταν σε 25.000 περίπου. Το στρατιωτικό του σχέδιο, εντελώς διαφορετικό από εκείνο του Μουσταφά, είχε δύο βασικούς στόχους, τα Σφακιά και το Λασιθί. Τον Απρίλιο 1867 επιχείρησε να πατήσει τα Σφακιά, με ταυτόχρονη εισβολή από πολλά σημεία, αλλά δεν το κατόρθωσε παρά τις λυσσώδεις επιθέσεις του. Αποφάσισε τότε να στραφεί προς τα ανατολικά, αφού άφησε τον Μεχμέτ πασά στον Αποκόρωνα και τον Αλή Σαρχός στην Κυδωνία, για απασχόληση των επαναστατών της δυτικής Κρήτης. Παρενοχλούμενος συνεχώς από τους οπλαρχηγούς του Μυλοποτάμου και του Μαλεβιζίου έφτασε στο Ηράκλειο (10 Μαΐου), όπου σχεδίασε την επίθεση κατά του Λασιθίου. Το Λασιθί ήταν για την Ανατολική Κρήτη, ό,τι ήταν τα Σφακιά για τη Δυτική, το καταφύγιο, αλλά και ο σιτοβολώνας των επαναστατών. Ο Κόρακας με τους τοπικούς οπλαρχηγούς έκλεισε τις προσβάσεις προς το Λασιθί, αλλά ο Ομέρ

συγκέντρωσε τις δυνάμεις του στο Καστέλλι της Πεδιάδας, όπου είχαν φτάσει επίσης ο Αιγύπτιος Ισμαήλ και ο Αλή Σαρχός από τη Δυτική Κρήτη. Εξαπατώντας τους επαναστάτες μπόρεσε να περάσει από τη Γερακιανή Λαγκάδα και να φτάσει στη κορυφή του όρους Αφέντης, συντρίβοντας την αντίσταση του Πετροπουλάκη στη θέση Καράς το πηγάδι. Στις 21 Μαΐου οι τουρκικές ορδές εισέβαλαν στο οροπέδιο, όπου είχαν φτάσει στο μεταξύ και οι επαναστάτες. Ο Κόρακας με μικρό σώμα ιππικού μπόρεσε στην αρχή να απωθήσει τους Τούρκους, αλλά η αριθμητική υπεροχή και ο αρτιότερος οπλισμός του υπερίσχυσαν τελικά. Ευθύς μετά την αποχώρηση των Τούρκων οι επαναστάτες και οι κάτοικοι του οροπεδίου ξαναγύρισαν στον τόπο τους. Ο Ομέρ επέστρεψε στο Ηράκλειο και από εκεί στα Χανιά, ενώ οι δυνάμεις του Ρεσίτ πασά και του Αλή Σαρχός (ο Ισμαήλ είχε πεθάνει στο Καστέλλι Πεδιάδας) κινήθηκαν προς τη Μεσαρά. Στη μάχη της Γέργερης (31 Ιουνίου) οι Τούρκοι είχαν βαριές απώλειες. Ο Ομέρ έφτασε σε λίγες μέρες με πλοία στο Τυμπάκι της Μεσαράς, για να οργανώσει τώρα την εκστρατεία του στα Σφακιά. Στις 23 Ιουνίου ένα τμήμα του στρατού του πέρασε με πλοία στα Σφακιά, ενώ άλλα τμήματα βάδισαν κατά της επαρχίας αυτής δια της ξηράς. Εισβάλλοντας από δύο σημεία ο Ρεσίτ και ο Μεχμέτ προχώρησαν στο οροπέδιο του Ασκύφου, όπου συναντήθηκαν με τις δυνάμεις του Ομέρ. Με συντονισμένες επιχειρήσεις και παρά την ηρωική αντίσταση των Σφακιανών και των άλλων Κρητών, που είχαν προστρέξει από παντού, ο Ομέρ κατόρθωσε να υποτάξει ολόκληρη την επαρχία και να την καταστρέψει για μια ακόμη φορά. Ωστόσο ο φοβερός καύσωνας και η έλλειψη νερού ανάγκασαν τους Τούρκους να εγκαταλείψουν τη δυστυχημένη επαρχία. Ο Ρεσίτ βαριά τραυματισμένος επέστρεψε στο Ηράκλειο, ο Μεχμέτ στον Αποκόρωνα και ο Ομέρ με πλοία στα Χανιά. Μια νέα επιχείρηση των Τούρκων στις 31 Ιουλίου, με στόχο τον Ομαλό και φαράγγι της Σαμαριάς, απέτυχε.

Οι επιχειρήσεις του Ομέρ απέδειξαν ότι ο τουρκικός στρατός μπορούσε να επιβάλλεται στις αναμετρήσεις του με τους επαναστάτες, αλλά δεν μπορούσε να σταθεροποιήσει και να μονιμοποιήσει την κατοχή των απομακρυσμένων περιοχών. Μόλις οι Τούρκοι αποχωρούσαν, οι επαναστάτες επέστρεφαν από τα απρόσιτα κρησφύγετά τους. Έτσι είχε δημιουργηθεί ένας φαύλος κύκλος και η επανάσταση είχε εξελιχθεί σε αληθινή τραγωδία και για τα δύο μέρη. Οπωσδήποτε, τα αποτελέσματα των τουρκικών στρατιωτικών επιχειρήσεων δεν ήταν ανάλογα με τις δαπάνες και τις θυσίες της οθωμανικής αυτοκρατορίας.

Η κατάσταση αυτή και η ογκούμενη δυσφορία της διεθνούς κοινής γνώμης για τις νέες ωμότητες των Τούρκων στην Κρήτη ανάγκασαν τον σουλτάνο να μεταβάλει πολιτική και να δοκιμάσει για μια ακόμη φορά την υποχώρηση και τη συνδιαλλαγή.

Ο Ααλή πασάς στην Κρήτη. Ο Οργανικός Νόμος

Ο σουλτάνος ανακάλεσε τον Ομέρ και κήρυξε κατάπαυση των εχθροπραξιών για πέντε εβδομάδες στην Κρήτη, από 5 Σεπτεμβρίου 1867, με παραχώρηση γενικής αμνηστίας. Στην Κρήτη έστειλε το Μεγάλο Βεζίρη Ααλή πασά, κομιστεί διοικητικών παραχωρήσεων, που αποτέλεσαν τη βάση του λεγόμενου Οργανικού Νόμου του 1868. Ουσιαστικά επρόκειτο για υπόσχεση ενός καθεστώτος υποτυπώδους ημιαυτονομίας, με παραχωρήσεις ορισμένων προνομίων στους χριστιανούς της νήσου. Ο Ααλή πασάς έφτασε στην Κρήτη στις 22 Σεπτεμβρίου 1867 και εξέδωσε αμέσως προκήρυξη, με την οποία καλούσε τους επαναστάτες να καταθέσουν τα όπλα μέσα σε 45 ημέρες και το λαό να εκλέξει πληρεξουσίους μέσα σε δύο εβδομάδες. Στην Επαναστατική Γενική Συνέλευση των Κρητών διαμήνυσε, ότι ήταν πρόθυμος να

παραχωρήσει οποιοδήποτε είδος πολιτεύματος, με τον όρο να αποκηρυχθεί το βασικό τους αίτημα της ένωσης με την Ελλάδα. Η απάντηση ήταν αρνητική και οι εχθροπραξίες συνεχίστηκαν, αλλά αυτό δεν εμπόδισε τον Ααλή πασά να προχωρήσει στην υλοποίηση των σχεδίων του. Προκήρυξε εκλογές στις κατεχόμενες από τους Τούρκους περιοχές και στις τρεις μεγάλες πόλεις και συγκρότησε στα Χανιά μια ψευδοσυνέλευση, από 30 μουσουλμάνους και 20 χριστιανούς, ανθρώπους χωρίς κανένα κύρος και καμιά εκτίμηση, εκλεγμένους με πιέσεις, υποσχέσεις και δωροδοκίες. Τα δικαστήρια επανδρώθηκαν επίσης <<εκ τεχνιτών, οινοπωλών και μπακάληδων>>.

Η βρετανική πολιτική ευνοούσε τα σχέδια του Ααλή στην Κρήτη και τα υποστήριζε με τους ανθρώπους της, που παρακινούσαν το λαό να δηλώσει υποταγή (να μουτίσει!). Έγινε ήδη λόγος για τη δράση των λεγόμενων <<αντεπαναστατών>> της εποχής, όπως η Ελισάβετ Κονταξάκη ή Βασιλακοπούλας, στα Χανιά, φίλης και συνεργάτιδας του Αγγλου προξένου.

Στις 11 Νοεμβρίου ο Ααλή ανακοίνωσε στην ψευδοσυνέλευση τις 14 βασικές διατάξεις ενός διοικητικού κανονισμού της Κρήτης, του γνωστού Οργανικού Νόμου. Σύμφωνα με τις νέες αυτές ρυθμίσεις, η Κρήτη αποτελούσε ένα βιλαέτι (διοικητική επαρχία) της οθωμανικής αυτοκρατορίας, διοικούμενο από Γενικό Διοικητή (βαλή), διοριζόμενο από σουλτάνο. Το νησί διαιρέθηκε σε πέντε διοικήσεις και είκοσι επαρχίες, ως εξής : Διοίκηση Χανίων, με τις επαρχίες Κυδωνίας, Σελίνου και Κισάμου και πρωτεύουσα τα Χανιά. Διοίκηση Σφακίων, Αποκορώνου και Αγίου Βασιλείου και με πρωτεύουσα τη Βάμο. Διοίκηση Ρεθύμνου, με τις επαρχίες Ρεθύμνου, Μυλοποτάμου και Αγίου Βασιλείου και πρωτεύουσα το Ρέθυμνο. Διοίκηση Ηρακλείου με τις σημερινές επτά επαρχίες του Νομού (ΤΕΜΕΝΟΥΣ, Μαλεβιζίου, Καινουργίου, Πυργιώτισσας, Μονοφατίου, Βιάννου, Πεδιάδας) και πρωτεύουσα το Ηράκλειο. Διοίκηση Λασιθίου, με τις επαρχίες Λασιθίου, Μεραμπέλλου, Ιεράπετρας και Σητείας και πρωτεύουσα τη Νεάπολη. Στην κεντρική και στις επαρχιακές διοικήσεις θα μπορούσαν να διορίζονται σε ορισμένες αναλογίες και χριστιανοί υπάλληλοι. Στη σύνθεση των δικαστηρίων θα μετείχαν χριστιανοί και μουσουλμάνοι, ενώ αιρετοί σύμβουλοι θα μετείχαν στο κεντρικό συμβούλιο της Γεν. Διοίκησης και στα διοικητικά συμβούλια των νομών και των επαρχιών. Αναγνωριζόταν επίσης η ισοτιμία των δύο γλωσσών.

Οι παραπάνω γενικές διατάξεις μαζί με άλλα άρθρα για φορολογικές ελαφρύνσεις και για την ίδρυση Εμπορικής Τράπεζας, περιλαμβάνονται σε <<Διάταγμα Αυτοκρατορικών>>, που δημοσιεύτηκε στις 8 Ιανουαρίου 1868 και κοινοποιήθηκε στους Κρήτες στις 3 Φεβρουαρίου. Αυτός είναι ο Οργανικός Νόμος, με τον οποίο διοικήθηκε η Κρήτη για μια δεκαετία (1868-1877).

Το τέλος της επανάστασης

Ο Ααλή πασάς επέστρεψε στην Κωνσταντινούπολη ικανοποιημένος από το αποτέλεσμα της πολιτικής του στην Κρήτη, αλλά η επανάσταση δεν είχε ακόμη κατασταλεί. Το Νοέμβριο 1877 είχε αναλάβει τη γενική διοίκηση της Κρήτης ο Χουσεΐν Αυνή πασάς, ο οποίος ακολούθησε πολιτική εντελώς διαφορετική από τους προκατόχους του. Αφού διαπίστωσε ότι οι οργανωμένες στρατιωτικές επιχειρήσεις έφθειραν το στρατό, χωρίς σταθερό αποτέλεσμα, αποφάσισε να στερεώσει τον έλεγχο των επαρχιών με την οικοδομή των πύργων σε επίκαιρες θέσεις και την εγκατάσταση μόνιμων στρατιωτικών μονάδων σ' αυτούς. Στους πύργους, που είχαν αλυσωτή επικοινωνία μεταξύ τους, ανατέθηκε ο μόνιμος στρατιωτικός έλεγχος των επαρχιών και η άγρυπνη επιτήρηση των επαναστατών. Το σύστημα υπήρξε αποτελεσματικό,

αλλά και οι επαναστάτες μετέβαλαν τον αγώνα σε κλεφτοπόλεμο, που κράτησε ολόκληρο το 1868, χωρίς όμως σοβαρά αποτελέσματα.

Αλλά η επανάσταση αντιμετώπιζε και άλλες δυσκολίες, εσωτερικές και εξωτερικές, και άρχισε να κάμπτεται σοβαρά. Ο λαός είχε κουραστεί και τα μέσα για συνέχιση του αγώνα ήταν ελάχιστα. Η αποστολή εφοδίων από την άλλη Ελλάδα είχε καταστεί προβληματική, καθώς οι όρμοι και τα λιμάνια της Κρήτης είχαν αποκλειστεί και οι περιπολίες του τουρκικού στόλου είχαν ενταθεί, ιδιαίτερα αφ' ότου ανέλαβε την ηγεσία του ο άλλοτε αξιωματικός του βρετανικού ναυτικού Hobart πασάς. Ήδη το ατιμόπλοιο <<Αρκάδιον>> είχε καταστραφεί στις νότιες ακτές της Κρήτης, ενώ στο τέλος Δεκεμβρίου 1868 ο Hobart καταδίωξε το πλοίο <<Ενωσις>> ως το λιμάνι της Σύρου, όπου το απέκλεισε. Η Τουρκία κατηγορούσε την Ελλάδα για ενεργό ανάμειξη στον αγώνα της Κρήτης και απειλήθηκε ελληνοτουρκικός πόλεμος, που αποφεύχθηκε μόνο με την επέμβαση των Μ. Δυνάμεων. Η Ελλάδα όμως αναγκάστηκε να δεχθεί τους όρους του τουρκικού τελεσιγράφου και να σταματήσει την αποστολή εθελοντών και εφοδίων στην Κρήτη.

Ήδη από τον Οκτώβριο 1868 η επανάσταση στη Δυτική Κρήτη είχε εκπνεύσει και μάλιστα μετά την καταστροφή των Σφακίων. Ματαίως ο Κόρακας και οι οπλαρχηγοί των Ανατολικών επαρχιών επέμεναν να κρατηθεί η επανάσταση με κάθε θυσία. Ένα γράμμα του Χατζή-Μιχάλη Γιάνναρη στον Ν. Σακόπουλο, με ημερομηνία 11 Οκτωβρίου, είναι εξόχως αποκαλυπτικό : <<Ο Κόρακας με γράφει ότι πρέπει την επανάστασιν να βαστάξωμεν, αλλά φίλε, σε ερωτώ, πώς, με ποία μέσα ; Άραγε δεν είναι φίλος ιδιαίτερος να μας συνδράμη υλικώς ;... Πίστευσέ με, ως τίμιος στρατιωτικός, ότι λαμβάνω το σιτηρέσιον του στρατιώτου, πώς δύναμαι λοιπόν να ενεργήσω έργον μέγαλον ; Τον μουτισμόν έφευρον η κούρασις, η έλλειψις των μέσων, το λάδι, τα οποία σου έγγραψα προ μακρού...>>. Ο Β. Ψιλάκης συμπληρώνει : <<Πείνα, νόσοι και παντοίαι στερήσεις αφ' ενός, απελπισία δ' ετέρωθεν εντελής περί της ενώσεως και προσδοκία εξοικονομήσεώς τινος εκ της του ελαίου ευφορίας εκώλυον ήδη το πλήθος από της χρήσεως των όπλων>>.

Η Προσωρινή Κυβέρνηση είχε τραγικό τέλος στις 11 Δεκεμβρίου, στη Γωνιά Κισάμου. Πολιορκήθηκε αιφνιδιαστικά από τους Τούρκους και τα περισσότερα μέλη της σκοτώθηκαν. Η απόφαση που πήραν στις 30 Δεκεμβρίου οι οπλαρχηγοί 6 Ανατολικών επαρχιών για συνέχιση του αγώνα, ήταν πια καθαρή ουτοπία, που την υπαγόρευε μόνο η γενική δυσαρέσκεια και η απογοήτευση του λαού.

Το Γενάρη 1869 τα γεγονότα πήραν ραγδαία εξέλιξη. Η ευρωπαϊκή διπλωματία είχε πια οριστικά στραφεί υπέρ της Τουρκίας. Οι Μ. Δυνάμεις αποφάσισαν στο Παρίσι (9-20 Ιανουαρίου) να απαγορεύσουν στην Ελλάδα το σχηματισμό εθελοντικών σωμάτων για δράση στα τουρκικά εδάφη και τον εφοδιασμό από τα λιμάνια της πλοίων <<προωρισμένων να βοηθήσουν υπό οιαδήποτε μορφήν πάσαν απόπειραν εξεγέρσεως εις τας κτήσεις της Α.Μ. του σουλτάνου>>. Έπειτα από αυτά, η Τουρκία έλαβε σύντομα μέτρα για να καταπνίξει την επανάσταση και στις Ανατολικές επαρχίες. Η χαριστική βολή ήταν η επικήρυξη των αρχηγών. Στις 18 Ιανουαρίου ο πασάς του Ηρακλείου τοιχοκόλλησε διάταγμα, που έτασσε στους πρωταγωνιστές προθεσμία 10 ημερών να παραδοθούν, με την υπόσχεση γενικής αμνηστίας. Μετά την παρέλευση της προθεσμίας αυτής επικηρύσσονταν με 500 οθωμανικές λίρες ο καθένας. Η νέα αυτή εξέλιξη καταθρόμβησε τους οπλαρχηγούς των Ανατολικών επαρχιών, που συγκεντρώθηκαν στο Τζερμιάδω Λασιθίου (26 Ιανουαρίου), για να αποφασίσουν. Όπως ήταν φυσικό, στη δραματική εκείνη συνεδρίαση οι γνώμες διχάστηκαν. Ο Αρχηγός των 6 Ανατολικών επαρχιών Κων. Σφακιανάκης αποφάσισε να παραδοθεί στον Αδοσίδη πασά στη Νεάπολη και το ίδιο έπραξαν και πολλοί άλλοι. Ελάχιστοι, από πείσμα και αγανάκτηση, αρνήθηκαν να

καταθέσουν τα όπλα και επικηρύχθηκαν (Αντ. Ζωγράφος, Ν. Τυλλιανάκης, Αντ. Τρυφίτσος, Χ. Αγγελιδάκης, Λ. Τόγκος και Α. Σπυριδάκης).

Η επανάσταση είχε εκπνεύσει χωρίς να εκπληρωθεί ο πόθος των Κρητών για ελευθερία και ένωση με την Ελλάδα. Οι θυσίες σε ανθρώπινα θύματα και υλικές καταστροφές υπήρξαν ανυπολόγιστες για τους Κρήτες, αλλά και για την ίδια την οθωμανική αυτοκρατορία, της οποίας το γόητρο υπέστη ανεπανόρθωτη φθορά. Ο αιματηρότατος αυτός αγώνας απέδειξε ότι η λύση του Κρητικού Ζητήματος δεν ήταν δυνατή χωρίς μια γενικότερη σύρραξη στη Βαλκανική, που θα ταπεινώνει την Τουρκία. Το μόνο θετικό όφελος για την Κρήτη ήταν τα σκιώδη προνόμια του Οργανικού Νόμου, που τροχοδρομούσε σε νέες βάσεις το Κρητικό Ζήτημα, καθώς αποτελούσε σταθερό σημείο αναφοράς για όλα τα επόμενα απελευθερωτικά κινήματα ως την Αυτονομία του 1898.

Ο ΟΡΓΑΝΙΚΟΣ ΝΟΜΟΣ (1868-1878)

Η Υψηλή Πύλη θεωρούσε τον Οργανικό Νόμο ως χειρονομία καλής θέλησης και παραχώρηση σημαντική προς το χριστιανικό στοιχείο της Κρήτης. Παραγνωρίζοντας τον εθνικό χαρακτήρα των διεκδικήσεων των Κρητών, φαινόταν να πιστεύει ότι μπορούσε να μεταθέσει το πρόβλημα στην παραχώρηση <<ίσεων>> προνομίων στους χριστιανούς και στους μουσουλμάνους της νήσου. Εντούτοις, ο Οργανικός Νόμος ήταν μια φενάκη. Περιείχε διατάξεις απαράδεκτες, καθώς παγίδευε το χριστιανικό στοιχείο στην αντιπροσώπευσή του στη Γενική Συνέλευση. Οι 250.000 περίπου του χριστιανικού πληθυσμού έστελναν 38 αντιπροσώπους, ενώ οι 70.000 του μουσουλμανικού 36. Ακόμη και οι Εβραίοι, που ήταν μόλις 50 οικογένειες σε όλη την Κρήτη, έστελναν 1 πληρεξούσιο. Έτσι, καμιά πρόταση ή θέση των χριστιανών δεν μπορούσε να εγκριθεί. Εκτός όμως από τις σκόπιμες αυτές αδυναμίες και ασάφειες του Οργανικού Νόμου, οι ίδιοι οι μουσουλμάνοι της Κρήτης εμπόδιζαν με πολλούς τρόπους την εφαρμογή του και έκαναν τα πάντα για την κατάργησή του. Στην πραγματικότητα ο Οργανικός Νόμος δεν εφαρμόστηκε ποτέ κατά γράμμα. Οι συνεχείς παραβιάσεις του οδηγούσαν σε συνεχείς διαμαρτυρίες των Κρητών αντιπροσώπων και στην υποβολή υπομνημάτων για τροποποιήσεις, που δεν εισακούστηκαν ποτέ από την Υψηλή Πύλη. Αντίθετα, οι τουρκικές αρχές καταδίωκαν και φυλάκιζαν ή εξόριζαν τους διαμαρτυρομένους κατά των αυθαιρεσιών και των παραβιάσεων του Νόμου. Ο Χριστόφορος Αργυράκης από το Ηράκλειο και ο Κ. Μητσοτάκης από τα Χανιά <<διαμαρτυρόμενοι αδιαπαύστως κατά των καταπατουμένων αυθαιρέτως προνομίων ή σκανδαλωδώς διακωμωδουμένων, επιζητούντες δε την εισαγωγήν απλοποιήσεων εις τον χάρτην τούτον και την κατάργησιν πολλών διατάξεων αυτού>> εξορίστηκαν, ο πρώτος στη Μ. Ασία και ο δεύτερος στην Κωνσταντινούπολη. Η ειρωνική έκφραση <<Τση Κρήτης ο Οργανισμός, του ντοβλετιού ο στολισμός>> αποδίδει τα αισθήματα των Κρητών για τη νέα πολιτική πραγματικότητα.

Βέβαια, η εσωτερική κατάσταση της Κρήτης μετά την επανάσταση του 1866-69 δεν επέτρεπε δυναμικές αντιδράσεις, ενώ παράλληλα ευνοούσε ένα πολιτικό πειραματισμό της Τουρκίας. Η κατάσταση για πέντε τουλάχιστον χρόνια (1869-1874) ήταν αληθινά τραγική. Ο πληθυσμός είχε ελαττωθεί με τις σφαγές και τους αθρόους εκπατρισμούς, τα χωριά είχαν ερημωθεί, τα σπίτια ήταν ερειπωμένα και ακατοίκητα, τα κτήματα έμεναν ακαλλιέργητα. Η Κρήτη έπρεπε να ανασυγκροτηθεί από τα ερείπια και μάλιστα με τις δικές της δυνάμεις. Στη δεκαετία 1869-1878, η Τουρκία

έστελνε στο νησί ως Γενικούς Διοικητές μουσουλμάνους στρατιωτικούς, εχθρούς κάθε μεταρρύθμισης και κάθε προόδου. Αν εξαιρέσουμε τη σύντομη περίοδο της διοίκησης του Ρεούφ πασά (1871), που είχε σπουδάσει στη Γαλλία και ήταν προοδευτικός και δραστήριος, προπαντός όμως δίκαιος, και γι' αυτό ιδιαίτερα αγαπητός στους χριστιανούς, η τουρκική διοίκηση της δεκαετίας αυτής στην Κρήτη χαρακτηρίζεται από φαυλότητα και αντιχριστιανικό φανατισμό. Δεν πρέπει, άλλωστε, να μας διαφεύγει ότι η Οθωμανική αυτοκρατορία περνά από το 1871 σε περίοδο πολιτικής αστάθειας, τη γνωστή περίοδο του <<οθωμανικού χάους>>. Κατά την περίοδο αυτή ισχυροποιείται το κίνημα του πανισλαμισμού και οι προσπάθειες για την εισαγωγή στη χώρα φιλελεύθερων αρχών συναντούν φοβερές αντιδράσεις. Στην Κρήτη φορέας της αντίδρασης είναι το ισχυρό κόμμα των μπέηδων, δύναμη μεγάλη, που εναντιώνεται με κάθε τρόπο στην εξίσωση των χριστιανών με τους μουσουλμάνους, σύμφωνα με τα σκιάδη, έστω, προνόμια του Οργανικού Νόμου. Έτσι, σημαντικά έργα στην Κρήτη δεν μπορούσαν να γίνουν, κι αυτά που προγραμματίστηκαν, όπως ένας οδικός άξονας για τη σύνδεση των τριών μεγάλων πόλεων, δεν πραγματοποιήθηκαν. Η κοινωνική μέριμνα ήταν ουσιαστικά ανύπαρκτη και η Ορφανική Τράπεζα που είχε ιδρυθεί από το 1858 για την προστασία της περιουσίας των ορφανών ως <<Κοινωφελές Ταμείον>>, κατάντησε στην πραγματικότητα <<Τουρκωφελές>>, κατά την ειρωνική έκφραση του Β. Ψιλάκη !

Τα μεγάλα ευρωπαϊκά γεγονότα της εποχής είχαν τον αντίκτυπο τους στην Κρήτη. Ο Γαλλοπρωσικός πόλεμος του 1870 ανάγκασε την Τουρκία να εντείνει τα μέτρα επιτήρησης στο νησί. Περισσότερο όμως επηρέασε την εσωτερική κατάσταση της Κρήτης η επανάσταση της Βοσνίας και της Ερζεγοβίνης, την άνοιξη του 1875. Ο επαναστατικός πυρετός ανέβηκε πάλι και παρατηρήθηκαν ζοηρές κινητοποιήσεις μέσα και έξω από το νησί. Ο Σφακιανός αρχιμανδρίτης Παρθένιος Κελαϊδής, ο <<Καπετάν Παπάς>>, όπως τον αποκαλούσε ο Χατζή-Μιχάλης Γιάνναρης, βολιδосκοπούσε από την Τεργέστη τους εξόριστους Κρητικούς αρχηγούς για τη δυνατότητα να εκραγεί και στην Κρήτη επανάσταση παράλληλη με την εξέγερση της Βοσνίας και της Ερζεγοβίνης. Η Οικουμενική Κυβέρνηση της Ελλάδας δεν μπορούσε, βέβαια, να ενθαρρύνει τέτοιες ιδέες, αλλά ήδη στην Κρήτη είχαν οργανωθεί επαναστατικά κομιτάτα. Οι πιο φρόνιμοι από τους Κρητικούς απέρριπταν την ιδέα μιας νέας επανάστασης, που θα κατέστρεφε τελείως την Κρήτη, ενώ άλλοι ευνοούσαν την ιδέα για ίδρυση αγγλικού προτεκτοράτου στο νησί, εγκαταλείποντας το σύνθημα της ένωσης με την Ελλάδα, που η ευρωπαϊκή διπλωματία το απέρριπτε συστηματικά και επίμονα. Την ιδέα αυτού του αγγλικού προτεκτοράτου, που και παλαιότερα είχε προβληθεί, στήριζε η αγγλόφιλη μερίδα στην Κρήτη, οι οπλαρχηγοί των Σφακίων και ο Κ. Σφακιανάκης, ο Γεν. Αρχηγός των 6 Ανατολικών επαρχιών κατά την επανάσταση του 1866. Είναι χαρακτηριστικό ότι ο Άγγλος πρόξενος στα Χανιά Sandwith ανέφερε στην κυβέρνηση του το τέλος του 1875, έπειτα από περιοδεία του στις επαρχίες της Κρήτης : <<Δεν το γνώριζα πριν, αλλά το μαθαίνω τώρα, ότι υπάρχει ένα αγγλικό κόμμα στο νησί, αντίθετο προς την Ελλάδα και τη Ρωσία, και ότι το κόμμα αυτό επιζητεί την αγγλική προστασία>>. Η ιδέα όμως αυτή δεν είχε ευρύ λαϊκό έρεισμα και δεν μπορούσε να προωθηθεί, αφού μάλιστα η ίδια η Αγγλία δεν είχε εκδηλώσει, φανερά τουλάχιστον, ανάλογες διαθέσεις. Στα μέσα του 1876 μια άλλη ομάδα Κρητών, ανάμεσα στους οποίους και ο Παρθένιος Κελαϊδής, προωθούσαν την ιδέα να ανακηρυχθεί η Κρήτη σε αυτόνομη Ηγεμονία. Πρότειναν μάλιστα για ηγεμόνα τον Γρηγόριο Υψηλάντη, πρεσβευτή της Ελλάδας στη Βιέννη, ο οποίος απέρριψε την πρόταση.

Το ίδιο έτος (1876) η Γενική Συνέλευση των Κρητών είχε ζητήσει με υπόμνημα της την κατοχύρωση του Οργανικού Νόμου με σουλτανικό φερμάνι και με

ουσιώδεις τροποποιήσεις, που αναφέρονταν κυρίως στην εκπροσώπηση ανάλογα με τη σύνθεση του πληθυσμού κατά επαρχίες και πόλεις. Ενέργεια μάταιη, που δεν συζητήθηκε καν από την Υψηλή Πύλη. Στις αρχές 1877 η εσωτερική κατάσταση στην Κρήτη ταράσσεται πάλι, εξαιτίας της ψήφισης του πρώτου τουρκικού συντάγματος του Μιδάτ. Οι χριστιανοί της Κρήτης υπέβαλαν υπόμνημα στον Γενικό Διοικητή Σαμίχ πασά και ζητούσαν να εξαιρεθεί η Κρήτη από τις διατάξεις του τουρκικού συντάγματος και να θεωρηθεί ως επαρχία αυτοδιοικούμενη, σύμφωνα με τον Οργανικό Νόμο. Ο Σαμίχ πασάς διέλυσε τη Γενική Συνέλευση και οι χριστιανοί αντιπρόσωποι κατέφυγαν στον Αποκόρωνα. Η ένταση είχε πάλι κορυφωθεί και η έκρηξη νέας επανάστασης φαινόταν πολύ πιθανή.

Η ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ ΤΟΥ 1878

Στην κατάσταση αυτή βρήκε την Κρήτη η έκρηξη του νέου ρωσοτουρκικού πολέμου την άνοιξη του 1877. Η νέα αυτή κρίση του Ανατολικού Ζητήματος ήταν μια καλή ευκαιρία για την οργάνωση επαναστατικού κινήματος στην Κρήτη και προς αυτή την κατεύθυνση άρχισαν να κινούνται με δραστηριότητα οι Κρήτες και οι φιλόκρητες. Τον Ιούλιο του 1877 εκλέχθηκε 24/μελής Επιτροπή στις δυτικές επαρχίες για τη διαχείριση του Κρητικού Ζητήματος. Στην Αθήνα ιδρύθηκε το <<Κρητικόν Κέντρον>>, με πρωτοβουλία του Μάρκου Ρενιέρη και άρχισε πάλι η συγκέντρωση όπλων και εφοδίων για την Κρήτη, όπου είχαν κιάλας δημιουργηθεί τρία επαναστατικά κομιτάτα, στο Βάμο, στα Χανιά και στο Ρέθυμνο. Τον Αύγουστο το επαναστατικό κομιτάτο των Χανίων εξέλεξε μια Μεταπολιτευτική Επιτροπή, με έδρα την Κράπη, και αργότερα οι αντιπρόσωποι όλων των κομιτάτων αποφάσισαν να συγκαλέσουν παγκρήτια επαναστατική συνέλευση στο χωριό Φρε του Αποκορώνου για την εκλογή Προεδρείου.

Η διαφαινόμενη ήττα της Τουρκίας προσδιόρισε και τη θέση της ελληνικής Κυβέρνησης. Ο Χαρ. Τρικούπης, υπουργός εξωτερικών στην Οικουμενική κυβέρνηση Κουμουνδούρου δήλωσε στις 27 Δεκεμβρίου ότι η Ελλάδα θα υποστηρίξει ενεργώς την κρητική επανάσταση, ενώ είχαν αρχίσει να κατεβαίνουν στο νησί οι εξόριστοι Κρήτες οπλαρχηγοί. Πρώτος κατέφθασε ο Χατζή-Μιχάλης Γιάνναρης, εξόριστος στη Ρωσία, και ακολούθησαν οι οπλαρχηγοί της Δυτικής Κρήτης Γ. Κορκίδης, Λ. Μπογιαντζόγλου, Κ. Κριάρης, Α. Σκαλίδης, ο ιερομόναχος Παρθένιος Περίδης κ.α.π. Ανάλογες κινητοποιήσεις παρατηρήθηκαν και στις Ανατολικές επαρχίες, κάτω από τη Γενική Αρχηγία του Μιχ. Κόρακα. Τον Ιανουάριο 1878 συγκροτήθηκε στο Φρε η <<Παγκρήτιος Επαναστατική Συνέλευσις>>, με πλήθος αντιπροσώπων, <<όπερ κατά πρώτον εν τοιαύτη εκτάσει και συνθέσει συνέβη εν τη νήσω>>.

Απασχολημένη η Τουρκία στον πόλεμο με τη Ρωσία δεν μπορούσε να στείλει δυνάμεις στην Κρήτη και προτίμησε, με υπόδειξη της Αγγλίας, να καταφύγει στην πολιτική του συμβιβασμού και των υποσχέσεων. Δύο απεσταλμένοι της Υψηλής Πύλης, ο Κωστής Αδοσίδης πασάς, άλλοτε διοικητής του Λασιθίου, και ο τουρκοκρητικός Σελήμ εφέντης ανέλαβαν να διαπραγματευθούν με τους Κρήτες και να προτείνουν νέες παραχωρήσεις και προνόμια στον Οργανικό Νόμο. Η Επαναστατική Συνέλευση ανέθεσε στο Ρεθύμνιο Ι. Τσουδερό να συντάξει την απάντηση, η οποία περιλάμβανε τους ακόλουθους όρους : 1) Να κηρυχθεί η Κρήτη αυτόνομη ηγεμονία, φόρου υποτελής στο σουλτάνο. 2) Ο διοικητής να είναι χριστιανός και να εκλέγεται με την εγγύηση των Μ. Δυνάμεων. Ο Αδοσίδης ζήτησε

δεκαήμερη προθεσμία να διαβιβάσει στην Κωνσταντινούπολη τις προτάσεις των Κρητών, προθεσμία που πέρασε χωρίς τουρκική απάντηση.

Έτσι άρχισε η επανάσταση, πρώτα στη δυτική Κρήτη, περί τα μέσα Ιανουαρίου και επεκτάθηκε τάχιστα στις ανατολικές επαρχίες. Οι Τούρκοι εγκατέλειψαν πάλι την ύπαιθρο και κλείστηκαν στα μεγάλα φρούρια. Ως τα τέλη Μαρτίου ολόκληρη η Κρήτη βρισκόταν κάτω από τον έλεγχο των επαναστατών, εκτός από τα φρούρια της Ιεράπετρας, της Σπιναλόγκας, του Ηρακλείου, του Ρεθύμνου, του Ιτζεδίν, των Χανίων, της Κισάμου και της Γραμπουσας, που δεν ήταν δυνατό να κυριευθούν χωρίς πυροβολικό.

Η κατάρρευση της Τουρκίας στο ρωσοτουρκικό πόλεμο είχε μοιραίως τις επιπτώσεις της στην εξέλιξη των κρητικών πραγμάτων. Το άρθρο 15 της Συνθήκης του Αγίου Στεφάνου (Φεβρ. 1868) υποχρέωνε απλώς την Τουρκία σε πλήρη εφαρμογή του Οργανικού Νόμου του 1868. Τον Ιούλιο 1878 οι πρόξενοι των Μ. Δυνάμεων στην Κρήτη επέβαλαν ανακωχή, με την υπόσχεση ότι το Κρητικό Ζήτημα θα απασχολούσε το Συνέδριο του Βερολίνου, που θα εργαζόταν για αναθεώρηση της Συνθήκης του Αγίου Στεφάνου. Η Γενική Συνέλευση των Κρητών είχε αποφασίσει να αποστείλει δύο αντιπροσώπους της στο Συνέδριο του Βερολίνου, τον Κωστάρο Βολουδάκη και τον Ιωάννη Σφακιανάκη. Η ελληνική κυβέρνηση αντέδρασε και ματαίωσε τη μετάβασή τους στο Βερολίνο, επειδή υποψιαζόταν ότι οι Κρήτες αντιπρόσωποι μπορούσαν να προτείνουν τη λύση της ηγεμονίας, εγκαταλείποντας για διπλωματικούς λόγους το πάγιο αίτημα της ένωσης με την Ελλάδα.

Η απόφαση των Μ. Δυνάμεων στο Συνέδριο του Βερολίνου δεν ήταν πολύ διαφορετική από εκείνην του Αγίου Στεφάνου. Απλώς επέβαλλε στην Τουρκία την εφαρμογή του Οργανικού Νόμου, με όσες τροποποιήσεις θα κρίνονταν αναγκαίες. Έτσι οι Κρήτες αποφάσισαν να συνεχίσουν την ένοπλη εξέγερση τους, παρά τις εσωτερικές δυσκολίες, που άρχισαν να παρουσιάζονται. Ατασθαλίες στη διαχείριση του πολεμικού υλικού και κυρίως των τροφίμων δίχασαν τους οπλαρχηγούς και οδήγησαν σε θλιβερά επεισόδια, ιδιαίτερα στην περιοχή της Μεσάρας, τον Αύγουστο του 1878.

Η Σύμβαση της Χαλέπας (Οκτώβριος του 1878)

Ικανοποιημένη η Τουρκία, που αποκλείστηκε για την Κρήτη η λύση της ένωσης, δέχθηκε πρόθυμα την υπόδειξη της Αγγλίας για νέες παραχωρήσεις στο χριστιανικό πληθυσμό του νησιού. Δύο νέοι διαπραγματευτές έφτασαν στην Κρήτη, ο γαζή Αχμέτ Μουχτάρ πασάς και ο Σελήμ εφέντης, ενώ ο Γενικός Διοικητής Κωστής Αδοσίδης πασάς και ο Άγγλος πρόξενος στα Χανιά Sandwith έπειθαν τη Γενική Συνέλευση των Κρητών να υποδείξει αντιπροσώπους για συνομιλίες. Ανάμεσα στους αντιπροσώπους ήταν και ο νεαρός γιατρός Ιωάννης Σφακιανάκης, γιος του Κ. Σφακιανάκη, Αρχηγού των έξι Ανατολικών επαρχιών κατά την επανάσταση του 1866, <<που η επιβλητική παρουσία του, μ' όλα τα εικοσιοχτώ του χρόνια, έδωσε τον τόνο στις συνεδριάσεις και άσκησε ευεργετική επιρροή φρόνησης και ανώτερου πατριωτισμού σ' όλους>>.

Τον Οκτώβριο 1878 υπογράφηκε η λεγόμενη Σύμβαση της Χαλέπας (από το ομώνυμο προάστιο των Χανίων), που επικυρώθηκε αμέσως με σουλτανικό φερμάνι και αποτέλεσε το νέο πολιτικό Οργανισμό της Κρήτης. Οι κυριότερες διατάξεις του είναι :

1. Ο Γενικός Διοικητής της Κρήτης θα μπορεί να είναι και χριστιανός. Η θητεία του ορίζεται σε πέντε χρόνια, με δυνατότητα ανανέωσης.

2. Ο Γενικός Διοικητής έχει ένα σύμβουλο από το αντίθετο θρήσκευμα (μουσουλμάνο, αν είναι χριστιανός, και αντίθετα).
 3. Η Γενική Συνέλευση έχει 80 μέλη (49 χριστιανούς και 31 μουσουλμάνους).
 4. Ιδρύεται Κρητική Χωροφυλακή.
 5. Αναγνωρίζεται η ελληνική ως επίσημη γλώσσα των δικαστηρίων και της Γενικής Συνέλευσης. Μόνο τα επίσημα πρακτικά, οι αποφάσεις των δικαστηρίων και η επίσημη αλληλογραφία συντάσσονται και στις δύο γλώσσες.
 6. Χορηγείται γενική αμνηστία.
 7. Προβλέπεται προσωρινή απαλλαγή από ορισμένους φόρους.
 8. Επιτρέπεται η ίδρυση φιλολογικών συλλόγων και η έκδοση εφημερίδων.
- Ο Χάρτης της Χαλέπας ήταν χωρίς αμφιβολία ένα σημαντικό βήμα στη λύση του Κρητικού Ζητήματος, αφού δημιουργούσε καθεστώς ημιαυτόνομης επαρχίας με ιδιαίτερα προνόμια. Πρώτος διοικητής διορίστηκε ο Αλέξανδρος Καραθεοδωρής, που διοίκησε λίγους μόνο μήνες, για να τον διαδεχθεί ο Ιωάννης Φωτιάδης, άνθρωπος μορφωμένος και δραστήριος, με διοικητική και διπλωματική πείρα, πρεσβευτής άλλοτε της Τουρκίας στην Αθήνα. Διοίκησε την Κρήτη ως το 1885, με δικαιοσύνη και φρόνηση. Υποστήριξε την παιδεία, με την ίδρυση και λειτουργία σχολείων, προώθησε την λύση σοβαρών οικονομικών προβλημάτων, όπως του τελωνειακού και του βακουφικού, και έθεσε τις βάσεις για την εσωτερική οργάνωση του νησιού. Στις μεγάλες πόλεις ιδρύθηκαν φιλεκπαιδευτικοί σύλλογοι και πάρθηκαν μέτρα για την προστασία των κρητικών αρχαιοτήτων. Αντίθετα, οι τρεις επόμενοι Γενικοί Διοικητές, ο Σάββας πασάς, ο Κ. Ανθόπουλος και ο Ν. Σαρτίνσκης, δεν μπόρεσαν να διοικήσουν ομαλά και παρασύρθηκαν από τις τοπικές αντιθέσεις και τους εσωτερικούς φατριασμούς, που άρχισαν να παρουσιάζονται στο νησί.

Η ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΣΤΗΝ ΚΡΗΤΗ ΩΣ ΤΗΝ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ ΤΟΥ 1889

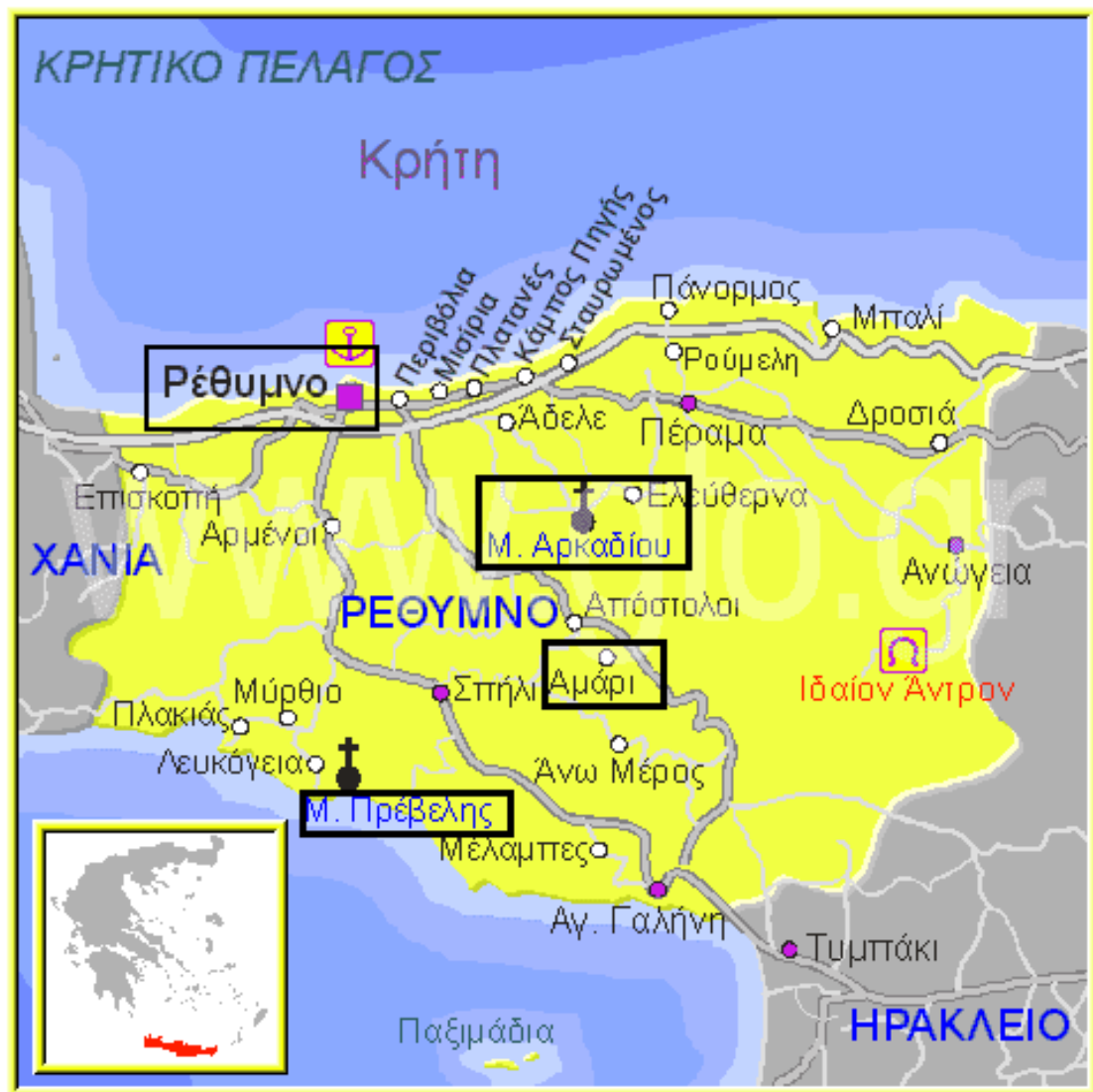
Κατά την δεκαετή περίοδο, από την υπογραφή της Σύμβασης της Χαλέπας ως την επόμενη επανάσταση του 1889, η Κρήτη γνώρισε περίοδο έντονων κομματικών διαιρέσεων και φατριασμών, που είχαν δυσμενέστερες επιπτώσεις στην εσωτερική γαλήνη και στην ανάπτυξη του τόπου, καθώς <<μετέβαλον πάντας εις εμμανείς πολιτευτάς>>, κατά την έκφραση του Ελ. Βενιζέλου. Δύο μεγάλα κόμματα δημιουργήθηκαν, των Καραβανάδων και των Ξυπόλυτων. Στο πρώτο, που εκπροσωπούσε τη συντηρητική μερίδα, ανήκαν οι σοβαρότεροι και περισσότερο μορφωμένοι πολιτευτές της Κρήτης και ισχυροί παράγοντες, όπως ο Χατζή-Μιχάλης Γιάνναρης, ο αδελφός του καθηγητής Πανεπιστημίου Αντώνιος Γιάνναρης, ο Ν. Σταυρακάκης, ο Ι. Σφακιανάκης. Αυτοί κατείχαν και τις σημαντικότερες θέσεις στη διοικητική ιεραρχία της Κρήτης και ονομάζονταν γι' αυτό από τους αντιπάλους τους Καραβανάδες, γιατί δήθεν απομυζούσαν το δημόσιο ταμείο. Οι Ξυπόλυτοι, αντίθετα, εκπροσωπούσαν τις προοδευτικές και φιλελεύθερες τάσεις της εποχής. Ισχυρά στελέχη της παράταξης αυτής ήταν ο δικηγόρος Κων. Μητσοτάκης, οι αδελφοί Φούμη, ο Σφακιανός Χαρ. Πωλογεωργάκης, ο Κ. Μοάτσος, ο γυμνασιάρχης του Ηρακλείου Αντ. Μιχελιδάκης, κ.α. Ανάλογη διαίρεση παρατηρείται και στους μουσουλμάνους της Κρήτης. Το περίεργο, εντούτοις, είναι ότι με τους Καραβανάδες συντάσσονται οι λαϊκοί αγάδες, ενώ τους Ξυπόλυτους υποστηρίζει το ισχυρό κόμμα των μπέηδων. Ο κομματικός φανατισμός διχάζει βαθιά τον λαό και οδηγεί πολλές

φορές σε πράξεις βίας, σε βανδαλισμούς και φόνους. Παράλληλα οργιάζει αυτή την εποχή και η ζωοκλοπή, ένα ενδημικό πάθος της λαϊκής ζωής στην Κρήτη.

ΜΕΡΟΣ Γ : ΚΡΗΤΙΚΟΙ ΙΣΤΟΡΙΚΟΙ ΤΟΠΟΙ

ΝΟΜΟΣ ΡΕΘΥΜΝΟΥ

Ο νομός Ρεθύμνου είναι το κύριο σκηνικό του Κρητικού του Πρεβελάκη. Η Μονή Ασωμάτων και οι τοποθεσίες του Αμαρίου είναι η πατρίδα του Κωσταντή και τα μέρη που περνά το μεγαλύτερο μέρος της ζωής του.

ΑΜΑΡΙ

Μια απο τις 4 επαρχίες του νομου Ρεθύμνου , μεσόγεια. Είναι μια κοιλάδα που σχηματίζεται απο τον Ψηλορείτη ανατολικά και τον Κέδρο δυτικά, με κατεύθυνση απο βορειοδυτικά προς νοτιοανατολικά, περι τα 25 χλμ. Και σε υψόμετρο 400-500 μέτρων. Στη μέση στο ύψωμα Σάμιθος ή Σάμιτος, τη χωρίζει σε δύο κοιλάδες : Η ανατολική λέγεται Αθωμαθιανός κάμπος, απο τη μονή Ασωμάτων, και η δυτική, μικρότερη, Σμιλιανός κάμπος , απο το χωριό Σμιλέ.. Στο χωριό Αποστόλοι χωρίζουν τα νερά και ένα μερος σχηματίζουν τον ποταμό Σταυρομάνα, που κοντά στο Ρέθυμνο ανατολικά όπου χύνεται, παίρνει το όνομα Πλατανές. Του Ασωμαθιανού και του Σμιλιανού κάμπου τα νετά σχηματίζουν τον Αμαριανό ή Πλατύ ποταμό, που στην αρχαιότητα λεγόταν Ηλέκτρας, που χύνεται ανατολικά της Αγίας Γαλήνης.

Το Αμάρι, χάρη στις άφθονες πηγές του, είναι κατάφυτο απο οπωροφόρα κυρίως δέντρα, που παράγουν άφθονα φημισμένα φρούτα, όπως τα γερακαριανά κεράσια, μήλα κλπ. Είναι η πιο δροσερή και πιο τερπνή επαρχία της Κρήτης. Φημισμένες είναι επίσης οι επιτραπέζιες χονδρές ελιές, γνωστές με το τοπικό όνομα «θρούμπες». Η ελαιοκομία δεσπόζει σε όλη την επαρχία.

Είναι γνωστό οτι η περοχή του Αμαρίου στη Βυζαντινή περίοδο αποτελούσε την τούρμα Απάνω Σύβριτος ή Σύβριτος ή Σούβριτος, που τα ερείπια της σώζονται κοντά στα σημερινά χωριά Θρόνος και Κλησίδα. Η πόλη αυτή υπήρχε στην Ά Βυζαντινή περίοδο. Ήταν σημαντική και είχε επισκοπή που αναφέρεται στη Δ Οικουμενική σύνοδο του 451, μέχρι τις αρχές του Θ΄ αιώνα. Η Σύβριτος καταστράφηκε φαίνεται απο τους Σαρακηνούς, και ο επίσκοπος της περιοχής αναφέρεται στο Τακτικό του Βασιλείου Βουλγαροκτόνου επίσκοπος Αγρίου, απο το όνομα μιας άλλης πόλης οπου είχε την έδρα του, που βρισκόταν στη θέση του σημερινού χωριού Όρος. Με την ονομασία αυτή αναφέρεται και η επαρχία στην περίοδο των αρχών της Βενετοκρατίας.

Αλλα φαίνεται πως ήταν σε χρήση και τα δυο ονόματα, αφου αναφέρεται και με τα δυο απο τουε συγγραφείς εκείνης της εποχής. Η λέξη Σύβριτος διασώζεται και σήμερα . Οι κάτοικοι της Ακουμιανής Γιαλιάς (παραλία Αγ. Βασιλείου) «βγαίνουν το καλοκαίρι στη Σύβριτο», δηλαδή στα υψηλότερα χωριά της ρίζας (Αχτούντα, Βάτος, Άρδαχτος, Κισσός, Σπήλι, Κούμια, Βρύσες, Πλατανές, Δουμαεργιό, Κοζαρέ και Αγ. Ιωάννη) για να παραθερίσουν. Λέγοντας Σύβριτο εννοούν μέρη σροσερά με βρύσες . (Ξανθουλίδη, Επαρχίες και πόλεις της Κρήτης, σ. 51).

Για την εθμολογία του τοπωνύμιου Αμάρι υπάρχουν διάφορες απόψεις. Άλλοι το θεωρούν πανάρχαια κληρονομιά απο την εποχή του Αχαιικού αποικισμού της Κρήτης, σχετίζοντας το με το «αμάρα» = ημέρα και με Αμάριο Δία που λάτρευαν στις αποικίες στη δύση και το «αμάριοω» = κοινός τόπος οπου οι Αχαιοί συνήγαν κοινοβούλιο.

Άλλοι το ετοιμολογούν απο την Ομηρική λέξη Αμάρη = αυλάκι, υδραγωγός, υποθέτοντας οτι στη αρχαιότητα υπήρχε έργο υδραυλικό για την άρδευση των κοιλάδων.

Ο Αθανάσιος Σκληρός, κρητικός, αρχίατρος κατα την πολιορκία του Χάντακα, που έγραψε σε ιαμβικούς στίχους τον Κρητικό πόλεμο, καταγόταν απο το Αμάρι και πίστευε, φαίνεται, οτι το Αμάρι προέρχεται απο την ιταλική λέξη amaro = πικρός. Γι' αυτό μεταγλώτησε το όνομα του : «Πικρός εκ Πικρίδων», δηλαδή απο το Αμάρι.

Αλλά η ονομασία Αμάρι αναφέρεται απο τις αρχές της Βενετοκρατίας. Προηγούμενα η περιοχή λεγόταν Σύβριτος. Συνεπώς δε φαίνεται πιθανό να προϋπήρχε η ονομασία Αμάρι, να αντικαταστάθηκε αιώνες με την ονομασία Σύβριτος και να ξανακαθιερώθηκε στη Β Βυζαντινή περίοδο ή στις αρχές της Βενετικής. Ο Σκληρός αναφέρει ενα οπλαρχηγό των Βενετών με το όνομα Αμάρης, που πιθανότατα άνηκε στο βυζαντινό οίκο Αμάρη.. Το πιθανότερο συνεπώς είναι οτι κάποιος φεουδάρχης της περιοχής αυτής Βανετός Αμαρί έδωσε το όνομα του σε αυτή.

Το Αμάρι αναφέρεται και Πάνακρον ή Πάνακρα απο αρχαίο όνομα της περιοχής.

Τιμαριούχοι του Αμαρίου τη βυζαντινή περίοδο ήταν οι Βαρούχαι, και τα φέουδα τους ήταν τα χωριά Μοναστηράκι, Αγ. Άννα και Σμιλές.

Ο Gerola αναφέρει πως υπήρχαν δυό φρούρια (castelli), Της Απάνω Συβρίτου ήταν το Κάστελο, πάνω απο το χωριό Καλόγερος. Αλλά η επαρχία δεν αποτελούσε καστελανία, και δεν είχε καστέλι και καστελάνο. Στο κέντρο όμως της επαρχίας ήταν το χωριό Αμάρι, οπου συγκεντρώνονταν οι φεουδάρχες της επαρχίας στις «μόστρες» δηλαδή τις στρατιωτικές επιθεωρήσεις των βενετικών αρχών.

Το Αμάρι είναι το κύριο σκηνικό της τριλογίας του Κρητικού. Μαζί με τη Μονή Ασωμάτων , μας περιγράφονται με λεπτομερείς περιγραφές και στους τρεις τόμους του Κρητικού. Το μεγαλύτερο μέρος τους περιγράφει όχι μόνο τα τοπία, αλλά και τη ζωή των ανθρώπων που ζούσανε στην περιοχή την περίοδο 1821-1910. Είναι το «σπίτι» των πρωταγωνιστών της τριλογίας.

ΑΡΚΑΔΙ

Η πιο διάσημη και ιστορική μονή της Κρήτης το ιερότερο σύμβολο της Κρητικής Ελευθερίας, στην επαρχία Ρεθύμνου, κοινότη. Αμνάνου, κατ. 32, ύψ.500μ. Συνδέεται με το Ρέθυμνο με ωραίο ασφαλτωμένο δρόμο 23 χλμ (βλ. Δρομολόγιο 2). Βρίσκεται στη ΒΔ άκρη εύφορου υψιπέδου, κατάφυτου από ελαιόδεντρα, αμπέλια, κουκουναριές πανύψηλες κλπ. Το πλαισιώνουν τα γύρω βουνά με δάση από δρυάδες και πρίνους. Η θέα από το Τουριστικό περίπτερο προς την καταπράσινη χαράδρα, με φόντο τη γαλάζια θάλασσα και προς τα γύρω υψώματα είναι μαγευτική.

Η μονή αποτελείται από ένα φρουριακό συγκρότημα. Η βόρεια πλευρά είναι 78,50 μ., η νότια 73,50, η ανατολική 71,35 μ. και η δυτική 67 μ. με εμβαδόν 5200τ.μ. Το πάχος των εξωτερικών τοίχων 1,20 μ. Γύρω-γύρω είναι οι διάφορες κτιριακές εγκαταστάσεις με πολλές και κομψές σκάλες και θυρώματα. Ο φρουριακός περίβολος έχει στη δυτική πλευρά τη λεγόμενη **Χανιώτικη ή Ρεθεμνιώτικη Πόρτα**, που είναι και η κύρια είσοδος της μονής. Η παλιά που κτίστηκε το 1963 είχε στο διάζωμα την επιγραφή :

*ΜΝΗCΘΗΤΙ ΚΕ ΤΗΣ ΨΥΧΗΣ ΤΟΥ ΔΟΛΟΥ CΟΥ
ΝΕΟΦΥΤΟΥ ΙΕΡΟΜΟΝΑΧΟΥ
ΤΟΥ ΚΑΘΗΓΟΥΜΕΝΟΥ ΚΑΙ ΠΑΣΗΣ ΤΗΣ ΕΝ ΧΩ
ΗΜΩΝ ΑΔΕΛΦΟΤΗΤΟΣ
ΑΧ (1963)*

Καταστράφηκε με το κανόνι το 1866 και στη θέση της κτίστηκε το 1870 με το ίδιο σχέδιο της πρώτης η υπάρχουσα σήμερα.

Η **Καστρινή Πόρτα** είναι στην ανατολική πλευρά του περιβόλου δίπλα στην είσοδο της πυριτιδαποθήκης. Κι αυτή καταστράφηκε με την ανατίναξη και ξανακτίστηκε στον ίδιο ρυθμό το 1870. Εκτός από τις δύο κύριες εισόδους είναι και το λεγόμενο **Πορτάλι**, δηλαδή μικρή πόρτα, στη ΝΑ γωνία του περιβόλου. Και το τυροκομείο επικοινωνούσε μόνο εξωτερικά

Η εσωτερική διαρρύθμιση των κελιών είναι απομίμηση των μοναστηριών των καθολικών με στοές προς το εσωτερικό της αυλής, τις οποίες λένε ακόμα και σήμερα με το λατινικό τους όνομα **κλάουστρα**. (claustra ιταλικά chiostri). Από τη δυτική πλευρά είναι τα κελιά και οι στοές . Στον επάνω όροφο ήταν οι κατοικίες των μοναχών και στο ισόγειο των υπηρετών .στη νότια πλευρά είναι τα λεγόμενα **Μεσοκούμια**, ισόγεια κελιά, με στοά προς την αυλή. Ο Τιμόθεος Βενέρης, μητροπολίτης Κρήτης, που έχει γράψει ογκωδέστατο βιβλίο για το Αρκάδι, τη «Χρυσή Βίβλο του Αρκαδικού Δράματος» όπως το χαρακτήρισε, λέει πως είναι παραφθορά της λέξης Νοσοκομεία > Μεσοκομεία > Μεσοκόμια > Μεσοκούμια, γιατί φαίνεται αρχικά είχαν αυτό τον προορισμό, για τους ασθενείς μοναχούς.

Στη βόρεια πλευρά είναι ο Ξ ε ν ώ ν α ς, διώροφος, με 13 δωμάτια και 2 μεγάλες αίθουσες, που προσαρμόζεται στο μεσαιωνικό στυλ της μονής.

Ανατολικά του ξενώνα είναι η Τ ρ ά π ε ζ α, 18Χ4,80 μ., όπου άλλοτε γινόταν η συνεστίαση των μοναχών, όταν το μοναστήρι ήταν κοινόβιο. Στην είσοδο είναι η επιγραφή :

*ΑΧΠΖ (1687)
ΝΦΤ (ΝΕΟΦΥΤΟΣ)
ΔΡΣ (ΔΡΟΣΟΣ)*

Στο ανώγειο ήταν αποθήκη σιτηρών. Στο υπέρθυρο ήταν η επιγραφή :
ΠΑΜΜΕΓΑ ΜΟΧΘΟΝ ΔΕΞΑΙΟ ΒΛΑΣΤΟΥ ΗΓΕΜΟΝΟΙΟ

ΔΕΣΠΟΙΝΑ Ω ΜΑΡΙΑ ΦΙΛΤΡΟΝ ΑΠΕΙΡΕΣΙΟΝ ΑΧΟ (1670)

Στην Τράπεζα υπάρχουν ακόμη τα τραπέζια και οι πάγκοι, όπου διακρίνονται τα ίχνη των σφαιρών και των σπαθιών της γιγαντομαχίας. Με την Τράπεζα συνέχονται από τη ανατολική πλευρά τα Κελαρικά, δηλαδή το Μαγειρείο, ο Φούρνος, η Αποθήκη για το αλεύρι, το ψωμί κλπ.

Η Πυριταϊδαποθήκη πριν το 1866 ήταν στην νότια πλευρά. Αλλά επειδή φοβήθηκαν μήπως οι Τούρκοι θα τρυπούσαν τον τοίχο, μετάφεραν τα πολεμοφόδια στην Οίναποθήκη, στην ΒΑ γωνία του περιβόλου, ένα θολωτό οικοδόμημα 21Χ5,40 μ. με γερούς τοίχους. Ο Tournefort την επισκέφτηκε το 1700 και αναφέρει πως υπήρχαν 200 πιθάρια γεμάτα κρασί που το καλύτερο το προόριζαν για τον ηγούμενο. Το 1779 άλλος περιηγητής αναφέρει όρι ήταν μόνο 40 πιθάρια. Μέσα σ' αυτό το χώρο εκτυλίχτηκε ένα από τα μεγαλύτερα δράματα της Κρητικής Ιστορίας στις 9 του Νοέμβρη του 1866. Ο Τιμόθεος Βενέρης τοίχισε το 1930 τη μαρμάρινη έμμετρη επιγραφή :

*ΑΥΤΗ Η ΦΛΟΓΑ Π' ΑΝΑΨΕ ΜΕΣΑ ΕΔΩ ΣΤΗΝ ΚΡΥΠΤΗ
ΚΙ ΑΠ' ΑΚΡΟΥ Σ' ΑΚΡΟ ΦΩΤΙΣΕ ΤΗ ΔΟΞΑΣΜΕΝΗ ΚΡΗΤΗ
ΗΤΟΝΕ ΦΛΟΓΑ ΤΟΥ ΘΕΟΥ ΜΕΣΑ ΕΙΣ ΤΗΝ ΟΠΟΙΑΝ
ΚΡΗΤΕΣ ΩΛΟΚΑΥΤΩΘΗΚΑΝ ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΝ*

Ο ίδιος φιλόστοργος, επίσκοπος τότε Ρεθύμνης, Τιμόθεος ίδρυσε, με την οικονομική ενίσχυση του τότε Γεν. Διοικητή Γ. Κατεχάκη, μουσείο στην νότια πτέρυγα της μονής, όπου φυλάσσονται ιερά άμφια και άλλα πολύτιμα κειμήλια της μονής που τα είχαν κρύψει οι μοναχοί σε μια σπηλιά του Ψηλορείτη και διασώθηκαν. Στο μουσείο βρίσκονται και οι κάρες των δυο από τους τέσσερις μάρτυρες των Ρεθυμνίων αγίων. Σε ειδική αίθουσα έχουν συγκεντρωθεί οι προσωπογραφίες πολλών αγωνιστών. Μέσα στον περίβολο σώζονται μερικά δένδρα αιωνόβια. Σ' ένα από τα κυπαρίσσια αυτά σώθηκε μέσα στους πυκνούς κλάδους του το 66 ένας πολεμιστής. Στο ίδιο κυπαρίσσι σώζεται ακόμη ένα βλήμα τουρκικού πυροβόλου σφηνωμένο.

Στη μέση περίπου του φρουριακού περιβόλου υψώνεται ο δίκλιτος, ωραίος και καλλιτεχνικός ναός σε σχήμα βασιλικής. Το βόρειο κλίτος είναι καθιερωμένο στη **Μεταμόρφωση του Σωτήρος** και το νότιο στους **Αγίους Κωνσταντίνο και Ελένη**. Ο ναός διασώθηκε, αλλά το ωραίο ξυλόγλυπτο τέμπλο καταστράφηκε από φωτιά. Κομμάτια που διασώθηκαν βρίσκονται στο Μουσείο.

Απέναντι στη δυτική είσοδο ήταν παλαιότερα ένας ανεμόμυλος, για την άλεση των σιτηρών της μονής, που είχε μετατραπεί σε αποθήκη. Ύστερα από την ανατίναξη χρησιμοποιήθηκε για τη συγκέντρωση των οστών και το 1910 διασκευάστηκε σε ο σ τ ε ο φ υ λ ά κ ε ι ο, όπως λέει η επιγραφή στο υπέρυθρο :

*ΑΨΙΔ'
ΜΑΙΟΥ Η'
ΝΕΟΦΥ
ΤΟ ΔΡC (ΤΟΥ ΔΡΟΣΑ)*

Στο κτίριο, που έχει πλάτος 24 μ., ήταν ο αχυρώνας, οι στάβλοι για τα «ζευγάρια» και τα υποζύγια και δωμάτια, όπου έμεναν οι «ζευγάδες» και οι «βορδονάρηδες» (ημιονηγοί). Διακρίνονται τα ίχνη των σφαιρών. Ο Κορωναίος είχε συστήσει την κατεδάφιση των, ακριβώς για να μη χρησιμοποιηθούν από τον εχθρό.

Στο βάθος της χαράδρας πριν να πάρουμε τον ανήφορο προς τη μονή, αριστερά του δρόμου, μια μικρή γέφυρα οδηγεί στην κρήνη της μονής, που έγινε το 1918. Παλαιότερα η κρήνη ήταν πιο πέρα 100 μ., όπου και η πηγή και έφερε την επιγραφή :

*ΑΦΘΟΝΑ ΤΗΣΔΕ ΝΑΜΑΤΑ ΚΡΗΝΗΣ ΔΩΚΕΝ ΟΛΙΤΑΙΣ
ΑΧ – ΒΛΑΣΤΟΥ ΗΓΟΥΜΕΝΟΥ ΕΒΡΕΣΙΣ ΟΞΥΤΑΤΗ – ΝΑ, (1651)*

Τελευταία ο ΕΟΤ έκτισε ωραιότατο τουριστικό περίπτερο, καλά επιλωμένο, στην παρυφή του κρημνού και διασκεύασε ωραία τον εξωτερικό χώρο όπου μπορούν να εξυπηρετηθούν πολλοί επισκέπτες συγχρόνως.

Πολλοί επισκέπτες, Έλληνες και ξένοι, συρρέουν στο Αρκάδι, κυρίως τους καλοκαιρινούς μήνες, οπότε πολλές φορές συγκεντρώνονται 5-10 πούλμαν, όχι μόνο για να προσκυνήσουν στον ιερότερο βωμό της Ελευθερίας του ανθρώπου, αλλά και για να απολαύσουν τη μαγευτική θέα του τοπίου και τον αρωματισμένο από τα τόσα κρητικά βότανα αέρα. Πέρα από τους αμπελώνες της μονής προς το νότο πανύψηλες κουκουναριές κι άλλα δένδρα σχηματίζουν ένα ευχάριστο τοπίο, θαυμάσιο για πικ νικ. Νοτιότερα έχουν εγκατασταθεί παιδικές εξοχές με τρεχάμενα νερά και ωραίες εγκαταστάσεις.

ΙΣΤΟΡΙΑ

Πότε ιδρύθηκε; Δεν το ξέρομε. Λέγεται ότι ιδρύθηκε από τον αυτοκράτορα του Βυζαντίου Αρκάδιο τον 5^ο αιώνα, από τον οποίο πήρε και το όνομα, και τη θεμελίωσε ο Ηράκλειτος. Κατά την άποψη του Μ.Ι. Μανούσακα, (Κρητ. Εστία, 8, 278 εξ.) που είναι και η πιο σωστή, θα ιδρύθηκε από κάποιο μοναχό *Α ρ κ ά δ ι ο* κι απ' αυτό πήρε το όνομα, όπως και άλλες μονές της Κρήτης, (Αρέτι, Αρσάνι, Βροντίσι). Ερείπια της πρώτης μονής διατηρούνται στο ΒΔ μέρος του σημερινού περιβόλου. Η γραφή μιας επιγραφής που βρήκε ο Κ. Καλοκύρης (Κρητ. Χρονικά Ε', 337) το 1951 στα κλάουστρα κτισμένη, που λέει :

*ΑΡΚΑ] ΔΙ(Ν) ΚΕΚΛΗΜΑΙ ΝΑΟΝ ΗΔ' ΕΧΩ
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΑΝΑΚΤΟΣ ΙΣΑΠΟΣΤΟΛΟΥ*

είναι του 14^{ου} αιώνα. Απ' αυτή πιστοποιείται ότι ο αρχικός ναός κτίστηκε τότε και ήταν αφιερωμένος αρχικά στον Άγιο Κωνσταντίνο. Βρήκε επίσης μιαν εντοιχισμένη πλάκα, που έχει ανάγλυφα σταυρό ανάμεσα σε δυο κυπαρίσσια και τα εγχάρακτα γράμματα :

*ΦΧΦΠ = Φ(ως) Χ(ριστού) Φ(αίνει) Π(άσιν)
ΕΕΕΕ = Ε(λένης) Ε(ύρεσις) Ε(βραίων) Ελεγχος)
ΑΠΜΣ = Α(ρχή) Π(ίστεως) Μ(ωσαικής) Σ(ταυρός)
ΧΧΧΧ = Χ(ριστός) Χ(άρις) Χ(ριστιανοίς) Χ(αρίζει)*

Και οι δυο πλάκες βρίσκονται στο Μουσείο της μονής.

Τα τέλη του 16^{ου} αιώνα, εποχή ευημερίας της Κρήτης, ο πλούτος της μονής επέβαλε την ανακαίνιση της και κτίστηκε στη θέση που είναι και τώρα ο μεγαλόπρεπος δίκλιτος ναός, με την ωραία πρόσοψη μπαρόκ, το 1587, επί ηγουμένου Κ λ ή μ η Χ ο ρ τ ά τ ζ η, όπως λέει η επιγραφή στη βάση του καμπαναριού :

*ΑΦ Κ Λ Μ Χ Τ Ζ ΠΖ
(15 ΚΛΗΜΗΣ ΧΟΡΤΑΤΖΗΣ 87)*

Ο Κλήμης ανήκε στη γνωστή οικογένεια του Ρεθύμνου και ήλθε από τη μονή του Αγ. Αντωνίου ανατολικά του Αρκαδίου. Ο νέος ναός καθιερώθηκε και στη **Μεταμόρφωση του Σωτήρος Χριστού** και έκτοτε αναφέρεται: μονή του Σωτήρα

Χριστού. Τα εγκαίνια φαίνεται να έγιναν γύρω στο 1600 από τον ηγούμενο Νικηφόρο. Ο Χορτάτζης είχε πεθάνει.

Ο αρχιτεκτονικός ρυθμός του ναού είναι ανάμικτος, τα τόξα του είναι οξυκόρυφα, γοθτικού ρυθμού, οι γιρλάντες της πρώτης περιόδου της Αναγέννησης, οι κολόνες και τα κορινθιακά κυμάτια της τελευταίας κλασικής περιόδου, οι σπείρες και τα πλέγματα ρυθμού μπαρόκ. (Gerola, Monumenti ecc., op. cit. II, 294).

Το Αρκάδι έχουν επισκεφθεί όλοι οι περιηγητές που έχουν γράψει για την Κρήτη. Ο Piton de Tournefort που το επισκέφτηκε γύρω στα 1700 αναφέρει ότι το Αρκάδι είναι η ωραιότερη και η πλουσιότερα των μονών της Κρήτης, ότι είναι καλοκτισμένη, ότι έχει 300 μοναχούς, ότι η οйнаποθήκη είναι από τα ωραιότερα τμήματα της μονής και έχει 200 πιθάκια γεμάτα κρασί, που το καλύτερο φυλάσσεται για τον ηγούμενο.

Ο R. Pococke επισκέφτηκε το Αρκάδι το 1934-35, θαυμάζει το βενετσάνικο αρχιτεκτονικό ρυθμό, που έχει η πρόσοψη της εκκλησίας και αναφέρει ότι έχει μεγάλα εισοδήματα και 300 μοναχούς.

Το 1730 επισκέφτηκε το Αρκάδι ο Γάλλος πρόξενος στο Ηράκλειο Baume και αναφέρει στην έκθεσή του (Κρητ. Χρονικά Ι', 392) ότι είχε 100 μοναχούς, που η ευγένεια τους του υπενθύμιζε τα μοναστήρια της Γαλλίας ήταν το πιο καλά οργανωμένο μοναστήρι και το πιο καλοκτισμένο, με πολλά λιόφυτα κι αμπέλια και είχε μερικούς καταστρεμμένους και άχρηστους τόμους βιβλίων που οι καλόγηροι δεν ήξεραν να διαβάσουν.

Ύστερα από εκατό σχεδόν χρόνια, το 1817, επισκέφτηκε το Αρκάδι ο αυστριακός Fr. Sieber και αναφέρει : οι μεγαλοπρεπείς τράπεζες είναι κενές, τα οικήματα έχουν μεταβληθεί σε αχυρώνες και σιτοβολώνες και βρήκε μόνο 20 καλογέρους. Παρομοιάζει τη μονή με αγροικία, θαυμάζει την ωραία και ευρυχωρότατη οйнаποθήκη και το κρασί, που διαπιστώνει ο ίδιος ότι είναι το καλύτερο όλης της Κρήτης. Είδε επίσης λείψανα της βιβλιοθήκης της μονής σ' ένα δωμάτιο δίχως παράθυρα, με 500 κλασικούς συγγραφείς σε άθλια κατάσταση, οι περισσότεροι καταφαγωμένοι από τα σκουλήκια και συνεπώς άχρηστοι.

Ο Μανούσακας λέει (Κρητ.Εστία 8, 326) ότι το Αρκάδι υπήρξε κέντρο αντιγραφής ελληνικών χειρογράφων, όπως αναφέρεται σε χειρόγραφα ευρωπαϊκών βιβλιοθηκών και ασφαλώς είχε πλουσιότερη βιβλιοθήκη, που την κατάστρεψαν οι Τούρκοι, όταν κατάλαβαν τη μονή το 1645 και τα υπολείμματα της καταστροφής ήταν βιβλία που είδε ο Sieber.

Στο Αρκάδι ήκμασε το ΙΗ' αιώνα και η χρυσοκεντητική, όπου υπήρχε εργαστήριο κεντητικής αμφίων (βλ. Ν. Δρανδάκη, Αποδεικτικά Παρακαταθήκης κλπ. Κρητ. Χρον. Β' 212 και πρακτικά Β' Κρητολογ. Συνεδρίου Α', 337).

Εντύπωση είχε κάνει επίσης στο Savary το 1779 (Κρητ. επιστολαί μεταφρ. Ζυγομαλά, Αθήνα 1845, σ. 78) η ευγένεια των καλογέρων. Είδε και αυτός τη βιβλιοθήκη με 200 βιβλία θαμμένα μέσα στη σκόνη, άχρηστα στους τότε καλογέρους. Η τούρκικη κατάσταση άπλωσε στην Κρήτη, όπου ανθούσαν τα γράμματα τους τελευταίους αιώνες της Βενετοκρατίας, παχύ σκοτάδι και ο πληθυσμός της είχε μοναδική του προσπάθεια την επιβίωση. Τα βιβλία ήταν πράγματα άχρηστα γι' αυτόν.

Το 1645, αφού κατάλαβαν οι Τούρκοι το Ρέθυμνο προχώρησαν και κατάλαβαν και το Αρκάδι. Ο ηγούμενος και οι καλόγηροι είχαν πάρει τα ποίμνια της μονής και πήγαν στο Βροντίσι, μας πληροφορεί ο Μπουνιαλής.

*Κι ο γούμενος εμίσηψε κι οι καλογέρ' εφύγαν
με τα κοπάδια κι ήλθασι, στες Μεσαρές επήγαν.
Μαζί κι οι ιερομόναχοι πάσι κι οι διακόνοι*

και στο Βροντίσι μπαίνουνσι στον Άγιο Αντώνη.

Οι Τούρκοι κατάστρεψαν το μοναστήρι.

*Κι οι Τούρκοι ρίζαν διάστυλα και τα κονίσματα του
και μεταθέσαν τα θρονιά κι ανοίξαν τα κελιά του*

Αλλά ο ηγούμενος θεώρησε καλύτερο να μωτήσει και να προσκυνήσει τον πασά κι έτσι γύρισαν στη μονή. Αργότερα μάλιστα της δόθηκε το προνόμιο να έχει καμπάνα και γι αυτό έλεγαν το Αρκάδι οι Τούρκοι **Τσανλί Μαναστήρ**, δηλαδή το μοναστήρι με την καμπάνα (τσαν=καμπάνα) και τους επιτρέψανε να ανοικοδομήσου τα ερείπια. σ αυτό συνέβαλε ο Νεόφυτος Πατελάρος, πρώτος μητροπολίτης Κρήτης μετά την τουρκική κατάκτηση, που έζησε στην Κωνσταντινούπολη κοντά στο θείο του πατριάρχη Αθανάσιο Πατελάρο. Ο Νεόφυτος είχε τη μετάνοια του στο Αρκάδι (ΕΕΚΣ,, Γ' 118). Ήξερε θαυμάσια τα τούρκικα και ακολούθησε το 1645 τον Γιουσούφ πασά, ο οποίος τον διόρισε μητροπολίτη, (ΕΕΚΣ, Α' 3, εξ.). η χρησιμοποίηση της καμπάνας δεν κράτησε πολύν καιρό, γιατί αναγκάστηκαν να την αφαιρέσουν με διαταγή των Τούρκων.

Έκτοτε οι καλόγεροι ασχολήθηκαν κυρίως με τον υλικό πλούτο της μονής και παρ' όλο που πλήρωναν βαρείς φόρους, η μονή πλούτισε και ευημερούσε, όπως αναφέρουν οι περιηγητές.

Τα πράγματα άλλαξαν μετά την επανάσταση του 1821. στη μονή κατάφευγαν οι επαναστάτες όπου εύρισκαν άσυλο. Το επόμενο έτος ο διαβόητος Γετιμαλής με 50 επίλεκτους Τούρκους εγκαταστάθηκαν στο Αρκάδι, για να επιτηρούν την περιοχή (Κριτοβουλίδη 80). Μια μέρα έκλεισαν τον ηγούμενο και τους καλογέρους στο ηγουμενείο κι έπειτα άρχισαν το φαγοπότι και τέλος κοιμήθηκαν μακαρίως, για να συνεχίσουν την επαύριον. Αλλά ένας καλόγερος διέφυγε από μια υπόγειο δίοδο και ειδοποίησε τους επαναστάτες, οι οποίοι πήγαν την ίδια νύκτα κι έσφαξαν όλους τους Τούρκους και το Γετίμ Αλή και μόνο ένας γλίτωσε, Λέγεται μάλιστα πως έβαλε ένα ράσο πού βρήκε στο κελί που έμενε και προσποιήθηκε τον καλόγερο και ότι έταξε ένα δυσκολότηρο στη μονή για να τον σώσει ο Άγιος Κωνσταντίνος και πραγματοποίησε το τάξιμο του.

Ύστερα από αυτό οι καλόγεροι φυσικά εγκαταλείψαν τη μονή και οι Ρεθεμνιώτες Τούρκοι την έκαμαν ένα σωρό ερείπια.

Αλλά και οι Σφακιανοί φαίνεται ενοχλούσαν τη μονή, όπως είπαν οι καλόγεροι στον Pashley το 1834. *Μας εκάμασι πράματα οι Σφακιανοί που δεν τα είδαμε από της Τουρκίας.* (R. Pashley, Travels, op. cit. I, 313).

ΤΟ ΑΡΚΑΔΙΚΟ ΔΡΑΜΑ

Έτσι περνούσαν τα χρόνια της σκλαβιάς και στο Αρκάδι, όπως και στ' άλλα μοναστήρια της Κρήτης, ώσπου κηρύχτηκε η Επανάσταση του 1866, που αποτελεί το σπουδαιότερο σταθμό στην ιστορία του Αρκαδικού κι όλης της Κρήτης. Η θέση της μονής είχε σπουδαία στρατηγική σημασία. Την 1 του Μάη του 1866 συγκεντρώθηκαν εδώ από τις γύρω επαρχίες 1500 Κρητικοί επαναστάτες, υπό την ηγεσία του αρχηγού της Κυδωνίας Χατζή Μιγάλη Γιάνναρη, για να αντιδράσουν στην κατάλυση των προνομίων και στην επιβολή νέων φόρων. Οι συγκεντρωθέντες εκλέξανε πληρεξούσιους από τις διάφορες επαρχίες. Πρόεδρο τους εκλέξανε τον ηγούμενο του Αρκαδικού Γαβριήλ Μαρινάκη, από τις Μαργαρίτες Μυλοποτάμου, εξέχουσα και επιβλητική προσωπικότητα, 40 ετών τότε, με μεγαλοπρεπέστατο παράστημα, αθλητικός και γι αυτό τον έλεγαν γ ο υ μ ε ν ά ρ α.

Ο Ισμαήλ πασάς παρήγγειλε με τον επίσκοπο του Ρεθύμνου Καλλίνικο Νικολετάκη στον ηγούμενο να διώξει την επιτροπή από το μοναστήρι και να διαλυθούν, γιατί θα το καταστρέψει. Ο ηγούμενος αρνήθηκε να υποταχθεί στην

παραγγελία του πασά. Τον Ιούλιο έστειλε δύναμη να τους διαλύσει . αλλά είχαν απομακρυνθεί εγκαίρως κι έτσι αρκέστηκαν να σπάσουν τις εικόνες και τα ιερά σκεύη της εκκλησίας που βρήκαν και έφυγαν.

Ο πασάς ζαναμήνυσε το Σεπτέμβρη στον ηγούμενο να διώξει την επιτροπή από το μοναστήρι γιατί θα το καταστρέψει. Σε σύσκεψη του ηγουμένου με τους συμβούλους της μονής ο μοναχός Νεόφυτος προτείνει να φύγει η επιτροπή για να μην κάψουν το μοναστήρι. Ο Γαβριήλ του απαντά : *Φύγε εσύ αν φοβάσαι, μα η επιτροπή δεν φεύγε. Με τα αποκάουδα του 21 θα μουζώσω εκείνους που θα με κατηγορήσουν πως έκαψα το μοναστήρι για τη λευτεριά της Κρήτης και το μεγαλείο του Γένους.*

-Ε σαν είναι ετσά, ηγούμενε, βάσταξε το γερά κι εκεία που δα ποθάνεις εσύ θα ποθάνω κι εγώ κι ας είναι μαγάρι αύριο.

Ύστερα από την απόφαση αυτή άρχισε η προπαρασκευή της άμυνας. Στις 24 του Σεπτέμβρη αποβιβάζεται στο Μπαλή ο Πάνος Κορωναίος και πηγαίνει αμέσως στο Αρκάδι, όπου ανακηρύσσεται Γενικός Αρχηγός Ρεθύμνου και άρχισε να οργανώνει στρατιωτικά την άμυνα. Εξέφρασε αμέσως τη γνώμη, ότι τι Αρκάδι δεν προσφέρεται για άμυνα. Αλλά ο Γαβριήλ με τους καλόγερους και το Δασκαλάκη είχαν αντίθετη γνώμη, ως και τα γυναικόπαιδα των πολεμιστών που έλεγαν : *ότι θα γίνουν οι άντρες μας θα γίνουμε κι εμείς.* Ο Κορωναίος πρόβλεψε την έκβαση του αγώνα και τους είπε : *Έλθα να θυσιαστώ για την Πατρίδα αλλά όχι να πιαστώ εδώ μέσα.* Συνέστησε να χαλάσουν τους Στάβλους για να μη χρησιμοποιηθούν από τον εχθρό και να συγκεντρώσουν μέλισσες για να τις εξαπολύσουν ώστε να καθυστερήσουν τον εχθρό. Και έφυγε με τους άνδρες του αφού διόρισε φρούραρχο το Γιάννη Δημακόπουλο, ένα παλικάρι από τη Γορτυνία της Πελοποννήσου.

Στη μονή είχαν καταφύγει πολλά γυναικόπαιδα από τα γύρω χωριά, μεταφέροντας και την κινητή περιουσία τους, για να την γλιτώσουν από τους Τούρκους.

Ο Μουσταφά πασάς προχώρησε προς το Ρέθυμνο με σκοπό να προσβάλει το Αρκάδι που είχα γίνει κέντρο επαναστατικής δράσης. Στις 7 του Νοέμβρη το βράδυ ξεκίνησε από το Ρέθυμνο με 15000 στρατό τακτικό και άτακτο και 30 κανόνια. Το πρωί της 8 Νοεμβρίου ημέρα Τρίτη βρισκόταν μπροστά στο Αρκάδι. Ο Μουσταφάς παρέμεινε στο χωριό Μέση. Δεν πήγε στ' Αρκάδι, ούτε είδε τα συντρίμματα της καταστροφής. Αρχηγό των επιχειρήσεων διόρισε το γαμπρό του Σουλεϊμάν βέη.

Απέναντι στα στίφη του Μουσταφά ήταν 964 ψυχές, 325 άντρες από τους οποίους 259 με όπλα και τα υπόλοιπα ήταν γυναικόπαιδα. Το φρόνημα όλων ήταν ακμαιότατο. Οι ιερωμένοι έβαλλαν τροπάρια και οι λαϊκοί ηρωικά τραγούδια :

Χαίρεστε, άντρες, χαίρεστε, χαίρεστε πολεμάρχοι,
Μα τούτ' η μέρα θα γραφτεί και πάντα δόξα θα 'χει.
Δεν τη βαστώ 'γω τη σκλαβιά στον κόσμο τον απάνω
Και το 'χω πρίκα μου να ζω, χαρά μου να ποθάνω.
Χαίρεστε, άντρες, χαίρεστε, χαίρεστε παλληκάργια
Μα ο πόλεμος εδόθηκε στσ' άντρες και στα λιοντάρια.

Η χαραυγή της 8 Νοεμβρίου βρήκε τους πολεμιστές και τα γυναικόπαιδα στη θεία λειτουργία και τους Τούρκους γύρω στο μοναστήρι. Μόνο άλλη μια πρόμοθα λειτουργία αναφέρεται στη δισχιλιετή ιστορία του Ορθόδοξου Χριστιανισμού. Η λειτουργία που έγινε για τελευταία φορά στις 28 του Μάη του 1453 στο ναό της Αγίας Σοφίας, με παρόμοιες συνθήκες. Ιερείς και εκκλησιαζόμενοι ήξεραν ότι βαδίζουν μαζί στο μαρτύριο. Στην ιαχή των σκοπών : *Στ' άρματα!* Ο Γαβριήλ ύψωσε τα χέρια του σε στάση προσευχής, έκαμε το σταυρό του και λέει στους εκκλησιαζόμενους : *Παιδιά μου θάνατος δεν υπάρχει. Ας πολεμήσουμε ηρωικά κι ας πάμε στον Πλάστη με καθαρό μέτωπο. Ζήτω ο Πόλεμος, ζήτω η Ελευθερία. Ζήτω!* φωνάζουν όλοι μ' όλη τη δύναμη τους.

Οι πολεμιστές έπιασαν τις θέσεις τους. Ο Σουλεϊμάν βέης τους καλεί από το λόφο του Κορέ να παραδοθούν. Την απάντηση του έδωσαν τα όπλα των πολιορκούμενων. Κι αρχίζει το πολύπρακτο Αρκαδικό Δράμα. Η σημαία της μονής κυματίζει περήφανη πάνω από τη δυτική Πύλη, αδιάφορη στις τούρκικες σφαίρες, που την τρυπούσαν. Στη ΒΔ γωνία του περιβόλου κυματίζει η κυανόλευκος σημαία του αρχηγού Γιώργη Δασκαλάκη. Πολλές φορές έσπασαν οι σφαίρες το κοντάρι, μα η μάνα του, η Χαρίκλεια, την αναστηλώνει, στη θέση της. Στο τέλος την πήρε, την ζώστηκε και την παράδωσε στον εγγονό της, γιο του Γιώργη, στην Αθήνα.

Και οι γυναίκες, παίρνοντας μέρος στη μάχη, κουβαλούν στους πολεμιστές πολεμοφόδια και νερό. Το τούρκικο πυροβολικό συγκεντρώνει τα πυρά του στην Πύλη. Οι πολιορκούμενοι δεν χάνουν σφαίρα. Κάθε μια στέλνει κι έναν Τούρκο στον Παράδεισο του. Γρήγορα τα γύρω της μονής στρώθηκαν με τούρκικα κουφάρια. Στον **Ανεμόμυλο 7** ήρωες προξενούν τη μεγαλύτερη φθορά στους Τούρκους, όλη τη μέρα. Αλλά ως το βράδυ τους εξόντωσαν όλους.

Η σκοτεινή και βροχερή νύχτα του Νοέμβρη σκεπάζει το πεδίο της φονικής μάχης και σίγασε τα όπλα. Οι ελπίδες των πολιορκούμενων να σωθούν είναι πια ελάχιστες. Σε πολεμικό συμβούλιο αποφασίζεται να ζητήσουν βοήθεια από τον Κορωναίο και τους άλλους καπετάνιους του Αμαρίου και του Μυλοποτάμου. Ο παπά Κρανώτης από τη **Κράνα** του Μυλοποτάμου κι ο Αδάμ Παπαδάκης από το **Πίκρι** του Ρεθύμνου ανάλαβαν να μεταφέρουν τα σχετικά γράμματα στο **Κλησίδι** Αμαρίου, όπου ήταν ο Κορωναίος. Με σκοινιά τους κατεβάζουν από το παράθυρο που είναι πάνω από τη μικρή πόρτα του νότου και προσποιούμενοι τους Τούρκους, πέρασαν από τις τάξεις τους και κατόρθωσαν να φέρουν σε πέρας την αποστολή τους.

Ήταν αμέτρητ' η Τουρκιά 'πόξω στο μοναστήρι

όταν κατέβηκ' ο Αδάμ από το παραθύρι.

Ήβαλε το σαρίκιν του κι επήρε το τουφέκι

και τσοι εχθρούς ξεγέλασε μ' ένα «σελάμαλέκι»

Αλλά η βοήθεια του Κορωναίου δεν έφτασε ποτέ. Τα μεσάνυχτα είχε γυρίσει ο Παπαδάκης και ξαναμπάνει στο μοναστήρι με τη βεβαιότητα πως πηγαίνει στο βέβαιο θάνατο. Αναμφισβήτητα είναι ο ηρωικότερος των ηρώων του Αρκαδικού Δράματος, γιατί με επίγνωση, ενώ είναι ελεύθερος έξω από την κόλαση της φωτιάς, έξω από τον βέβαιο τάφο που τον περιμένει, βαδίζει προς το Γολγοθά του σταθερά και μάλιστα μέσα από το εχθρικό στρατόπεδο.

Το βράδυ η καμπάνα της εκκλησίας καλεί τους πιστούς όχι μόνο στην Πίστη αλλά και στην Ελευθερία, για τελευταία φορά. Πολεμιστές, γέροι, γυναίκες, παιδιά, προσέρχονται και παίρνουν τη θεία μετάληψη. Είναι η δραματικότερη στιγμή των ηρώων, που εκούσια προσφέρονται θυσία για τη Λευτεριά της Κρήτης. Ο ηγούμενος τους ενθαρρύνει για την τελευταία θυσία. Και τα παιδιά ακόμη είχαν καταλάβει ότι ήταν οι τελευταίες στιγμές της ζωής τους. Ο ηρωισμός που επιδείξαν όλοι είναι εκτός κάθε περιγραφής. Πραγματικά είχαν νικήσει το θάνατο και δεν τον λογάριασαν. Μοναδικός σκοπός των ήταν να σκοτώσουν πιο πολλούς Τούρκους.

Η ένατη Νοεμβρίου ξημερώνει. Βρίσκει το Αρκάδι στενά πολιορκημένο. Πρωί πρωί αρχίζει ο ορυμαγδός της μάχης. Οι Τούρκοι έφεραν από το Ρέθυμνο δυο βαριά κανόνια. Το ένα ήταν γνωστό με το όνομα «κ ο υ τ α σ α χ ε ί λ α». Τα τοποθέτησαν στους στάβλους που είχαν καταλάβει. (Το κανόνι αυτό το πήραν οι Ρώσοι όταν ήταν στο Ρέθυμνο και το μετάφεραν στη Ρωσία)

Η δυτική Πύλη υποχωρεί. Η μάχη βρίσκεται στο ζενίθ. Μέσα στη μονή βρυχόνται λέοντες αλλά και έξω ωρύονται τίγρεις. Ο κρότος των κανονιών και των άλλων όπλων, οι άγριοι αλαλαγμοί των Τούρκων, οι κραυγές των γυναικόπαιδων δημιουργούν ένα πανδαιμόνιο, που συγκλονίζει ολόκληρη την περιοχή. Ο ηγούμενος ενθαρρύνει τους πολεμιστές και τους λέει: όσοι θα ζουν όταν θα μπου οι Τούρκοι

να τρέξουν στην πυριτιδαποθήκη, στην Καστρινή Πόρτα, για να δώσουν φωτιά στο μπαρούτι και να θυσιαστούν παρά να πιαστούν ζωντανοί.

Στο μεταξύ μαίνεται η μάχη. Αλλεπάλληλες έφοδοι των Τούρκων αποκρούονται με μεγάλες απώλειες. Κι από τους αμυνόμενους έχουν σκοτωθεί πολλοί. Τα πολεμοφόδια εξαντλούνται. Η Δασκαλάκαινα τρέχει στους σκοτωμένους και παίρνει όσα τους είχαν μείνει και τα δίδει στους ζωντανούς.

Οι Τούρκοι μπαίνουν, τέλος, στον περίβολο και η γιγαντομαχία μεταφέρεται εκεί. Λόγγες, γιαταγάνια, κρητικά μαχαίρια κτυπούν πάνω σε ανθρώπινες σάρκες. Γυναικόπαιδα έξαλλα, με γοερές κραυγές τρέχουν προς της πυριτιδαποθήκη για την ύστατη θυσία. Ένα κορίτσι γυρίζει στην αυλή και φωνάζει : ποιος θέλει να έρθει στο λαγούμι; (=πυριτιδαποθήκη). Πολλά κορίτσια τρέχουν να προφθάσουν να παραδώσουν τα κορμιά τους στις φλόγες παρά στις τούρκικες θωπείες. Άλλες γυναίκες αφήνουν τα παιδιά τους και τρέχουν με τα δόντια και με τα νύχια τους, τα μόνα όπλα που διαθέτουν.

Η εικόνα της απελπιστικής πάλης είναι απερίγραπτη. Δίδεται το σύνθημα της γενικής εφόδου και η αυλή της μονής πλημμυρίζει από τα τούρκικα φέσια. Ο Δημακόπουλος και μερικοί άλλοι ορμούν με τα ξίφη και θερίζουν κυριολεκτικά τούρκικα κεφάλια, σαν να ήταν αγκινάρες. Στο τέλος τα ξίφη έσπασαν και οι ήρωες κλείνονται στα Μεσοκούμια.

Η τόσο μεγάλη αυλή της μονής είναι σκεπασμένη από πτώματα κυρίως Τούρκων. Γύρω από το τείχος της μονής ορμούν τα στίφη κυρίως των αιμοβόρων Τουρκοκρητικών. Βραδιάζει. Τα περισσότερα γυναικόπαιδα είναι συγκεντρωμένα στην Πυριτιδαποθήκη. Ο Γιαμπουδάκης με την πιστόλα στο χέρι περιμένει την κατάλληλη στιγμή για να ανάψει το Πυρσό της Ελευθερίας, που θα φωτίσει ολόκληρη την οικουμένη. Μα θέλει να πάρει μαζί του όσο το δυνατόν περισσότερους Τούρκους. Αφήνει και πλησιάζουν στην είσοδο. Απέξω στα χωράφια ήταν μελίσσι οι Τούρκοι. Η μεγάλη πράξη του δράματος πλησιάζει.

Σφαγή μεγάλη αρχινά, περίσσο φωνοκλήσι
Ετούτ' η ώρα θ' ακουστεί σ' ανατολή και δύση
Και μέσα στον αναβρασμό, που ο χάρος εβρουχάτο
Βροντή, σεισμός εγίνηκε κι ο κόσμος άνω κάτω.
Φωθιά, καπνός και κτήρια, κορμιά κομματιασμένα,
Άντρες και γυναικόπαιδα στ' ανέφαλ' ανεβαίνα.
Τρόχαλος έγιν' η μονή κι εσειστ' ο Ψηλορείτης
Κι αντιλαλόνε τα βουνά κι απ' άκρ' ως άκρ' η Κρήτη.

Η νύχτα πέφτει και τραβά την αυλαία του συγκλονιστικού δράματος. Ο επίλογος του ήταν τραγικός. 114 άντρες και γυναικόπαιδα έπεσαν αιχμάλωτοι. 3-4 κι ανάμεσα σ' αυτούς κι ο Αδάμ Παπαδάκης, διέφυγαν. Οι υπόλοιποι 864 σκοτώθηκαν, σφάχτηκαν ή ανατινάχθηκαν στον αέρα. Ανάμεσα σ' αυτούς ο ηγούμενος Γαβριήλ, ο φρούραρχος Δημακόπουλος, ο Γιαμπουδάκης. Από τους Τούρκους σκοτώθηκαν διπλάσιοι, 1500 περίπου νεκροί και τραυματίες.

Δίπλα στο κελί του ηγουμένου ήταν μια μικρή πυριτιδαποθήκη με μερικά βαρέλια μπαρούτι. Έδωσαν φωτιά κι εκεί αλλά το μπαρούτι είχε πάρει υγρασία κι ανατινάχτηκε μόνο η ΒΔ γωνιά της αποθήκης.

Ύστερ' από την ανατίναξη οι Τούρκοι εξαγριώθηκαν και έσφαξαν όποιον έβρισκαν μπροστά τους.

Στον Αιγυπτιακό στρατό ήταν και κόπτες αιγύπτιοι. Λέγεται ότι έβγαζαν τις σφαίρες από τα φυσίγγια και πυροβολούσαν άσφαιρα, γιατί σαν Χριστιανοί, δεν θέλανε να χτυπήσουν το μοναστήρι. Μετά τη μάχη βρέθηκαν σωροί σφαίρες στις θέσεις τους.

Στην «Τράπεζα» είχαν καταφύγει 37 παλικάρια. Είχαν εξαντληθεί τα πυρομαχικά τους. Οι Τούρκοι το αντιλήφθηκαν και μπήκαν και τους έσφαξαν όλους. Τα πτώματα τους έμειναν εκεί μέσα άταφα μέχρι το 1869!

Τους χριστιανούς που σκοτώθηκαν έξω πήγαν οι συγγενείς τους μετά και όσους γνώριζαν τους έθαψαν. Τους Τούρκους έριχναν στο βάραθρο από τον ανεμόμυλο. Αλλά τα περισσότερα πτώματα έμειναν άταφα. Η θέα της ερήμωσης και της καταστροφής υπήρξε απερίγραπτη. Οι Τούρκοι αφού τελείωσαν την καταστροφή έφυγαν. Ούτε αυτοί δεν μπορούσαν να βλέπουν τη φρίκη.

Η ολοκαύτωση του Αρκαδίου αντί να κλείσει το «Κρητικό Ζήτημα» όπως ήλπιζαν οι Τούρκοι, άνοιξε τις κλειστές πύλες της ευρωπαϊκής διπλωματίας. Η πύρινη φλόγα του ξεσήκωσε τα προοδευτικά πνεύματα της Ευρώπης και φώτισε τις μεγάλες διάνοιες για ένα αγώνα για την απελευθέρωση της Κρήτης από τον αβάσταχτο ζυγό των βαρβάρων κι έτσι το «Κρητικό Ζήτημα» μπήκε στο δρόμο που οδηγούσε στη λύση του. Η λευτεριά της Κρήτης ξεκίνησε από τ' Αρκάδι.

Την κατοχή οι Γερμανοί έκαμαν πολλές φορές έρευνα ζητώντας Άγγλους και αντάρτες και κακοποίησαν τους μοναχούς και σκότωσαν τον ποιμένα της μονής Εμμ. Πολίτη. (Πληροφορίες του μοναχού Διονυσίου Ψαρουδάκη). (Σπανάκης, Κρήτη Β 77)

Στον Κρητικό του Πρεβελάκη, το Αρκάδι και όσα έγιναν σε αυτό αποτελούν σημείο αναφοράς για τους Κρητικούς. Δεν υπάρχει σημείο της πλοκής που να «εξελίσσεται» στην τοποθεσία. Οι αναφορές που γίνονται όμως είναι πάρα πολλές, καθώς η «θυσία» του έδωσε κίνητρο στους κρητικούς των επόμενων γενεών για αγώνα. Είναι το σύμβολο της Κρητικής επανάστασης.

ΠΡΕΒΕΛΗ

Μονή στις νότιες ακτές της Κρήτης της επαρχίας Αγίου Βασιλείου. Υπάγεται στην κοινότητα Ασώματου. Το λεγόμενο Πίσω Μοναστήρι, σε αντίθεση προς το Κάτω Μοναστήρι, που είναι κοντάς το Μέγα Ποταμό, όπου βρίσκεται η εκκλησία του Αγίου Ιωάννη του Προδρόμου. Σθνδέεται με το Ρέθυμνο με δρόμο 37 χλμ. Ύστερα απο το χωριό Κοζαρέ στο 23 χλμ ο δρόμος περνάει μέσα απο το Κουρταλιώτικο φαράγγι. Τιμάται στο όνομα του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου (8 Μαΐου). Η θέση είναι τόσο μαγευτική που ο Spratt δεν μπόρεσε να κρατήσει τον θαυμασμό του αντικρύζοντας το μοναστήρι και γράφει «*εδώ είναι ο παράδεισος της Κρήτης, πραγματικό αναχωρητήριο για εκείνον που θέλει να απαλλαγεί απο τις φροντίδες και τις ευθύνες της ζωής*» (Spratt II, 269).

Η μονή έχει γύρω στα 20 κελιά και το παλιό ηγουμενείο έχει μετατραπεί σε ξενώνα. Το σημερινό ηγουμενείο κτίστηκε το 1900. Έχει επίσης μουσείο όπου εκθέτονται άμφια, δυσκοπότερα και άλλα αντικείμενα, το σιγίλλιο Γρηγορίου Ε', για την ανακύρξη της μονής σε σταυροπηγιακή, το 1798, ένας πίνακας παισιομένους όπου περιγράφονται τα κτήματα της μονής. Διατηρεί επίσης βιβλιοθήκη όπου σώζεται ο κτηματολογικός κώδικας της μονής του 1839 και του Αγίου Πνευματος του 1847. Μέσα στο ναό είναι ένας ασημένιος πολυέλαιος αξίας 2000 τούρκικων ταλίων, αφιέρωση του επισκόπου Νικόδημου το 1845, ένας περίχρυσος Τίμιος Σταυρός με πολύτιμους λίθους και τίμιο ξύλο που «*θεραπεύει την οφθαλμία*».

Πότε ιδρύθηκε αρχικά η μονή δεν είναι εξακριβωμένο. Η πιο παλιά επιγραφή που υπάρχει βρίσκεται στην πρόσοψη της εξωτερικής κρήνης και είναι του 1701.

«ΝΙΨΟΝ ΑΝΟΜΗΜΑΤΑ ΜΗ ΜΟΝΑΝ ΟΨΗΝ
ΚΡΗΝΗ ΔΑΨΙΛΩΣ ΠΡΟΧΕΟΥΣΑ , ΚΟΡΕΣΘΗΤΕ ΠΑΝΤΕΣ»

Πιθανότατα ιδρύθηκε κατα τη Βενετοκρατία, στα μέσα του 17^{ου} αιώνα. Αλλά μάλλον ιδρύθηκε τον 16^ο αφού η καμπάνα του Αγ. Ιωάννου του Προδρόμου στο Κάτω Μοναστήρι φέρει την χρονολογία Μ.Δ. ΧCIII (1594).

Σχετικά με την ίδρυση της υπάρχει η παρακάτω παράδοση : Ένας χριστιανός απο τα Πρεβελιανά Μονο φατσίου σκότωσε ένα γενίτσαρο και έφυγε. Πήγε στη Λαμπηνή και παρουσιάστηκε στον αγά της επαρχίας Αλμπάνη, Αυτός τον κράτησε και τον έστειλε να βλέπει τα πρόβατα του στο φέουδο του, που ήταν στην περοχή της μονής. Εκεί υπήρχε μια εκκλησία ίσως παλιάς μονής, που κατάστρεψαν οι Τούρκοι. Ύστερα απο χρόνια πλήρωσε στον αγά 300 γρόσια, που είχε κρύψει, όταν ήλθε απο το χωριό του, στου Ληστή τον τρόχαλο, κοντάστο χωριό Κρύα Βρύση, και έγινε κύριος της περοχής. Αυτός, φαίνεται, ξαναϊδρυσε την μονήκαι απο το όνομα του Πρέβελης, επειδή ήταν απο τα Πρεβελιανά, έλεγαν και τη μονή Πρέβελη. Ο αδερφός του εγκαταστάθηκε στο χωριό Άρδακτος και απο αυτό κατάγεται η σημερινή οικογένεια Πρεβέληδων ή Πρεβελάκηδων.

Σύμφωνα με μια άλλη παράδοση, που είναι πιο αληθοφανής, ένας φεουδάρχης Πρέβελης, που κατοικούσε πιθανότατα στον Άρδακτο, έκαμε μονή το εκκλησάκι του Αγ. Ιωάννου που βρισκότανε μέσα στο φέουδο του και το αφιέρωσε στη μονή μαζί με το φέουδο. Πραγματικά απο τους 16 ηγουμένους της μονής που αναφέρονται οι 6 καταγόταν απο τον Άρδακτο και μάλιστα οι Μεθόδιος, Ακάκιος και Ιάκωβος ήταν απο την ίδια οικογένεια των Πρέβελη.

Η μονή ήταν ενοριακή της επισκοπής Λάμπης αλλά και ηγουμένου Εφραίμ, επίσης απο τον Άρδακτο, έγινε σταυροπηγιακή το 1798.

Πολλοί χριστιανοί αφιέρωσαν τις περιουσίες τους στο μοναστήρι για να τις γλιτώσουν από τους Τούρκους και τον 19^ο αιώνα η μονή αγόρασε πολλά κτήματα. Έτσι συγκέντρωσε τεράστια κτηματική περιουσία από το Λιβυκό μέχρι το Κρητικό πέλαγος. Πριν από τον νόμο περί Ταμείου Εφένδρων Κρήτης η μονή είχε 20000 ελαιόδεντρα, χωράφια αρκετών χιλιάδων μουζουριών, 1000 αιγοπρόβατα, μέλισσες κλπ. Χάρη στον πλούτο αυτό η μονή πρωτοστατούσε σε φιλανθρωπίες και κοινωνικές ευποιίες. Κατά την εορτή της μονής γινόταν θυσία βοδιών, όπως στους αρχαίους ειδωλολατρικούς ναούς, για τους πολλούς προσκυνητές που συγκεντρώνονταν. Η συμβολή της μονής στην εκπαίδευση είναι αξιομνημόνευτη. Η μονή του Αγίου Πνεύματος στους πρόποδες του Κέδρου είχε καταστραφεί το 1821. Το 1831 ο επίσκοπος Νικόδημος, αδελφός της μονής Πρέβελι, ίδρυσε στα ερείπια της την πρώτη ελληνική Σχολή, με δαπάνες του Πρέβελι. Ο ίδιος ίδρυσε και άλλη σχολή στο Μοναστηράκι. Λειτουργήσε μέχρι το 1870. Το 1894 ο επίσκοπος Λάμπης Ευμένιος Ξηρουδάκης επανίδρυσε τη σχολή και μόρφωσε πολλούς ιερείς και δασκάλους μέχρι το 1900.

Ο σημερινός δίκλιτος ναός του Αγ. Ιωάννου Θεολόγου (νότιο κλίτος) και του Ευαγγελισμού (βόρειο κλίτος) οικοδομήθηκε το 1836. Αλλά παρ'όλο που είχε προνόμια από τον σουλτάνο ο Ρεσίτ πασάς τον κατέστρεψε το 1866 και ξαναοικοδομήθηκε με φροντίδα του Αγαθαγγέλου Παπαβασιλείου και Καλλινίκου Σπιταδάκη. Το 1911 επισκευάστηκε και πάλι.

Η μονή Πρέβελι, όπως και όλες σχεδόν οι μονές της Κρήτης, έπαιξε σπουδαίο ρόλο στους απελευθερωτικούς αγώνες. Το 1770 όπου ήταν ηγούμενος ο Εφραίμ, γιος του παπά Αλεβίζο Πρέβελι από τον Άρδακτο, πήρε μέρος στην επανάσταση του Δασκαλογιάννη. Γι'αυτό και επειδή είχε σκοτώσει και το γενίτσαρο Γιουσούφ Φασάρο καταδικάστηκε σε θάνατο αλλά φυγοδίκησε. Αργότερα αμνηστεύτηκε, γύρισε στη μονή, αγόρασε απέραντες εκτάσεις και λιόφυτα και τα αφιέρωσε στη μονή, την οποία έκαμε κοινόβιο.

Το 1821 υπήρξε σπουδαίος σταθμός στην ιστορία της μονής. Ηγούμενος από το 1817 ήταν ο Μελχισεδεκ (Μιχαήλ) Τσουδερός από τον Ασώματο. Είχε μνηθεί στην Φιλική Εταιρία το 1819. Τον Μάη του 1821 οι Τούρκοι έμαθαν ίσως για την δράση του και αποφάσισαν να τον συλλάβουν με σκοπό να τον κρεμάσουν για εκφοβισμό. Ο Ισμαήλ αγάς Κουντούρης πήγε στη μονή στις 24 του Μάη με 200 Αμπαδιώτες για αυτόν το σκοπό, αλλά φαινομενικά για να του ζητήσουν να παραδώσει τα όπλα που είχε η μονή. Ο Μελχισεδέκ υποψιάστηκε τον πραγματικό σκοπό της επίσκεψης. Τους παρέδωσε 15 παλιά όπλα. Τα καινούρια τα είχε κρύψει σε παραθαλάσσιες σπηλιές. Έπειτα τους πρόσφερε πλουσιότατο τραπέζι και άφθονο κρασί. Οι Τούρκοι, ύστερα από το γεναίο φαγοπότι, κοιμήθηκαν μακαρίως. Ο Αλή Ατζέμης, συγγενής του Ισμαήλ, ίσως από αντιζηλία προς αυτόν, ειδοποίησε τον Μελχισεδέκ για τον πραγματικό σκοπό της επίσκεψης. Ο Μελχισεδέκ μάζεψε όλα τα τιμαλφή της μονής, πήρε όλους τους καλόγερους, πέρασε από το χωριό του Ασώματο και πήρε τους αδερφούς του Γεώργιο (τον μετέπειτα στρατάρχη) και Ιωάννη, και ώσπου να ξημερώσει ήταν στην κορυφή Κούρκουλος, πάνω από το Ροδάκινο και ύψωσαν την πρώτη σημαία της Επανάστασης στις 25 του Μάη 1821. Ο Κουντούρης έφυγε το πρωί δίχως να πειράξει τίποτε.

Το 1866 υπήρξε καταφύγιο των κυνηγημένων αλλά και κέντρο των επαναστατών. Τροφοδότησε το επαναστατικό σώμα του Μιχαήλ Τσουδερού. Το 1867 τι κατέλαβε ο Ρεσίτ πασάς και το κατέστρεψε από τα θεμέλια. Αλλά και πάλι ανασυγκροτήθηκε και το 1897 ο ηγούμενος Νείλος Βολονάκης έδρασε με δικό του σώμα.

Στην τελευταία περιπέτεια της Κρήτης έδωσε και πάλι το παρόν. Στις εκβολές του Μέγα ποταμού είναι μια λίμνη όπου άραζαν τα πλοία «Πανελλήνιον» και «Αρκάδι» το 1866 ξοθβαλόντας πολεμοφόδια. Στο ίδιο μέρος άραζαν και τα υποβρύχια εξυπηρετώντας την αντίσταση της Κρήτης. Οι Γερμανοί απογύμνωσαν το μοναστήρι, πήραν όλα τα δημητριακά του, τα ζώα του, τα ιερά σκεύη και τον ασημένιο σταυρό με το τίμιο ξύλο, τον οποίο προσφέραν σε χρυσοχόο των Χανίων. Εκείνος αρνήθηκε να τον αγοράσει και θέλησαν να τον μεταφέρουν στη Γερμανία. Αλλά το αεροπλάνο που θα τον μετέφερε δεν μπορούσε να απογειωθεί από το Μάλεμε. Το ίδιο συνέβη με δεύτερο και τρίτο. Το γεγονός απόδωσαν στον σταυρό και μόλις τον έβγαλαν από το αεροπλάνο μπόρεσε και απογειώθηκε αμέσως. Οι ίδιοι οι Γερμανοί τον επέστρεψαν στην μονή και από τότε θεωρείται θαυματουργός. (προφορική αφήγηση του ηγουμένου Ναΐλου Θεοδωράκη το 1966). (Σπανάκης, Κρήτη, Β 307)

Αν και έγιναν σημαντικά γεγονότα στη μονή. Οι αναφορές του Πρεβελάκη στον Κρητικό γίνονται κυρίως στο «Δέντρο», στο σημείο που ο Κωσταντής επισκέπτεται την νότια Κρήτη (Σφακιά). Μαζί με το Αρκάδι, αναφέρεται και σε διάφορα σημεία και στην υπόλοιπη τριλογία, καθώς οι Κρητικοί χρησιμοποιούσαν τα γεγονότα που έγιναν εκεί σαν παραδείγματα «προς μίμηση». Εξάλλου, οι πιο πολλές μονές της Κρήτης είχαν σημαντικό ρόλο στον Κρητικό αγώνα.

ΡΕΘΥΜΝΟ (ΕΠΑΡΧΙΑ)

Καταλαμβάνει το ΒΔ τμήμα του νομού, έχει 41 κοινότητες με 80 οικισμούς και 29717 κατ. Έχει έκταση 350 τ. χλμ. και καλλιεργούνται τα 138 με ελιές, το βασικό προϊόν της και με κηπευτικά είδη κυρίως στα παράκτια και με αμπέλια. Σημαντική έκταση καταλαμβάνει η βελανιδιά, στην περιοχή των Αρμένων, σπουδαία άλλοτε για τα δεσικά προϊόντα της αλλά σήμερα ασήμαντη.

Η περιοχή της σημερινής επαρχίας λεγόταν τη βυζαντινή περίοδο **Καλαμών** και γι' αυτό όταν ξαναϊδρύθηκε η επισκοπή Λάππας στην Β' βυζαντινή περίοδο ονομάστηκε επισκοπή Καλαμώνος.

Κατά τη Βενετοκρατία λεγόταν αρχικά Castel Bon Riparo από το φρούριο που οι Κρητικοί ονόμαζαν **Μονοπάρι** και αργότερα αναφέρεται il Piano.

Ρέθυμνο, το Ρέθεμνος, η Ρεθύμνη.

Η αρχοντική πολιτεία που απλώνεται στο κέντρο της βόρειας παραλίας της Κρήτης, πίσω από το ύψωμα της **Φορτέτσας**, πρωτεύουσα του ομώνυμου νομού και επαρχίας. Για τη θέση του αυτή το Ρέθυμνο είναι περήφανο :

*Τση Κρήτης τα' εκατόμπολης καρδιάν εμένα λέσι
Γιατί κτισμένη βρίσκομαι εις του νησιού τη μέση.*

(Μπουνιαλής 585)

Βρίσκεται στον 35° 22' παράλληλο βόρειου πλάτους και 24° 30' μεσημβρινού ανατολικού μήκους Greenwich. Έχει 15000 κατ. υψ. 10μ. και ο δήμος 15632, στον οποίο υπάγονται οι οικισμοί : **Αγ. Ειρήνη**, κατ. 68, υψ.260 μ., το **Γιαννούδι** κατ. 78, υψ.110 μ, τα **Καστελάκια**, κατ. 27, υψ.90 μ, το **Μετόχι Ρισβάνη** κατ. 25, υψ.290 μ και το **Ξεροχωριό**, κατ.132, υψ.100 μ

Είναι έδρα των διοικητικών, δικαστικών κλπ δημοσίων υπηρεσιών του νομού και της Μητρόπολης Ρεθύμνου και Αυλοποτάμου. Οι διοικητικές και δικαστικές υπηρεσίες στεγάζονται στο «διοικητήριο» που έκτισαν οι Τούρκοι το 1869, από τα εισοδήματα των κτημάτων των Χριστιανών που έφυγαν κατά την επανάσταση.

Έξω από το παλιό βενετσιάνικο τείχος κατά μήκος της σημερινής λεωφόρου Κουντουριώτη ήταν τα τούρκικα νεκροταφεία όπου, ένας έξυπνος δήμαρχος ο Τ. Πετυχάκης, έκαμε ένα ωραίο κήπο 25000 τ.μ. και κάθε ρίζα βρήκε κι από 'να κάφκαλο να το βυζάνει, λέει ο Πρεβελάκης. Μέσα σ' αυτό τον κήπο, στη σκιά πανύψηλων δέντρων, γίνεται τον Ιούλιο η εορτή του κρασιού που συγκεντρώνει πολύ κόσμο. Μια άλλη μεγάλη γιορτή γίνεται στο Ρέθυμνο στις 9 Νοεμβρίου, επέτειο της ολοκαύτωσης του Αρκαδίου.

Η παλιά πολιτεία, προς βορρά της οδού Κ. Γερακάρη, διατηρεί την παλιά ρυμοτομία της. Το Ρέθυμνο δεν έπαθε καταστροφές από σεισμούς, όπως το Ηράκλειο και σώζονται, σχεδόν στην αρχική τους μορφή, τα περισσότερα μεσαιωνικά μέγαρα των Βενετών αρχόντων και των αρχοντορωμαίων Κρητικών. Διατηρούνται επίσης ανέπαφοι οι μινωικές τζαμιές των **Νερατζέ**, **Μεγάλης Πόρτας** και του **Μασταμπα** που δίδουν μια ανατολίτικη όψη στην πόλη.

Με τη μεσαιωνική Φορτέτσα, τους μινωικούς με τους πολλούς σερφές, θλιβερά απομεινάρια για να μας θυμίζουν μια περίοδο σκληρής και απάνθρωπης δουλειάς, τις μεσαιωνικές οικοδομές του, τα βενετσιάνικα θυρώματα, το μουσείο, το Ρέθυμνο, ζωντανό μουσείο μνημείων των τελευταίων αιώνων, προκαλεί το ενδιαφέρον του τουρίστα.

ΙΣΤΟΡΙΑ

Έχει διαπιστωθεί ότι στη θέση του σημερινού Ρεθύμνου υπήρχε από την Υστερομινωική ΙΙΙ περίοδο η αρχαία **Ρέθυμνα**. Στο συνοικισμό **Μασταμπα** όπου φαίνεται να ήταν το νεκροταφείο της αρχαίας Ρέθυμνας ανασκάφηκε το 1947 ΥΜ ΙΙΙ περίοδου τάφος, που πιστοποιεί, ότι την περίοδο εκείνη υπήρχε στη θέση του Ρέθυμνου μινωικός συνοικισμός (Κρ. Χρον. Α' 638). Η Ρέθυμνα ήταν αξιόλογη τους μυκηναϊκούς μεταναστασιακούς χρόνους όπως δείχνουν τα εκτεταμένα νεκροταφεία της. (Σ. Αλεξίου, Μινωικός Πολιτισμός Β' έκδ. 70). Και μέσα στη σημερινή πόλη θα υπήρχαν ίχνη της εποχής εκείνης. Αλλά σαν χώρος που κατοικείται χιλιάδες χρόνια, πάνω στον οποίο κτίζονται και ξανακτίζονται σε κάθε εποχή οικοδομές, φυσικό είναι να μη διατηρεί λείψανα των αρχαίων οικοδομών. Μέσα στην πόλη, σε θεμέλια νέων

οικοδομών, βρέθηκαν ψηφιδωτά ρωμαϊκής και βυζαντινής περιόδου. Αλλά τον 3^ο αιώνα μ.Χ. φαίνεται πως δεν είχε μεγάλη σπουδαιότητα αφού ο Κλαύδιος Αιμιλιανός (De Natura de Animalium, XIV, 20) την αναφέρει κ ω μ η. όμως ήταν αυτόνομη και ανεξάρτητη και είχε δικά της νομίσματα που από το ένα μέρος είχαν την κεφαλή του Απόλλωνος στεφανωμένη και από το άλλο δελφίνια, ή τρίαινα, ή αίγα (Svoronos, Numismatique etc. 309 εξ.) Το όνομα **Ρέθυμνα** είναι προελληνικό. Τα σημερινά **Ρέθυμνο, Ρέθυμνας, Ρεθύμνη** είναι παραφθορά του αρχαίου ονόματος.

Ασφαλώς ο χώρος εξακολούθησε να κατοικείται την πρώτη βυζαντινή περίοδο αλλά θα ήταν ασήμαντη και γι' αυτό δεν υπήρξε έδρα επισκοπής. Την περίοδο αυτή σπουδαιότερες πόλεις της περιοχής ήταν η Ελεύθερνα και η Λάππα (Αργυρούπολη) που ήταν έδρες επισκοπών. Κατά την αραβική περίοδο δεν υπάρχουν πληροφορίες αλλά ασφαλώς ακολούθησε την τύχη των άλλων πόλεων. Τη δεύτερη βυζαντινή περίοδο εξακολουθεί να είναι κ ω μ η αφού ούτε τότε έγινε έδρα επισκοπής.

Το Ρέθυμνο αρχίζει να γίνεται πολιτεία την περίοδο της Βενετοκρατίας. Οι Βενετοί, σαν κυρίαρχοι στη θάλασσα, είχαν ανάγκη στο σημείο αυτό από ένα λιμάνι, έστω και μικρό, για να καταφέρουν οι γαλέρες που παράπλεαν τα βόρεια παράλια από το Χάντακα στα Χανιά και διασκεύαζαν κατάλληλα το **Μαντράκι** του Ρεθύμνου. Είχαν ανάγκη επίσης να έχουν μια έδρα διοικητική της περιοχής. Κι έτσι κατοίκησαν εδώ πολλοί, κυρίως Κρητικοί και μεγάλωσε σαν αστικό κέντρο ώστε να γίνει η τρίτη πολιτεία του νησιού. Σε αντίθεση με τα Χανιά και μάλιστα τον Χάντακα, όπου κυριαρχούσε το φράγκικο στοιχείο, το Ρέθυμνο ελιχε περισσότερο ελληνικό χαρακτήρα. Είχε τους περισσότερους Έλληνες ευγενείς, τους α ρ χ ο ν τ ο ρ ω μ α ί ο υ ς. Το 1583 είχε 213 ευγενείς Κρητικούς και μόνο 84 Βενετούς.

Εδώ είχε την έδρα του ο ρ ε τ ο ύ ρ η ς (rettore), ο βενετός νομάρχης, που διοικούσε λολο το territorio. Στα έγγραφα τους αναφέρεται Retimum, Rethime, Rettimo. Το 1583 είχε 4782 κάτ. (Καστροφύλακας Κ 171). Αλλά ο Zuan. Mocenigo, (Στ. Σπανάκη, Μνημεία Κρητ. Ιστ. Ι, 8) αναφέρει ότι το 1589 είχε 5500, τότε που τα Χανιά είχαν 6000 κάτ. Οι Τούρκοι το έλεγαν Ρ έ ζ ι μ ε.

Το 1834 που το επισκέφτηκε ο Pashley (I, 104) είχε 3000 κάτ. Απ' αυτούς μόνο 80 οικογένειες ήταν Χριστιανοί και οι υπόλοιποι Τούρκοι.

Το 1538 ο τρομερός αρχιπειρατής Χαϊρεντίν Μπαρμπαρόσα κατάστρεψε το Ρέθυμνο και το 1567 ο αλγερινός κουρσάρος Ουλούτς Αλή το κατέλαβε, το λήστεψε και το παράδωσε στις φλόγες. Το 1571, ο στόλος του σουλτάν Σελίμ έκαψε το Ρέθυμνο (Βραχέα Χρονικά, Μνημεία Ελλ. Ιστορίας Ακαδημίας, Α', 26). Η κακή τύχη το παρακολουθούσε και το 1590 μια μεγάλη πλημμύρα το κατάστρεψε και πάλι.

Οι Τούρκοι κατέλαβαν το Ρέθυμνο ύστερα από πολιορκία 22 ημερών στις 3 Νοεμβρίου 1646. οι Βενετοί και οι Κρητικοί κάτοικοι οχυρώθηκαν στη Φορτέτσα. Στο τέλος συνθηκολόγησαν να φύγουν ανενόχλητοι, αλλά ο Χουσεΐν παρασπόνδησε κι έσφαξε τους περισσότερους.

Την περίοδο της Τουρκοκρατίας ακολούθησε την τύχη των άλλων πόλεων.

Το 1821 οι Τούρκοι έσφαξαν πολλούς Χριστιανούς στο Ρέθυμνο. Το 1824 αποκεφάλισαν έξω από τη **Μεγάλη Πόρτα** τους τέσσερις κρυπτοχριστιανούς νεομάρτυρες Μ α ν ο υ ή λ, Ν ι κ ό λ α ο, Γ ε ώ ρ γ ι ο και Α γ γ ε λ ή Ρ ε τ ζ έ π η από τις Μέλαμπες. Στη μνήμη τους κτίστηκε σ' αυτή την θέση η σημερινή εκκλησία των Τ ε σ σ ά ρ ω ν Μ α ρ τ ύ ρ ω ν. Εορτάζονται πανηγυρικά στις 28 Οκτωβρίου.

Κατά τη Βενετοκρατία το Ρέθυμνο είχε περί τις 8 λατινικές και 36 ορθόδοξες εκκλησίες. Η επισκοπή Κ α λ α μ ώ ν ο ς της Β' βυζαντινής περιόδου μεταφέρθηκε στο Ρέθυμνο τη δεύτερη βενετική περίοδο. Αρχικά καθεδρικός ναός ήταν η εκκλησία του Α γ ί ο υ Μ ά ρ κ ο υ, όπου ετάφη το 1343 ο Αλέξιος Γεωργ. Καλέργης, εγγονός

του πρώτου Αλεξίου. Ύστερα από την Τούρκικη επιδρομή καταστράφηκε ο καθεδρικός ναός και έχτισαν το 1585 στο κέντρο της Φορτέτσας το ναό του Αγίου Νικολάου προστάτη του Ρεθύμνου, για καθεδρικό ναό. Δεν χρησιμοποιήθηκε όμως ποτέ σαν έδρα επισκοπής. Σαν καθεδρικός ναός χρησιμοποιούνταν η Αγ. Αικατερίνη, που στη θέση της κτίστηκε έπειτα το τζαμί του Σουλτάν Ιμπραήμ. Η επισκοπή Ρεθύμνου ενώθηκε με την επισκοπή Μυλοποτάμου το 1641 (Gerola, Monumenti, II, 105 εξ.).

Η Αγ. Βαρβάρα ήταν εκεί που έκτισαν οι Τούρκοι το τζαμί του Μουσαπάσα. Η εκκλησία της Παναγίας των Αυγουστινιανών μετατράπηκε σε τζαμί του Γαζή Χουσεϊν γνωστό με το όνομα στις **Νερατζές**, όπου σήμερα το Ωδείο. Το μιναρέ του έκτισε ο αρχιτέκτονας Δασκαλάκης με πέτρες από το χωριό **Αλφά**. Η εκκλησία Μαρίας Μαγδαληνής των Δομινικανών μετατράπηκε σε τζαμί του Αγκεμπότ (Gerola, Monumenti, II, 141). Η εκκλησία της Κυρίας των Αγγέλων μετατράπηκε σε τζαμί γνωστό με το όνομα **Κουτσοτρούλης**, γιατί ο μιναρές του ήταν πάντα «κουτσοτρούλισμένος». (Φουρναράκη, Τουρκοκρήτες 21).

Μητροπολιτικός ναός σήμερα είναι η εκκλησία των **Εισοδίων** της **Θεοτοκου**, που ανοικοδομήθηκε το 1956. ο παλαιότερος ναός είχε ένα θαυμάσιο ξυλόγλυπτο τέμπλο *δαιδάλιον και παμποίκιλτον επί καρύνου ζύλου γεγλυμένον*, κατά την έκφραση του Ιωσ. Χατζηδάκη.

Μουσείο.

Στεγάζεται στη βενετσάνικη **Λότζα**. Σ' αυτό έχουν συγκεντρωθεί όλα τα αρχαία αντικείμενα που έχουν βρεθεί σ' όλο το νομό. Έχει αρκετά αξιόλογες και σπάνιες αρχαιότητες και μια σπουδαιότερη νομισματική συλλογή. Σε ξεχωριστή προσθήκη φυλάσσονται οι μινωικές αρχαιότητες που βρέθηκαν στο **Μασταμπά** (ένας κρατήρας, αμφορείς κλπ). Ένα χάλκινο αγαλματίδιο πεπλοφόρου γυναίκας του 480 π.Χ. , χάλκινο αγαλμάτιο γυναίκας (Ηρας;) που κρατεί σφαίρα του 4^{ου} π.Χ. αιώνα, μαρμάρινο αναθηματικό ανάγλυφο Νυμφών ρωμαϊκής εποχής με έκτυπες 6 γυναικείες και 2 ανδρικές μορφές βρέθηκαν στην Αργυρούπολη το 1937 κατά τη διάνοιξη θεμελίων. Μια σειρά αρχαίων αντικειμένων : Χάλκινο αγαλμάτιο πολεμιστή με περικεφαλαία, χάλκινο αγαλμάτιο Έρωτος, χάλκινο ειδώλιο ίππου, χάλκινο ομοίωμα τριήρεως, χάλκινη προτομή γυναίκας, χάλκινο αγαλμάτιο του θεού Άρεως, χάλκινο αγαλμάτιο πτερωτού Έρωτος και διάφορα άλλα αποτελούν αρχαιοκαπηλικό φορτίο πλοίου που εξόκειλε ίσως την περίοδο της Βενετοκρατίας στην Αγ. Γαλήνη και κατασχέθηκαν στα χέρια ψαράδων (ΕΕΚΣ, Α' 610).

Η **Λότζα** Δεν είχε βέβαια την μεγαλοπρέπεια και την επιβλητικότητα της Λότζας του Χάντακα που ήταν ένα αρχιτεκτονικό αριστούργημα του Παλλαδιανού ρυθμού στην Κρήτη (βλ. Σ. Σπανάκη, Η Λότζα του Ηρακλείου, περιοδ. «Κρητικά Σελίδες» τομ. Γ', σ. 437-452 και 686-729, Ηράκλειο 1939 με πλούσια εικονογράφηση). Αλλά και αυτή ήταν ένα ωραίο τετράγωνο κτίριο του τέλους του 16^{ου} αιώνα ή των αρχών του 17^{ου}, κλειστό από νότια πλευρά και ανοικτό από τις άλλες, με τρία τόξα από κάθε πλευρά. Στο εσωτερικό ήταν ενιαίος χώρος με δυο ζεύγη οκταγώνων παραστάδων (pilastri) με ιωνικά κιονόκρανα.

Η Λότζα ήταν τόπος συγκέντρωσης των ευγενών τιμαριούχων όπου συζητούσαν τα διάφορα ζητήματα που τους ενδιαφέρονε : οικονομικά, εμπορικά, πολιτικά κλπ., όπου έπαιζαν τυχερά παιχνίδια και από τις στοές της προκήρυσσαν οι δημόσιοι κήρυκες τα διατάγματα της πολιτείας.

Οι Τούρκοι, όταν κατάλαβαν την Κρήτη, έκτισαν τα τόξα και άφησαν μια πόρτα από την ανατολική πλευρά και την μετατρέψανε σε τζαμί. Στη δυτική πλευρά έκτισαν κι ένα μιναρέ.

Το ρολόι

Άλλο ενδιαφέρον βενετσάνικο μνημείο ήταν το ρολόι (βλ. σχέδιο στον Gerola, III, fig. 35) ένα πραγματικό κόσμημα, αρχιτεκτονικά διακοσμημένο στη νότια πλευρά. Ο δίσκος του ήταν κοσμημένος με παραστάσεις από το ζωδιακό κύκλο. Ήταν ένας τετράγωνος υψηλός πύργος που δυστυχώς δεν σώζεται σήμερα τίποτε. Σ' αυτό σωζόταν μια επιγραφή του 1601 με το όνομα του Giovanni Mocenigo.

Νοσοκομείο

Το Ρέθυμνο είχε επίσης νοσοκομείο από το 14^ο αιώνα και πάνω στη Φορτέτσα είχε στρατιωτικό νοσοκομείο, που κτίστηκε το 1594. Είχε επίσης Ospizio dei Trovatelli (Ασυλο Εκθετών), Lazzaretto (Λοιμοκαθακτήριο) που ήταν στη δυτική πλευρά όπου υπήρχε και μια εκκλησία του San Lazzaro. Είχε επίσης και υδραγωγείο με κουτούτο που μετέφερε το νερό στη πόλη από την πηγή που είναι στη θέση **Κουμπές** 550 βήματα από την πόλη.

Ένα άλλο ενδιαφέρον βενετσάνικο μνημείο είναι η **Βρύση στον πλάτανο**, η κρήνη Rimondi από το όνομα του ρετούρη A. Rimondi που την έκτισε, μαζί με τρεις άλλες, το 1629 (Gerola, Monumenti ecc. IV, 61, 63). Ζήλεψε, φαίνεται, την γνωστή κρήνη του Χάντακα, που εγκαινίασε το 1628 ο Φραγκ. Μοζορίνι που φέρει σήμερα το όνομα του και θέλησε να τον μιμηθεί ο Rimondi. (βλ. Σ. Σπανάκη, Μνημεία κλπ II, 38 εξ.). Η κρήνη Rimondi κοσμεύεται με 4 κολώνες, που υποβαστάζουν ένα ωραιότατο επιστύλιο (trabeazione). Το νερό έτρεχε από 3 κρουνοί (mascheroni) και στο κέντρο έχει το στέμμα του Rimondi (βλ. λεπτομερή μελέτη Ιορδ. Δημακοπούλου, «Μεγάλη Βρύση» κλπ. στα Κρητ. Χρον. ΚΒ', 322 εξ.).

Μεγάλη Πόρτα (Porta Guora)

Ενδιαφέρον βενετσάνικο μνημείο, που σώζεται μέχρι σήμερα απέναντι στην πλατεία των Τεσσάρων μαρτύρων, είναι η λεγόμενη Μεγάλη Πόρτα, η Porta Guora των Βενετών από το όνομα του ρετούρη Giacomo Guoro. Έχει τρία στέμματα από το εσωτερικό και άνοιγμα 2,60 μ.

Οχύρωση

Πριν από το 1303 το Ρ. είχε οχυρωθεί, αλλά η πραγματική οχύρωση του έγινε το 1540 με βάση τα σχέδια του γνωστού αρχιμηχανικού οχυρωματικών έργων της Βενετίας Michel Sammicheli που μετατράπηκαν έπειτα, όπως συνήθως, κατά την οικοδόμηση. Η οχύρωση αποτελούνταν από ένα τείχος σε ευθεία γραμμή, που ξεκινούσε από την άμμο της ανατολικής παραλίας, όπου ήταν ο προμαχώνας της **Αγ. Βαρβάρας** ή της **Αμμουδιάς** (Sabionera) και ανάμεσα σ' αυτόν και τη θάλασσα ήταν η **Πόρτα της Άμμου**. Το τείχος συνέχιζε προς τη δυτική παραλία, παράλληλα με τους δρόμους Γερακάρη-Δημακόπουλου, όπου ήταν η τάφος του τείχους. Στη θέση που είναι σήμερα η Μεγάλη Πόρτα ήταν ο προμαχώνας (baluardo) της **Αγ. Παρασκευής**. Μια τρίτη πόρτα, η Πόρτα dello Squero, ήταν στη μέση του δυτικού τμήματος του μεσοπύργιου () απέναντι στο σημερινό δημοτικό κήπο. Στη δυτική άκρη του τείχους

ήταν άλλος προμαχώνας, που έφερε το όνομα **Καλέργης**, όπου ανοίχτηκε έπειτα η Πόρτα του **Αγ. Αθανασίου**.

Αλλά η πόλη ήταν ανοιχτή από τη θάλασσα και συνεπώς δεν εμπόδιζε το τείχος τον Ουλούτσαλή το 1567 να μπει και να την καταστρέψει. Η καταστροφή αυτή απόδειξε ότι το τείχος ήταν άχρηστο και εγκαταλείφτηκε και κατερειπώθηκε. Τότε αποφασίστηκε να οχυρωθεί ο λόφος της Φορτέτσας που λεγόταν Παλαιόκαστρο.

Τα μέσα του 16^{ου} αιώνα, που ο κίνδυνος της τούρκικης εισβολής φαινόταν επικείμενος και είδαν ότι ούτε τι φρούριο της Φορτέτσας δεν μπορούσε να προστατέψει την πόλη, αποφάσισαν να διορθώσουν τα παλιά τείχη. Από το μέρος της θάλασσας έκαμαν ένα πασσάλωμα (palificata) κι απέξω από το τείχος βάρυναν την τάφρο κι έκαμαν μερικά revelini (ψαλίδες). Το τείχος αυτό άντεξε έπειτα αποτελεσματικά στην πολιορκία των Τούρκων 22 μέρες. Σήμερα δεν υπάρχει ίχνος από το τείχος εκείνο παρά μόνο η Μεγάλη Πόρτα, που σημειώνει τη θέση του.

Η ΦΟΡΤΕΤΣΑ

Δεν είναι εξακριβωμένο, αν ο λόφος που λέγεται σήμερα **Φορτέτσα** χρησιμοποιήθηκε στην αρχαιότητα. Αλλά η παλαιά ονομασία του λόφου **Παλαιόκαστρο** δείχνει πως κάτι υπήρχε εκεί πάνω για να δικαιολογήσει την ονομασία αυτή. Ο Κ. Καλοκύρης στην ενημερωμένη μελέτη του (Η Αρχαία Ρίθυμνο, σ. 67 εξ.), στηριζόμενος σε χωρίο του Αιλιανού όπου γίνεται λόγος για την Ροκκία Αρταέμιδα του Ρεθύμνου και στην πληροφορία του Onorio Belli ότι υπήρχαν πάνω στη Φορτέτσα κίονες και άλλα λείψανα αρχαίου ναού *Upon a hill in its vicinity (of Rhithymna) are the remains of a square temple, some of the columns of the portico of which and one of the alae or sides of the temple, are extant* (Ed. Falkener, A. Description of some important theatres and other rein Crete, London 1854, p. 25) θεωρεί πολύ πιθανόν ότι ήταν πάνω στη Φορτέτσα ο ναός της Ροκκίας Αρτέμιδος, προστάτιδας των λυσσόδηκτων και ο λόφος υπήρξε ακρόπολη της αρχαίας Ρίθυμνας.

Το 1558 που γινόταν τα οχυρωματικά έργα της πόλης ο San. Contarini, αντιπρόσωπος των Ρεθεμνιωτών, πήγε στη Βενετία και ζήτησε να γίνει στο λόφο του Παλαιόκαστρου ένα οχυρό, για να περισώσει σε ώρα ανάγκης τη ζωή και τα πράγματα των κατοίκων. Δεν τον άκουσαν. Αλλά η καταστροφή της πολιτείας από τον Ουλουτσαλή επανέφερε το ζήτημα επιτακτικότερα, οπότε εγκρίθηκε η οχύρωση του, σύμφωνα με τα σχέδια του Sforza Pallavicini.

Οι εργασίες άρχισαν το 1573 από τον ρετούρη Alvise Lando. Το σχέδιο πρόβλεπε ένα πολυγωνικό φρούριο με ένα προμαχώνα στη ΝΑ γωνία του λόφου, που ονομάστηκε Santa Maria κι έπειτα San Paolo, Στη ΝΔ άκρα ένα προμαχώνα, που πήρε το όνομα San Lucos ή Santa Luccia και ανάμεσα τους τον προμαχώνα που ονομάστηκε S. Elia. Στο κέντρο της ανατολικής πλευράς προέβλεπε τον προμαχώνα του San Salvatore κι έπειτα San Nicolo. Στη ΒΑ γωνία την αιχμή (punta) του San Soso κι έπειτα San Teodoro. Στη μέση της βόρειας πλευράς την punta του Santa Giustina κι έπειτα της Παναγίας και στη ΒΔ γωνία τον προμαχώνα (angolo) του San Spirito. Η Πύλη έγινε στη ΝΑ γωνία, κάτω από τον προμαχώνα της Santa Maria. Δυο μικρές πόρτες έγιναν μια στη βόρεια και η άλλη στη δυτική πλευρά, που σήμερα έχουν κτιστεί.

Το 1580 το φρούριο είχε τελειώσει. Στοιχίσε 51454 δουκάτα και χρησιμοποιήθηκαν 76800 ημερομίσθια (αγγαρείες) των κατοίκων όλου του νομού. Πέντε λιοντάρια του Αγίου Μάρκου και 26 στρέμματα διαφόρων οίκων κοσμούσαν τα τείχη της Φορτέτσας. Πρωτομάστορας ήταν ο Γιάννης Σκορδίλης.

Υπήρχε η σκέψη να γίνουν κατοικίες για να καταφύγουν εκεί οι κάτοικοι σε περίπτωση ανάγκης, αλλά ο φόβος τους είχε εξατμιστεί και επιμένανε να μένουν κάτω στην πόλη. Άλλωστε ο χώρος της Φορτέτσας μόλις χωρούσε τα δημόσια καταστήματα, διοικητήριο, στρατώνες, αποθήκες πυρομαχικών, νοσοκομείο κλπ και επί πλέον η Φορτέτσα ήταν ευπρόσβλητη από τα υψώματα του **Αγίου Αθανασίου**. Το διοικητήριο ήταν ένα ωραίο palazzo διώροφο με 49 πόρτες, 81 παράθυρα, μπαλκόνια και σκάλες. Απέναντί του ήταν η επισκοπή. Το σπίτι του consigliere ήταν στη punta της Santa Giustina και του Governatore στο δυτικό πορτάκι.

Παρ' όλα αυτά έπεσε άδοξα στα χέρια των Τούρκων στις 4 Νοέμβρη 1646. σήμερα δεν σώζεται σχεδόν τίποτε από τα βενετσάνικα κτίσματα, εκτός από τα τείχη και τις δεξαμενές και ένα τζαμί με τον υπερμεγέθη τρούλο του. Οι Γερμανοί κατεδάφισαν ότι έμενε όρθιο και στη ΒΑ πλευρά τοποθέτησαν πυροβόλα. Πάνω στη Φορτέτσα συγκέντρωσαν τους όμηρους και πολλοί άφησαν εκεί την τελευταία πνοή τους.

Το Φρούριο έχει κηρυχθεί διατηρητέο μνημείο με Β.Δ. το 1939. ο αρχιτέκτονας Δ. Πικιώτης έχει κάνει ένα σχέδιο για την αξιοποίηση της Φορτέτσας, όπου προβλέπει θέατρο για παραστάσεις έργων του μεσαιωνικού Κρητικού δραματολογίου, μεσαιωνικές αίθουσες και τουριστικές εγκαταστάσεις, που προσαρμόζονται στη μεσαιωνική εμφάνιση του τοπίου. Η Αρχαιολογική Υπηρεσία έκαμε μερικές αναστηλώσεις και τοποθέτησε σε μόνιμους φύλακες. Πραγματικά η Φορτέτσα είναι ένα αξιόλογο μνημείο του Ρεθύμνου, που πρέπει να αξιοποιηθεί, οπότε θα αποτελέσει σοβαρό πόλο έλξης τουριστών.

Γράμματα – Τέχνες

Το Ρέθυμνο υπήρξε σπουδαίο πνευματικό κέντρο την περίοδο της Βενετοκρατίας κυρίως. Είχε εκπαιδευτήρια όπου δίδασκαν μαθηματικά, λογική, φιλοσοφία κλπ. από τα οποία αποφοίτησαν άνδρες, που διαπρέψαν στα γράμματα και στις καλές τέχνες. Συγκέντρωνε ότι υπέροχο σε πλούτο, ευγένεια και μάθηση είχε η Κρήτη.

Από το Ρέθυμνο ξεκίνησαν ο οικουμενικός πατριάρχης Αθανάσιος Γ' Πατελάρος, ο Γεώργιος Χορτατσής, ο ποιητής της «Ερωφίλης», οι Βλαστοί, ο Κωνστ. Τζάνες, ο Αντ. Αχέλης, ο Ανδρέας Τρώιλος και άλλοι. Αλλά και στα νεότερα χρόνια το Ρέθυμνο έχει προσφέρει διαπρεπείς άνδρες των Γραμμάτων: Χατζηδάκηδες, Πρεβελάκης κλπ. (Σπανάκης, Κρήτη Β 314)

Το μεγαλύτερο (και πιο περιγραφικό) μέρος της αναφοράς που κάνει ο Πρεβελάκης στο Ρέθυμνο, γίνεται στον πρώτο τόμο. Βλέπουμε τον Κωσταντή να επισκέπτεται το Ρέθυμνο, να μας περιγράφεται η αγορά του αλλά και να μας δίνεται περιγραφή των φυλακών του και των άθλιων συνθηκών που επικρατούσαν εκεί.

ΜΟΝΗ ΑΣΩΜΑΤΩΝ

Διαλυμένη σήμερα μονή στη επαρχία Αμαρίου, καθιερωμένη στους Ταξιάρχες, σε παραδεισιακό τοπίο, στο κέντρο κοιλάδας κατάρρυτης και κατάφυτης απο ελιές, αμπέλια και άλλα καρποφόρα δέντρα, πελώρια πλατάνια, αιωνόβιους δρυάδες, που λέγεται Ασωμαθιανός κάμπος απο το όνομα της μονής, στη μέση της επαρχίας Αμαρίου. Κοντά στη μονή υπάρχει τοποθεσία που λέγεται απο παλιά Παράδεισος. Βρίσκεται στο 35 χλμ. Του δρόμου που σθνδέει την επαρχία Αμαρίου με το Ρέθυμνο.

Η μονή με απόφαση του ηγουμενοσυμβουλίου της το 1927 παραχώρησε τα κελαρικά, τη μεγάλη τράπεζα, τους στάβλους και άλλα οικήματα, κτήματα ποτηστικά

και μη, κήπους κλπ. στην ιδρυθείσα τότε Γεωργική Σχολή Ασωμάτων. Ο αμαριώτης Εμμ. Γενεράλις στη μελέτη του λέει, ότι οι ψυχές των ηγουμένων και των μοναχών που εργάστηκαν για να πλουτήσουν το μοναστήρι θα φτερουγίζουν ικανοποιημένες πάνω από τα βουστάσια, τα ορνιθοτροφεία και τις λοιπές εγκαταστάσεις, για τη χρήση της μονής.

Στο κέντρο της μονής κρήνη τρέχει συνεχώς το άφθονο, κρυστάλλινο νερό της. Η επίσκεψη είναι ενδιαφέρουσα όχι μόνο για την ιστορική μονή αλλά και για τις κτηνοτροφικές εγκαταστάσεις της σχολής.

Η μονή Ασωμάτων πρέπει να ταυτιστεί με το μοναστήρι του Μιχαήλ Αρχαγγέλου, που αναφέρεται σε έγγραφο του 13^{ου} αιώνα. Τη μονή αναφέρει και ο Cornelious (Creta Sacra, I, 224, 226) Monasterium Sancti Michaelis de Astratigo. Στη βορεινή είσοδο της μονής αναφέρονται χρονολογίες 1692 και 1847 (Gerola, Monumenti, III, 178). Ο Γενεράλις πιστεύει πως ιδρύθηκε παλαιότερα, τον 10^ο ή τον 11^ο αιώνα ή ίσως και παλαιότερα, την πρώτη βυζαντινή περίοδο, θα καταστράφηκε από τους Άραβες και θα ανοικοδομήθηκε μετά την ανάκτηση της Κρήτης από τον Νικηφόρο Φωκά. Ασφαλώς όμως υπήρχε από τα πρώτα χρόνια της Βενετοκρατίας, αφού χρησιμοποιήθηκε κατά την μεγάλη επανάσταση του 1273 από τους Χορτάτζηδες. Το 1277 κάλεσαν εδώ τους προύχοντες σε συνέλευση και αποφάσισαν τη συνέχιση του αγώνα. Με στρατήγημα παρέσυραν τους Βενετούς στη θέση Ξυλόδεμα στην Πυργιώτισσα και τους αποδεκάτησαν και έπειτα πολιορκήσαν το Χάνδακα και δεν κατόρθωσαν να τον κυριεύσουν.

Η παράδοση λέει, ότι ιδρύθηκε από μια βασίλισσα του Βυζαντίου και την πλούτισε με ιερά σκεύη, που σωζώταν μέχρι το 1821 οπότε τα άρπαξαν οι Γενίτσαροι. Σύμφωνα με άλλη παράδοση ήταν μετόχι της μονής Καλοειδίαινας (Άνω Μέρος), όπου ζήτησε καταφύγιο πλούσια αρχόντισσα από το Ηράκλειο. Η αρχόντισσα πήγε κάποτε στο μετόχι των Ασωμάτων, και τόσο της άρεσε το μέρος ώστε πρότεινε στον ηγούμενο να μεταφερθεί εκεί η έδρα της μονής. Τότε έγινε και ο περίβολος και η πύλη της μονής που σώζει την επιγραφή του έτους (1692).

Κατά τον κώδικα της μονής, που χρησιμοποίησε ο Ε. Γενεράλις για να γράψει την ιστορία της, το μοναστήρι κτίστηκε «*όταν οι Βενετοί εξουσίαζαν την Κρήτη*» αλλά δεν διασώθηκε το όνομα του κτήτορα.

Ο ναός παλιότερα ήταν κατάγραφος. Αλλά αποκαταστάθηκε στο πρώτο σχήμα του βυζαντινού σταυροθολίου επί ηγουμενίας Αγαθαγγέλου Λαγκουβάρδου, απιχρυσώθηκαν οι εικόνες, το τέμπλο και ο αρχιερατικός θρόνος, από τον Γαβριήλ Πάγκαλο. Διατηρούνται παλιές εικόνες της Αγ. Τριάδας (1619), οι Ταξιάρχες αργυρόπλαστη, έργο του Μανασσή το 1755.

Η μονή ήταν πλουσιότατη με πολλά χωράφια, αμπελώνες, μελισσώνες κλπ.

Και η μονή των Ασωμάτων ακολούθησε την τύχη των άλλων μοναστηριών της Κρήτης κατά την Τουρκοκρατία. Οι Τούρκοι την κατάστρεψαν όταν κατάλαβαν την Κρήτη. Το 1682 ο ιερομόναχος Μακάριος από τις Μαργαρίτες ξανάκτισε μερικά κελιά και ξανακατοικήθηκε η μονή. Το 1764 ο Ηγούμενος Μανασσής εκαλλώπισε το ναό και έκτισε πολλές οικοδομές. Η παράδοση αναφέρει, ότι το 1765 Γενίτσαροι από τη Νίθαβρη ήλθαν στο μοναστήρι. Ύστερα από κραιπάλη ζήτησαν να τραγουδήσουν οι καλόγεροι. Ο ηγούμενος τους είπε, ότι ξέρουν μόνο να προσεύχονται. Ο Τούρκος επιστάτης της μονής τους είπε να μην ενοχλούν τους μοναχούς, γιατί ο Άγιος είναι θαυματουργός. Τη νύχτα έγινε σεισμός και καταπλακώθηκαν οι Γενίτσαροι. Το 1818, όπως περιβόητι Γενίτσαροι από την Αμπαδιά, πήγαν στη μονή και παίζοντας σκότωσαν ένα ιερομόναχο και ύστερα από κραιπάλη κοιμήθηκαν στο ηγουμνείο, όπου ήταν και η βιβλιοθήκη και το Αρχείο της μονής. Ο ηγούμενος κάλεσε τη νύχτα

τους αρματολούς της περιοχής και έκαψαν το ηγουμενείο με τους Γενίτσαρους, τη Βιβλιοθήκη και το Αρχείο.

Η μονή έχει τώρα μια αρκετά καλή βιβλιοθήκη, με θεολογικά κυρίως βιβλία, που σχηματίστηκε με τη δωρεά των βιβλίων του επισκόπου Λάμπης Αγαθαγγέλου. Διατηρούσε επίσης αρκετά τιμαλφή αναφέρει η παράδοση, και σκεύη, ως και ιερά άμφια, ευαγγέλια κλπ τα οποία παραδόθηκαν στο ιστορικό μουσείο Κρήτης, όπου μπορεί να τα δει κανείς.

Το 1821 οι Τούρκοι έσφαξαν τον ηγούμενο Γεράσιμο Λουρωτό απο το Αμάρι, απογύμνωσαν το μοναστήρι και το έκαψαν, πήραν τα κτήματα του και μόνο ο ναός έμεινε. Τότε κάηκε και το χρονικό της μονής.

Το 1833 ο ιερομόναχος Ιωσήφ απο της Μαργαρίτες ανοικοδόμησε τα ερείπια και κατοικήθηκε και πάλι η μονή. Το 1834, που επισκεύθηκε τη μονή ο Pashley το προσωπικό της μονής αποτελούταν απο τον ηγούμενο, 3 πατέρες και 3 υπηρέτες. Το ΙΘ΄ αιώνα υπήρξε έδρα της επισκοπής Λάμπης, γιατί οι επίσκοποι ήταν ηγούμενοι της μονής.

Τον Ιούλιο του 1868 συγκεντρώθηκαν εδώ μερικοί οπλαρχηγοί και καπεταναίοι της Δυτικής Κρήτης με πρωτοβουλία του αγγλόφιλου Κωσταρού Βολουδάκη και υπογράψαν ικετήριο αναφορά προς τη βασίλισσα της Αγγλίας Βικτωρία για να δώσει την άμεση συνδρομή της *«προς επίτευξη των εθνικών πόθων»*, θέτοντας ουσιαστικά την Κρήτη υπο την Αγγλική κυριαρχία. Στη συγκέντρωση βρέθηκαν και μερικοί της κεντροανατολικής Κρήτης που τους ανάγκασαν με την απειλή όπλων και υπογράψαν παρά την θέληση τους.

Τη μονή επισκέφτηκαν ο Tournefort, ο Savary και ο Pashley. Στο δρόμο απο τους Ασώματους προς το Αρκάδι, που πέρασε τότε (1834) ο Pashley υπάρχει μια πηγή με το όνομα της Πέτρας στο νερό, που θεωρούνταν ιαματικό, και η φήμη του είχε φτάσει μέχρι την Κωνσταντινούπολη.

Η μονή τον τελευταίο αιώνα της Τουρκοκρατίας υπήρξε εστία πνευματικού φωτός. Ο ηγούμενος Ιωσήφ (1833-1860) που θεωρείται σαν νέος κτήτορας της μονής, ίδρυσε στο Μοναστηράκι τη Σχολή Μέσης Εκπαίδευσης, το ανώτερο εκπαιδευτικό ίδρυμα του Αμαρίου, που λειτούργησε μέχρι τα χρόνια της αυτονομίας. Επίσης υποστήριξε και ενίσχυσε τα σχολεία του Αμαρίου.

Η ΑΓΙΑ ΠΑΡΑΚΕΥΗ

Κοντάστη μονή είναι ένα όμορφο βυζαντινό εκκλησάκι κατάγραφο 8.20X6.70μ. σε σχήμα σταυρού, με τρούλο, της Αγίας Παρασκευής. Ανακαινήστηκε το 1888 και έχει αποκτήσει ιδιαίτερη σημασία, γιατί στο βορεινό τοίχο του, στο εσωτερικό του ναού, είναι ενσωματωμένος ένας τάφος, διαστάσεων 2,40X1,85 και ύψος 1 μέτρο που έχει μια αψιδωτή κόγχη ύψους 1,85 μ. Σε αυτή εικονίζεται ο Χριστός, που ευλογεί δυο πρόσωπα με τα χέρια σε στάση ικεσίας και πάνω απο τα κεφάλια τους είναι η επιγραφή :

«Δέησης των δούλων του Θεού Γεωργίου του Χορτάτση και της συμβίου αυτού.»

Στην πλευρά του τάφου εικονίζεται αποχαιρετιστήριος σκηνή, με ένα καβαλάρη, που αποχαιρετά μια γυναίκα και άλλα πρόσωπα. Μερικοί συγγραφείς πιστεύουν οτι η σκηνή παριστάνει τους αδερφούς Γεώργιο και Θεόδωρο Χορτάτση, αρχηγούς της επανάστασης του 1272. Άλλοι λένε οτι η γνώμη τους είναι λανθασμένη, γιατί η εικόνα παριστάνει τον Γεώργιο Χορτάτση και την σύζυγο του, όπως λέει και η επιγραφή, και το σχήμα της εκκλησίας επικράτησε μετά το 15^ο αιώνα, δηλαδή δυο

αιώνες ύστερα απο το 1273. Επίσης η διακόσμηση των ναών με τοιχογραφίες είναι συνήθεια που επικράτησε απο τον 13^ο μεχρι τον 160 αιώνα.

Ο τάφος πιθανότατα ανήκει στον Γεώργιο Χορτάτση, κομέσο του Ματθαίου Καλέργη, που κατοικούσε στην Κυριάνα, κατα τη γνώμη του Θεοφανίδη και ίδρυσε ο ίδιος μέσα στο φέουδο του το εκκλησάκι, όπου έχτισε και τον οικγενειακό του τάφο, όπως συνήθιζαν τότε.

Ο Ξανθουλίδης απασχολήθηκε με το ζήτημα αυτό κυρίως τα 3 τελευταία χρόνια της ζωής του (1926-28). Σε επιστολές του προς το Ρεθύμνιο Εμμ. Καούνη, εκφράζει σαφώς τη γνώμη του, και μάλιστα ύστερα απο προσωπικές παρατηρήσεις του το καλοκαίρι του 1828, λίγους μήνες πριν πεθάνει. Ο Ξανθουλίδης πιστεύει, οτι ο ναϊσκος χτίστηκε απο τον ίδιο τον Γεώργιο Χορτάτση, τον αρχηγό της επανάστασης του 1272-78, οπου έχτισε και τον τάφο για τον εαυτό του και την οικογένεια του. Αυτό ακριβώς παριστάνει και η τοιχογραφία του τάφου γιατί οι εικονιζόμενοι είναι : *« σωστοί ιππότες και αρχηγοί με ζίφη και τόξα και φαρέτρες και κράνη, που δεν ταιριάζουν, και μάλιστα τα τόξα, με τα όπλα του 17^{ου} αιώνα, δηλαδή τα αρκομπούζια»*

Μάλιστα ο Ξανθουλίδης υποθέτει πως η τοιχογραφία παριστάνει ένα ξεκίνημα εκστρατείας κατά των Βενετών του Γεωργίου Χορτάτση. Πάντως ο ποιητής της «Ερωφίλης» του 1600 ήταν λόγιος και όχι πολεμιστής. Ο ίδιος ο Ξανθουλίδης λέει, οτι η τοιχογραφία του Χορτάτση έχει για τη Βυζαντινή εποχή την αξία που έχει ο Ερμής του Πραξιτέλους για την κλασική περίοδο.

ΣΠΗΛΙ

Χωρίο στις δυτικές υπώρειες του Κέδρου σε ύψος 430 μέτρων στην επαρχία του Αγίου Βασιλείου. Συνδέεται με το Ρέθυμνο με δρόμο 30 χλμ. Κατάρρυτο και κατάφυτο . Υπήρξε πρωτεύουσα της επαρχίας και Μητρόπολης Λάμπης και Σφακίων , ειρηνοδικείου. Παράγει λάδι, μέλι και κτηνοτροφικά προϊόντα.

Το όνομα του οφείλεται σε μια μικρή σπηλιά στη θέση Περιστερέ σε ύψος 400 μέτρων, διαστάσεων 13X4X10 μ. που λέγεται Σκίσμα.

Στη Βενετοκρατία αποτελούσε δυο διαφορετικούς οικισμούς. Ο Barozzi το αναφέρει Spili Epodes και Spili Pera.. Ο Basilicata το αναφέρει Spili Mudazzo και Spili Sanguinoso (ματωμένο σπήλι). Ο χαρακτηρισμός αυτός ασφαλώς και κρύβει κάποιο ιστορικό γεγονός.

Ο Αγ. Θεόδωρος, ο Αγ. Γεώργιος και η Μεταμόρφωση του Σωτήρος έχουν τοιχογραφίες κολασμένων : το αντρόγυνο που κοιμάται την Κυριακή, την ανυφαντού, οι άσωτοι, η μη βυζάνουσα, τα νήπια, οι κατσικοκλέφτες, ο ράφτης, ο μυλωνάς κλπ.

Τον Ιούνιο του 1821 έγινε εδώ μάχη με τους Αμπαδιώτες τούρκους, τους οποίους εξόντωσαν οι επαναστάτες.

ΝΟΜΟΣ ΧΑΝΙΩΝ

Τα μέρη του νομού που συναντάμε περισσότερο στην τριλογία είναι , εκτός φυσικά απο την ίδια την πόλη των Χανίων, οι νότιες περιοχές όπως τα Σφακιά καθώς και επίσης το Θέρισο, όπου και λαμβάνει έδρα το κίνημα του Βενιζέλου.

ΧΑΝΙΑ

Η σπουδαιότερη πόλη της Δυτικής Κρήτης, κάτ. 45.922 (1971), ύψ. 20 μ., παράλιος στον ανατολικό μυχό του κόλπου Κυδωνίας, στον 35°30' παράλληλο βορείου πλάτους και 24°00' ανατολικού μήκους Greenwich.

Χάρη στις απαράμιλλες φυσικές καλλονές του νομού έλκει το ενδιαφέρον του τουρισμού και εξελίσσεται γοργά σε σπουδαίο τουριστικό κέντρο.

Τα Χανιά σεμνύνονται, δικαίως, γιατί γέννησαν και ανάθρεψαν τον αναμορφωτή της νεότερης Ελλάδας Ελευθ. Βενιζέλο.

Έδρα των διοικητικών, δικαστικών κλπ δημοσίων υπηρεσιών, του εφετείου Κρήτης και της Μητρόπολης Κυδωνίας και Αποκορώνου. Κέντρο οικονομικό, κοινωνικό και συγκοινωνιακό του ομώνυμου νομού.

Υστερα από τις τελευταίες ανασκαφές του εφόρου Αρχαιοτήτων Δυτ. Κρήτης κ. Ιω. Τζεδάκη στη συνοικία Καστέλι, πλατ. Αγ. Αικατερίνης, δεν υπάρχει αμφιβολία, ότι στη σημερινή θέση των Χανίων ήταν η αρχαία Κυδωνία. Κατά τη ρωμαϊκή περίοδο η Κυδωνία ήταν σημαντική, αφού είχε και θέατρο. Ο Onorio Belli, που ήλθε στην Κρήτη το 1583 και έζησε πολλά χρόνια στα Χανιά, αναφέρει, ότι τότε που έκτιζαν ακόμη τα τείχη οι Βανετσάνοι το 1583, υπήρχε και το χάλασαν για να πάρουν τα υλικά του, που τα χρησιμοποίησαν στα τείχη. Ο Belli είδε το θέατρο και το σχεδίασε, το περιέλαβε σ' ένα βιβλίο του, που δυστυχώς χάθηκε. Ο Belli, που ασχολήθηκε πολύ με την αρχαιολογία, ανάσκαψε και βρήκε νομίσματα, μέκη από αγάλματα και μια κεφαλή του Αντίνοου, που την πήρε ο τότε προβλεπτής του Ιππικού Vicenzio da Canal. (βλ. Σ. Σπανάκη, Το θέατρο στη ρωμαϊκή Κρήτη, Πρακτικά Β' Κρητολ. Συνεδρίου, τ. Β', σ. 151 και Ed. Falkener, A. description etc. p. 27). Η Κυδωνία υπήρχε και αναφέρεται ως το τέλος της Α' Βυζαντινής περιόδου, αφού ήταν έδρα του επισκόπου Κυδωνίας και αναφέρεται στη Ζ' Οικουμενική Σύνοδο του 787 (Γερ. Κονιδάρη, Αι επισκοπαί της Κρήτης κλπ., Κρητ. Χρον. Ζ', πίν. Β). η Κυδωνία φαίνεται ότι καταστράφηκε από τους Σαρακηνούς το 828 μ.Χ., όπως και οι περισσότερες πόλεις της Κρήτης. Τη Β' Βυζαντινή περίοδο χρησιμοποιήθηκε και πάλι για λόγους ιστορικούς στον τίτλο του επισκόπου και αναφέρεται στο Τακτικό του 980 (Κονιδάρη, ό.π. πιν. Β'), αλλά η έδρα της επισκοπής ήταν μάλλον στον οικισμό **Επισκοπή**, κοντά στην **Αγιά** και γι αυτό οι Βενετοί ονόμαζαν την επισκοπή Ecclesia Agiensis, seu Cidonensis (βλ. Creta Sacra, II, 149 και G. Gerola, Monumenti ecc, II, p. 63, 73).

Σχετικά με το ζήτημα της ετυμολογίας του τοπωνυμίου ασχολήθηκαν πολλοί. Ο Κριτοβουλίδης αναφέρει ότι πιθανόν να είναι παραφθορά του αρχαίου ονόματος της Κρήτης Χθόνια ή προέρχεται από το όνομα κάποιου Σαρακηνού Χάνη. Ο Σ. Ξανθοδίδης (Επαρχία και πόλεις κλπ. ΕΕΒΣ, Γ' 63 εξ.) αναφέρει ότι μπορεί να προέρχεται από το αραβικό χ ά ν ι είτε από το **Λαχανιάς**. Ο Γ. Κουρμούλης (Περί του ετύμου της λέξεως Χανιά, Αθήνα, 1937) πιστεύει ότι το όνομα προέρχεται από το ψάρι χ ά ν ν ο, χ α ν ν ί, πληθ, χ α ν ν ι ά και προτείνει τη γραφή **Χαννιά**. Ο Γ. Καλαϊσκάκης (εφημερίς «έρευνα» 14-12-1899) και ο Ν. Τωμαδάκης (Αθήνα, ΜΗ', 91 εξ.) πιστεύουν ότι προέρχεται από το αραβικό χ ά ν ι.

Πιθανότερη είναι η ετυμολογία που προτείνει ο Ν. Πλάτων (ΕΕΚΣ, Γ', 227 και Κρητ. Χρον. Α', 248). Σύμφωνα μ' αυτή το τοπωνύμιο Χανιά προέρχεται από το

μαρτυρημένο προελληνικό τοπωνύμιο **Αλχανία κώμη**, που αναφέρεται σε επιγραφή. Τοπωνύμιο που σχετίζεται με τη λατρεία του θεού Β α λ χ α ν ο ύ ή Β ε λ χ α ν ο ύ στην Κρήτη. Πόλη μ' αυτό το όνομα αναφέρει και ο Κρητικός ιστορικός Ανδρέας Κορνάρος (βλ. Σ. Σπανάκη, Η διαθήκη του Α. Κορνάρου, Κρητ. Χρον. Θ', 379 εξ.), αντλώντας από άγνωστες πηγές: *Wlcania, a Minoe aedificatam apud mare, in qua Wlcanum praecipuo cultu incolae venerabantur*. Σύμφωνα με τις πληροφορίες αυτές του Κορνάρου ο Μίνως ίδρυσε στην περιοχή αυτή πόλη με το όνομα *Wlcania* όπου λάτρευαν τον προελληνικό θεό Βελχανό ή Βαλχανό, από τον οποίο προήλθε ο Vulcanus (Ηφαιστος) του ρωμαϊκού πάνθεου (Κρητ. Χρον. Α', 250).

Η ονομασία αυτής της κώμης Αλχανία, που αποτελούσε συνοικία ή προάστιο της Κυδωνίας, διατηρήθηκε από τους Άραβες κατά προτίμηση από το όνομα Κυδωνία, γιατί νόμιζαν πως ήταν ο αραβικός τύπος *Al Hanim*, που σήμαινε στη γλώσσα τους καπηλειό-χάνι. Οι ντόπιοι παράφθειραν το **Αλχανία** σε **Αχανία**, ή νόμισαν ότι το αρχικό ΑΙ ήταν το άρθρο της Αραβικής ονομασίας και το μετάφεραν στα ελληνικά κάνοντας το τα (τα Χανιά).

Ο Άραβας γεωγράφος του 12^{ου} αιώνα Edrisi, μιλώντας για τα Χανιά τα αναφέρει με το όνομα *Rhabdh el Djobn*, δηλαδή πόλη του τυριού, διάσημη για τα εκλεκτά τυριά της. Στα περίχωρα της είναι ωραίοι κήποι και ένα ορυχείο χρυσού, στα βουνά ζουν άγριες αίγες (βλ. D' Edrisi, *Geographie, traduction de l' arabe par P. A. Jaubert*, Paris 1836, 40).

Ύστερα από την απελευθέρωση της Κρήτης από το Νικηφ. Φωκά η πόλη καταστράφηκε, όπως και ο Χάνδακας, αλλά το τοπωνύμιο Χανιά διασώθηκε όπως και το Χάντακας. Και τη Β' Βυζαντινή περίοδο τα Χανιά υπήρχαν αλλά ήταν, ως φαίνεται, ασήμαντη πολιτεία (Gerola, I, 95). Οι Βυζαντινοί χρησιμοποίησαν το χώρο και έκτισαν φρούριο στην κορυφή του λόφου, που από τότε θα πήρε το όνομα Καστέλι. Σχέδιο του παλιού Castello δεν υπάρχει. Εκείνα που βρίσκονται στα Αρχαία της Βενετίας έγιναν το 17^ο αιώνα, κατά φαντασία των μηχανικών. Το τοπωνύμιο Χανιά βρήκαν οι Βενετοί το 1252 όταν ανοικοδόμησαν και αποίκισαν την πόλη και το έκαναν *La Canea*, προσαρμόζοντας το στη γλώσσα τους, όπως το βυζαντινό Χάνδαξ έκαναν *Candia*.

Οι Βενετοί αρχικά εγκαταστάθηκαν στο Καστέλι, που το οχύρωσαν για την ασφάλεια τους. Εκεί μέσα έκτισαν τη νέα μητρόπολη τους, τη Santa Maria, το παλάτι του ρετούρη και τις κατοικίες των σπουδαιότερων αποίκων, ενώ στους πρόποδες του λόφου δημιουργήθηκαν οι γνωστοί β ο ύ ρ γ ο ι , που αναγκάστηκαν αργότερα να τους περικλείσουν μέσα στα νεότερα τείχη, όπως έγινε και στο Χάντακα. (Gerola, I, 14, 155). Ο δόγης Marino Morosini, στέλνοντας την αποικία στην Κρήτη διάταξε *civitatem Caneae rehedificare, ... plateas pro domo et domibus comunis et ruga magistra et ecclesia seu ecclesiis et municionibus hedificandis* (Gerola, I, 15). Το 1266 οι Γενοβέζοι, αντίζηλοι των Βενετών, με αρχηγό τον Obertino Doria αποβιβάστηκαν στα Χανιά, με σκοπό να τα πάρουν από τους Βενετούς. Οι υπερασπιστές εγκαταλείψαν την πόλη και ο Doria, αφού πήρε ότι μπορούσε, την έκαψε.

Πάνω στο Castello αναφέρει ο Άγγλος Wil. Lithgow το 1632, ήταν 97 παλάτια. *It last a large castle containing ninety seven palaces* (Gerola, I, 23 και *Democratia Hemmerdinger Iliadou, La Crete sous la Domination venitienne et Turquie, Studi Veneziani*, IX, 1967, p. 598). Και ο Basilicata (Μνημεία, V, 103) αναφέρει το 1630, ότι «μέσα στην πόλη υπάρχει ένα παλιό Καστέλι που περιβάλλεται από τείχη και έχει καλά σπίτια» (*honeste habitationi*).

Οι λαβυρινθώδικοι δρόμοι, που χαρακτηριστικά τους ονόμαζαν μέχρι τελευταία β ε ν ε τ ά ν ι κ α σ τ ε ν ά και που συχνά σκεπαζόταν με τόξα, οι αυλές, οι εξωτερικές σκάλες, τα πηγάδια στη μέση των δρόμων έδιναν μια όψη

χαρακτηριστικά βενετσιάνικη, όπως σημειώνει ο Ιταλός Benvegna, που επισκέφτηκε τα Χανιά το 17^ο αιώνα : *E cosi bella, cche alloggiatovi, la ritrova di sito simile a Capua e di palazzo non differenti nell' architettura delle facciate a Vanazia* (M. Benvegna, Viaggio di Levante, Bologna, 1688, p. 58).

Μέχρι τις αρχές του 20^{ου} αιώνα, που επισκέφτηκε τα Χανιά ο Gerola, στον Τοπανά, στην οδό Θεοτοκοπούλου και πάνω στο Καστέλι, υπήρχαν μέγαρα με γοτθική αρχιτεκτονική και της Αναγέννησης και σωζόταν οι επιβλητικές είσοδοι των palazzi των Βενετών αρχόντων Zangarol, Premarin, Da Molin, Renier κλπ. Το palazzo του Angelo Premarin ήταν κόσμημα των Χανίων και οικοδομήθηκε το 1598 από το Ρεθύμνιο αρχιτέκτονα Μανόλη Λιτίνα. Από τη νότια πλευρά του το corso, δηλαδή ο κεντρικός μεγάλος δρόμος, διέσχιζε το Καστέλι από τη Δ προς την Α ξεκινώντας από την σημερινή πλατεία Ελευθ. Βενιζέλου (Σαντριβάνι), όπου ήταν η Porta Colombo. Σήμερα το corso έγινε οδός Κ α ν ε β ά ρ ο.

Στην οδό Γαβαλάδων, πάροδο του δρόμου Χ'Μιχάλη Γιάνναρη, ήταν το μέγαρο το Βενετσάνου στρατηγού Gavutio De Collalto, αρχηγού του στρατού που κατέβαλε με δόλο τη γνωστή επανάσταση του Καντανολέου στον Αλικιανό (βλ. Ζαμπελίου, Κρητικοί Γάμοι, σ. 466). Το όνομα διασώθηκε ύστερα από τόσους αιώνες και η συνοικία ακουόταν μέχρι τελευταία **Στου Κολάτα** (Κρ. Εστ. τεύχ. 37, σ. 21).

Αρχικά οι Βενετσάνοι οχύρωσαν το Καστέλι, όπως είπα. Αλλά οι ανάγκες της νέας πολιτείας μεγάλωσαν. Οι φεουδάρχες ζητούσαν να ασφαλιστούν με ένα καινούργιο περίβολο τειχών. Το 1336 η Βενετία αποφάσισε να οχυρώσει την πόλη και άρχισαν τα έργα που τελείωσαν ύστερα από 20 χρόνια.

Αλλά τα τείχη εκείνα ήταν φαίνεται χαμηλά και όχι τόσο οχυρά και η πρόοδος της πολεμικής τέχνης της εποχής τα έκανε ανίκανα να προστατεύσουν την πόλη. Γι αυτό χρειάστηκε να κάνουν σοβαρές τροποποιήσεις και προσθήκες. Αλλά κι αυτές δεν ήταν σπουδαίες και ο Michel Sammicheli που ήρθε στα Χανιά το 1536, δεν τα έλαβε υπ' όψει του, όταν σχεδίασε τα τελευταία τείχη που ήταν έργο δικό του.

Το σχήμα του περιβόλου ήταν περίπου τετράγωνο. Είχε τέσσερις προμαχώνες. Στη ΝΔ γωνία του περιβόλου ήταν ο προμαχώνας Schiavo ή San Dimitrio. Στη ΝΑ ο προμαχώνας Santa Lucia, στη ΒΑ ο προμαχώνας Sabbionera ή Mocenigo και στη ΒΔ ο προμαχώνας San Salvatore ή Venier ή Gritti. Σε κάθε προμαχώνα ήταν και ένας επιπρομαχώνας, cavalliero ή revelino. Στον Schiavo ήταν ο επιπρομαχώνας Lando, στον Santa Lucia ο ομώνυμος επιπρομαχώνας, στον Sabbionera ήταν το revelino Michiel και στον San Salvatore το ομώνυμο revelino.

Οι προμαχώνες συνδεόταν με ισχυρά με μεσοπύργια, cortine poderose, κατά την έκφραση Gerola. Το μεσοπύργιο της νότιας πλευράς ήταν πολύ μακρύ και μοιράστηκε στα δύο με μια riattaforma, που από την ανατολική πλευρά είχε τον επιπρομαχώνα delta Madonna ή Santa Maria κι από την δυτική τον επιπρομαχώνα San Giovanni.

Η βόρεια πλευρά προς τη θάλασσα ήταν ατείχιστη. Προστατευόταν από το λιμενοβραχίονα, μήκους 337 μ.

Ο Leonardo Loredan (1551-1554) έκαμε τις επιχωματώσεις και έκτισε την πύλη στη δυτική πλευρά της riattaforma, που την ονόμασαν Retimiota, γιατί απ' εκεί ξεκινούσε ο δρόμος προς το Ρέθυμνο. Οι Τούρκοι την έλεγαν Καλέ Καπί(σι)=πόρτα του φρουρίου. Μέσα από την πόρτα ήταν το τζαμί του Χουσεΐν πασά, που από το μιναρέ του έδινε ο χότζας το σύνθημα για το άνοιγμα και το κλείσιμο της πόρτας. Απ' αυτή βγήκε και ο τελευταίος Τούρκος στρατιώτης στις 3 του Νοέμβρη 1898. έπειτα κατεδαφίστηκε και δεν σώζεται σήμερα τίποτε. Μπροστά απ' αυτή την πόρτα, στην πλατεία που σχηματιζόταν εκεί, δηλαδή στην σημερινή **πλατεία Κοτζαμπάση** από το όνομα του καβάση του Ρώσικου Προξενείου, που τον σκότωσαν οι Τούρκοι εκεί,

ήταν μια μουνιά, δέντρο καταραμένο, γιατί στους κλάδους της κρεμόταν πάντα ο βρόγχος που κρεμούσαν οι Τούρκοι τους Χριστιανούς πατριώτες. Στην ίδια μουνιά κρέμασαν το 1821 και τον επίσκοπο Κισάμου Μελχισεδέκ. Άλλη κρεμάλα των Χριστιανών ήταν στην πλατεία της Σπλάντζιάς (Λαμπρινάκη, Γεωγραφία, 9).

Η Riattaforma διατηρούνταν καλύτερα από τους άλλους προμαχώνες και διασωζόταν τα ίχνη των τούρκικων βομβαρδισμών. Πάνω στην riattaforma έχει κτιστεί το μέγαρο του Φιλολογικού Συλλόγου Χανίων «Χρυσόστομος». Από την ανατολική πλευρά, ήταν η **Πόρτα της Αμμουδιάς**, Sabbionera η **ΚουμΚαπί** των Τούρκων. Στη δυτική πλευρά ήταν το Portello του San Salvatore, στο φαρδύ πλευρό του προμαχώνα. Και οι τρεις πόρτες άνοιγαν απ' ευθείας προς τα έξω. Δεν προστατεύονταν από τους προμαχώνες, όπως οι πόρτες του Χάντακα.

Τα οχυρωματικά έργα των Χανίων, παρ' όλο που έγιναν την ίδια εποχή με το φρούριο του Χάντακα και σχεδιάστηκαν από τους ίδιους μηχανικούς, δεν ανταποκρίνονταν στις αμυντικές απαιτήσεις της εποχής.

Για την κατασκευή των τειχών αυτών οι αδελφοί Βεργίτση από το Ρέθυμνο πρόσφεραν 1000 δουκάτα, ως και πολλοί άλλοι Κρητικοί, για να αποκτήσουν την Κρητική Ευγένεια. Χρησιμοποιήθηκαν 13936 αγγαρείες από όλες τις επαρχίες εκτός των Σφακίων Κάθε αγγαρεία ήταν στα Χανιά 12 ημερομίσθια για τους καταγόμενους από ορεινές περιοχές και 18 για τους καταγόμενους από την πεδιάδα. Για τη διατροφή των τους έδιναν 4-8 σολντίνια, αλλά στο τέλος δεν έδιναν τίποτε και οι εργάτες ζούσαν σε άθλια κατάσταση, μόνο με ελιές δίχως ψωμί, χαρούπια και νερό, *passando la vita solo con olive, caburi et acqua*, όπως αναφέρει ο ρετούρης Daniel Venier.

Το 1563 έγιναν νέες προσθήκες από τον Giul. Savorgan και τον capitano Generale Renier. Τα τείχη τελείωσαν το 1568 και στοίχισαν στη Βενετία μαζί με τα φρούρια Θεόδωρου 87000 δουκάτα.

Γεινκό σύνολο μικρών και μεγάλων κανονιών 319. Τον ίδιο χρόνο ο σπλισμός του Χάντακα ήταν 457 κανόνια. (βλ. Στερ. Σπανάκη, Μνημεία, V, 158 εξ). Μπάλες συνολικά για όλα τα κανόνια είχε 30695 και μπαρούτι χοντρό για τα κανόνια και λεπτό για τα αρκομπουζία και τα μοσκέτα υπήρχε συνολικά 413.274 λίμπρες. Την τουρκοκρατία το φρούριο είχε 162 πυροβόλα, που τα περισσότερα πήρε ο Μαχμέτ Αλής στην Αίγυπτο.

Παρά την οχύρωση αυτή η άμυνα δεν ήταν ασφαλής και ο στρατηγός Del Monte πρότεινε το 1591 να εγκαταλειφθεί το φρούριο και να μεταφέρουν την πόλη στο ύψωμα του Παλαιόκαστρου, στη θέση της αρχαίας Απτέρας, γιατί το φρούριο είχε πολλά ελαττώματα. Οι γωνιές των προμαχώνων ήταν πολύ οξείες και οι πλευρές των ακάλυπτες, οι επιχωματώσεις στενές, οι επιπρομαχώνες μικροί και το έδαφος απ' έξω πολύ ευνοϊκό για τον εχθρό.

Κι έτσι τον Ιούνιο του 1645 οι Τούρκοι άρχισαν τη μοιραία πολιορκία. Στις 12 Αυγούστου, έκαναν ρήγμα στον προμαχώνα Schiavo και παρά τον ηρωισμό των αμυνόμενων αναγκάστηκαν να υποκύψουν στις 22 Αυγούστου 1645.

Οι Τούρκοι αναστήλωσαν τα καταστρεμμένα τείχη και αργότερα τα ανακαίνισαν και τα συγχρόνισαν και σώζοντα μέχρι τις αρχές του αιώνα μας. Από τότε άρχισαν να τα γκρεμίζουν και να οικοδομούν πάνω σ αυτά κυρίως στη νότια πλευρά και σήμερα ελάχιστα λείψανα σώζονται στο ΝΔ προμαχώνα Schiavo, επιπρομαχώνα Lando, στο μεσοπύργιο της δυτικής πλευράς και τμήματα στον προμαχώνα San Salvatore (Φιρκά).

Τα τείχη των Χανίων διατηρούνταν σε καλή κατάσταση όταν επισκέφτηκαν την πόλη ο πλοίαρχος Spratt το 1858.

Τα Χανιά δεν υπέφεραν από έλλειψη νερού όπως το Ηράκλειο. Το 1951 ο ρετούρης Leonardo Lorentan μετέφερε το νερό από τις πηγές, που ήταν στην περιοχή

του χωριού **Γαρίπα**, όπου ήταν οι κήποι της οικογένειας Viaro. Η πιο πλούσια πηγή ήταν στα **Μπουτσουνάρια**, η άλλη κοντά στην εκκλησία του Αγ. Χαραλάμπους και η Τρίτη στην **Τρούμπα**. Το υδραγωγείο έμπαινε στη πόλη από το μεσοπύργιο, δυτικά από τη Ρεθεμνότικη Πόρτα και έφτανε στη μοναδική κρήνη των Χανίων, που ήταν στην αρχή της οδού Χάληδων, ποιο κάτω από τη σημερινό μουσείο. Είχε μια μαρμάρινη λεκάνη τετράγωνη εσωτερικά και κυκλική εξωτερικά με 4 κεφάλια λιονταριών στις γωνίες και 4 στέμματα. Άλλα στα Χανιά, όπως και στο Χάντακα, είχαν προβλέψει για την ύδρευση της πολιτείας σε περίπτωση πολιορκίας, από δεξαμενές και πηγάδια. Στο revelino San Salvatore (Φιρκά) υπήρχαν 3 δεξαμενές που χωρούσαν 5000 βαρέλια, στο Καστέλι μια που χωρούσε 4000 βαρέλια και άλλες στη Ρεθυμιότικη Πόρτα και στο κήπο της Santa Chiara. Τα Χανιά είχαν επίσης 600 πηγάδια. Το 1570, που άρχισε να φοβάται Τουρκική επίθεση, η Βενετία έστειλε στα Χανιά ειδικό *pozzet*, πηγαδά, για να καθαρίσει τα πηγάδια. Στη πλατεία του Αγ. Νικολάου ήταν ένα πηγάδι, που μπορούσε να υδρεύσει τη πολιτεία 6 μήνες. Αλλά με το σεισμό του 1595 το νερό του χάθηκε. Ήταν επίσης στην ίδια πλατεία μια δεξαμενή που το 1595 γκρεμίστηκαν οι τοίχοι της και το νερό διέρρευσε σε σπηλιές, που ήταν στη βόρεια πλευρά της πλατείας. (Gerola, IV, 28-31)

Σήμερα τα Χανιά υδρεύονται από τις πηγές Αγιάς.

Το 1939 βρέθηκαν ταφικοί πίθοι και ακανθωτοί (*barbotine*) πρόχους της MM IIIa περιόδου 1750-1650 π.Χ. και λαξευτοί τάφοι YM χρόνων, στο χώρο μεταξύ των οδών Νικηφ. Φωκά και Ελ. Βενιζέλου. Αυτά πιστοποιούν, ότι εκεί υπήρχε Μινωικός Οικισμός.

Πάνω από τα δικαστήρια στη πλατεία Γεωργίου του Α', στο κτήμα Μαζαλή βρέθηκαν σε μια σπηλιά μήκους 11 μ και υψ. 2,80-1,80 μ 13 τάφοι λαξευμένοι στο βράχο με κτερίσματα μυκηναϊκής εποχής. Στην οδό Πρίγκιπος Γεωργίου της συνοικίας **Μπόλαρη** βρέθηκε προπολεμικά θαλαμοειδής κυκλικός τάφος υστερομινωικής περιόδου, 1200 ΠΧ. Στο σπίτι Γ. Παπαδόπετρου βρέθηκε άγαλμα Αφροδίτης ύψους 0,62 μ που είναι σήμερα στο μουσείο (Δέφνερ δ'). δυο αγάλματα μέτριας τέχνης, που βρέθηκαν στη περιοχή των Χανίων, πιθανόν Ρωμαϊκής περιόδου, έχουν τοποθετηθεί στο δημοτικό κήπο.

Στη συνοικία **Νέα Καταστήματα** αποκαλύφθηκε ψηφιδωτή παράσταση, που παριστάνει τις ερωτικές σχέσεις του Ποσειδώνα με την νύμφη Αμυμώνη, θυγατέρα του βασιλιά του Άργους Δαναού, τη στιγμή που την ελευθερώνει ο Ποσειδώνας από τα χέρια του Σατύρου. Ο μωσαϊκό με τον πλούσιο και επιτυχημένου χρωματιστό του από πολύχρωμες ψηφίδες είναι αληθινό καλλιτέχνημα. Αποσπάστηκε από τον αρχιτεχνίτη Κοντογεώργη. Από τις αρχιτεκτονικές ενδείξεις του κτιρίου φαίνεται να ανήκει στους τελευταίους Ελληνιστικούς χρόνους, στον 1^ο αιώνα π.Χ. (ΕΕΚΣ, Α' 609).

Στην περιοχή που είναι το Στάδιο βρέθηκαν το 1939 ταφικοί πίθοι και κεραμική της MM IIIa περιόδου, 1750-1650 π.Χ. μεταξύ Χαλέπας και Προφήτη Ηλία βρέθηκαν τάφοι με όστρακα MM I περιόδου, 2200-2000 π.χ.

Στην οδό Ρενιέρη βρέθηκαν πήλινο αγαλματίδιο πεπλοφόρου γυναίκας, καθισμένης πάνω στην έδρα, του 3^{ου} αιώνα π.Χ. Κατά τη θεμελίωση του Κρητικού Νοσοκομείου βρέθηκε θαλαμοτός τάφος Υστερομινωικής III β περιόδου. Στο Δημοτικό Κήπο βρέθηκαν εργαλεία Νεολιθικής εποχής.

Οι ανασκαφές που έγιναν τα τελευταία χρόνια και συνεχίζονται από τον Έφορο Αρχαιοτήτων Ιω. Τζεδάκη στο Καστέλι στην περιοχή της πλατείας Αγ. Αικατερίνης μέχρι βάθους 3,10 μ. έδωκαν πλούσια κεραμική όλων των περιόδων από την Ύστερη Νεολιθική μέχρι τη Γεωμετρική, την Κλασική και των ιστορικών χρόνων. Η μινωική εγκατάσταση καταλάμβανε ολόκληρο το καστέλι. Βρέθηκε

οικοδόμημα, τύπου μινωικού μεγάρου, τυπικό κεραμικό εργαστήριο με μινωική παράδοση, τεμάχια τοιχογραφιών Υστερομινωικών ΙΙ-ΙΙΙ α περιόδων. (βλ. Ιω. Τζεδάκη, Αρχαιότητες και Μνημεία Δυτικής Κρήτης, Αρχαιολ. Δελτίων, τόμοι 21, σ. 425, 22 σ. 501, 23 σ. 413 και 24 σ. 428). Πρωτομινωικά αντικείμενα (2500-2000 π. Χ.) και ΥΜ Ι κεραμική, που πιστοποιούν, ότι υπήρχε εκεί μινωική εγκατάσταση ΥΜ ΙΙΙ μέχρι των κλασικών χρόνων. Βρέθηκε επίσης, για πρώτη φορά στη Δυτική Κρήτη μυκηναϊκή γραμμική γραφή Β' σε τεμάχιο ψευδόστομου αμφορέα ΥΜ ΙΙΙ β.

Όλα αυτά τα ευρήματα και οι ανασκαφικές έρευνες αποδεικνύουν ότι στην περιοχή των Χανίων υπήρχε μεγάλος οικισμός από την Νεολιθική εποχή που εξελίχτηκε στη μεγάλη πόλη Κυδωνά, το κέντρον του πρωτόγονου λαού των Κυδωνών και δικαιώνουν την θεωρία της ενότητας του Μινωικού πολιτισμού *εις ολόκληρον την νήσον*, κατά την έκφραση του Ιω. Τζεδάκη. (βλ. και λήμμα Κυδωνία σ. 231).

Μπαίνοντας σήμερα στα Χανιά από το δρόμο της Σούδας θαυμάζει κανείς τη γονιμότητα πεδιάδα των Χανίων, που την αρδεύουν τα νερά του Κλαδίσου. Όλοι οι ξένοι περιηγητές που πέρασαν από εδώ την έχουν υμνήσει. Ο Sonnini θαυμάζει τους κήπους τους γεμάτους γοητεία (*pleins de charmes*), που η αταξία των φυτειών τους είναι η πραγματική συμμετρία της φύσης (*desordre, qui est vraiment la symetrie de la nature I, 403*) και τα θελκτικά κατάφυγα μοναξιάς και έρωτα (*reduits plus seduisans, des solitudes plus propices s l' amour 408*). Περνούμε από μια ωραιότητα λεωφόρο με πανύψηλα πλατάνια, από τους πιο ωραίους και γραφικούς δρόμους της Κρήτης. Αλλά κατά τη Βενετοκρατία και την Τουρκοκρατία υπήρξε η **Αππία** οδός της Κρήτης. Όπως στο δρόμο εκείνο εσταύρωσαν οι Ρωμαίοι και ανασκολόπισαν τους οπαδούς του Σπαρτάκου (Ρωμαϊκή Ιστορία Βερτολίνι-Λάμπρου, Α', 534) έτσι κι εδώ οι Βενετσάνοι ανασκολόπιζαν τους Κρητικούς επαναστάτες κατά μήκος του δρόμου, για να προκαλέσουν τον τρόμο και το φόβο στους άλλους. Στον ίδιο δρόμο ανασκολόπιζαν και οι Τούρκοι τους Χριστιανούς Πατριώτες. Ο Sonnini που επισκέφτηκε την Κρήτη το 1789 αναφέρει, ότι επιστρέφοντας από μια εκδρομή με άριστες εντυπώσεις από το Ακρωτήρι είδε πολλούς Κρητικούς ανασκολοπισμένους σε πασάλους από το ένα κι από το άλλο μέρος του δρόμου : *C' est au bord de ce meme chemin...que l'on expose les criminals que l'on a soumis au terrible suplllice du pal. Ils sont ranges de chaque cote du chemin; et dans cette epouvantable bordure, l'on voit des hommes dont un pal, plante dans la terre, traverse le corps, les uns morts, les autres expirans, quelques – uns fumant leur pipe avec autant de sang froid que s'ils etoient sur des carreaux, injuriant les Europeens, et vivant, jusque pendant vingtquatre heures, dans les tourmens les plus atroces.* (C. Sonnini, Voyage en Crete etc I, Paris, 1801, p. 398).

Στον ίδιο δρόμο κοντά στα Χανιά είχαν τις καλύβες τους οι λεπροί και ζητούσαν ελεημοσύνη από τους διαβάτες.

Πριν μπούμε στην πόλη δεξιά είναι οι **Κουμπέδες**, δύο θολωτά κτίσματα, ο τάφος του Γαζή Μουσταφά, σημαίνοντος Τούρκου, που έπεσε στην πολιορκία το 1645. (Κρ. Εστ. 37, σ. 22).

Η πολιτεία διαιρείται στην παλιά, που την περιβάλανε τα βενετσάνικα τείχη και τη νέα, που κτίστηκε τελευταία έξω απ' αυτά. Τα Χανιά είχαν την τύχη να έχουν ένα δήμαρχο, το Μανόλη Μουντάκη, που είχε την πρόνοια και εφοδίασε την πόλη με ένα σχέδιο, σχετικά καλό κι έτσι η νέα πόλη έχει καλή ρυμοτομία.

Όπως φαίνεται στο σχεδιάγραμμα διαιρείται σε συνοικίες. Στη δυτική πλευρά της παλιάς πόλης είναι ο **Τοπανάς**, όνομα που το πήρε από τα κανόνια, που ήταν εγκαταστημένα εκεί, στον προμαχώνα San Salvatore. Η **Οβριακή** γύρω από το σημερινό μουσείο. Το **Σαντριβάνι**, όπου σήμερα η πλατεία Ελευθ. Βενιζέλου. Το

Καστέλι και νοτιότερα τα **Σκαλάκια**. Στην ανατολική πλευρά είναι η **Σπλάντζια** ή **Πλάζα**, όπου ήταν και οι ταρσανάδες. Εδώ κατοικούσαν οι περισσότεροι Τούρκοι, ενώ ο Τοπανάς ήταν η αριστοκρατική συνοικία των Χριστιανών, όπου ήταν και τα προξενεία των Μεγάλων δυνάμεων πριν μεταφερθούν στη Χαλέπα.

Στη νέα πόλη είναι οι συνοικίες : **Καινούρια Χώρα** στη δυτική πλευρά και το **Κουμ Καπί**, πόρτα της άμμου, έξω από το τείχος της ανατολικής πλευράς. Εκεί, στην αμμώδη παραλία, είχε δημιουργηθεί τον τελευταίο αιώνα της Τουρκοκρατίας ολόκληρο χωριό Μπεντοβίτων (Spatt, II, 142) και ανατολικότερα η συνοικία **Μπόλαρη** και νοτιότερα η συνοικία τα **Στουλιανά**. Ακόμη ανατολικότερα είναι η **Χαλέπα**, που αποτελεί σήμερα συνοικία των Χανίων, τα **Φακωθιανά** βορειότερα, ο **Κασταμπάς**, τα **Μαραγκουδιανά**, τα **Ποθουλιανά**, τα **Νικηφοριανά**, τα **Λενταριανά** και η **Δεξαμενή** νοτιότερα.

Μπαίνουμε στην πόλη αφήνοντας δεξιά μας το γήπεδο της Εθνικής Αμύνης και ακολουθούμε δεξιά την **οδό Νεάρχου** και έπειτα αριστερά την οδό **Στρατηγού Τζανακάκη**.

Ο Δημοτικός Κήπος

Δημοτικός Κήπος, ο Μπαξές της Τουρκοκρατίας. Πριν γίνει κήπος ήταν μια έκταση αμμώδης, συνέχεια από το σημερινό Στάδιο.

Ο Κήπος είναι έργο του Ρεούφ πασά, εκείνου που έκαμε και το φρούριο Ιτζεντίν. Σχεδιάστηκε το 1870 σε ευρωπαϊκά πρότυπα και φυτεύτηκε με πολλά αειθαλή δέντρα και άνθη, με την επίβλεψη και την επιμέλεια του ίδιου του πασά. Είναι ένα σπουδαίο κέντρο αναψυχής των Χανιωτών. Σήμερα διαθέτει και ζωολογικό κήπο.

Πλατεία Σοφ. Βενιζέλου

Στην **Πλατεία Σοφ. Βενιζέλου**, πάλλει δυνατά η καρδιά των σημερινών Χανίων. Αριστερά μας το ξενοδοχείο «Κυδών». Στη θέση του ήταν μέχρι τα τελευταία χρόνια το περιώνυμο κέντρο London Bar, που, με τα γεγονότα της Κύπρου μετονομάστηκε «Κύπρος». Το London Bar είδε ένδοξες μέρες τα πρώτα χρόνια της Κρητικής Πολιτείας, όταν οι στόλοι των Μεγάλων Δυνάμεων ναυλοχούσαν στη Σούδα για να μας «προστατεύουν». Ήταν ένα café chantant με «αρτίστες» φερμένες από την Ευρώπη, για να ψυχαγωγούν τους αξιωματικούς των στόλων. Ανάμεσα σ' αυτές ήταν και η διάσημη madame Hortense, που πρώτη έκανε το strip tease στο London Bar πριν 70 χρόνια !

Δημοτική Αγορά

Τα τελευταία χρόνια της Τουρκοκρατίας, έξω από την πόρτα του Φρουρίου, το **Καλέ Καπί**, (η κλειδαριά και το κλειδί της βρίσκονται τώρα στο Ιστορικό Αρχείο), εκεί που είναι η σημερινή **πλατεία Κοτζάμπαση**, ήταν πρόχειρα εγκαταστημένα κρεοπωλεία, ιχθυοπωλεία, λαχανοπωλεία, χάνια κλπ., όπου οι χωρικοί έφερναν τα προϊόντα τους.

Την ασχήμια αυτή αποφάσισε ο Δήμος το 1908 να θεραπεύσει με την ανοικοδόμηση στον ίδιο σχεδόν χώρο μιας Δημοτικής Αγοράς. Το 1911 άρχισε η ανοικοδόμηση της με σχέδιο του μηχανικού Δρανδάκη. Τότε έγιναν και τα υπόστεγα έξω από την αγορά, για να προφυλάσσονται κάτω απ' αυτά οι χωρικοί και τα ζώα τους.

Δημαρχείο

Είναι ένα καινούργιο διώροφο μέγαρο, που κατέχει ένα ολόκληρο τετράγωνο. Ο χώρος αυτός, η πλατεία 1866 με τα **Νέα Καταστήματα** ήταν μέχρι το 1911 **μ ε ζ α ρ λ ί κ ι α**, δηλαδή τούρκικα νεκροταφεία. Όπως στο Ηράκλειο και στο Ρέθυμνο έτσι και στα Χανιά έξω από τη Πόρτα του φρουρίου ήταν τα νεκροταφεία των Τούρκων. Το 1911 έγινε το πολεοδομικό διάγραμμα του χώρου και σύμφωνα με αυτό κτίστηκαν οι διάφορες οικοδομές με καλή ρυμοτομία. Νοτιότερα κτίστηκε ο συνοικισμός για την στέγαση των προσφύγων, που αποτελεί σήμερα ένα από τα πιο ωραία τμήματα των Χανίων,

Δημοτική Βιβλιοθήκη

Έχει εγκατασταθεί στον πρώτο όροφο του Δημαρχείου. Είναι δημιούργημα των μεταπολεμικών χρόνων. Ιδρύθηκε το 1954. Μέσα σε μικρό διάστημα χρόνου έχει πλουτιστεί με πολλές χιλιάδες τόμους βιβλίων, που αφορούν κυρίως στην Κρήτη και με μια σπουδαία συλλογή χαρτών της Κρήτης, χάρη στις ακαταπόνητες προσπάθειες του αγαπητού φίλου Λεων. Μανολικάκη. Η πολύτιμη βιβλιοθήκη του Ελευθ. Βενιζέλου ευρίσκεται εδώ.

Πλατεία 1866

Μια από τις πιο όμορφες πλατείες των Χανίων, ένα πνεύμονα της συνοικίας των **Νέων Καταστημάτων**, με ωραίο πράσινο και τις προτομές των αγωνιστών του νομού : Χ' Μιχάλη Γιάνναρη, Κωνστ. Κριάρη, Αναγνώστη Σκαλίδη, Κωστ. Βολουδάκη, Σταμάτη Βολάνη και Ιωάν. Ζυμβρακάκη. Γύρω στην πλατεία είναι ωραία κέντρα και διάφορα άλλα καταστήματα, που στολίζουν την πόλη.

Φιλολογικός Σύλλογος «Χρυσόστομος»

Το ιδιόκτητο μέγαρο του Φιλολογικού Συλλόγου «Χρυσόστομος», κτισμένο πάνω στο παλιό βενετσάνικο τείχος. Διαθέτει μια ωραία αίθουσα διαλέξεων, πνευματικών εκδηλώσεων και άλλων δημόσιων εμφανίσεων, στις οποίες πρωτοστατεί πάντοτε ο Σύλλογος. Ο ίδιος οργάνωσε με μεγάλη επιτυχία το Β' Κρητικό Συνέδριο το 1966.

Ο «Χρυσόστομος» προπολεμικά είχε μια πλούσια βιβλιοθήκη από τις δωρεές του Αντ. Γιάνναρη, του Εμμ. Γενεράλη, του Γ. Καλαϊσκάκη και άλλων, (ΕΕΚΣ, Α', 619) που κάρηκε με τους βομβαρδισμούς των Γερμανών Ναζί. Σήμερα έχει συγκροτήσει μια καινούργια βιβλιοθήκη από 5-6 χιλιάδες βιβλία.

Η θέα από την βόρεια πλευρά της αίθουσας είναι ενδιαφέρουσα. Δυτικά, απέναντι από την οδό Χάληδων, φαίνεται ακόμη ο προμαχώνας Schiavo ή Lando και μέρος του τείχους. Μπροστά υψώνεται το καμπαναριό της **Τ ρ ι μ ά ρ τ υ ρ η ς** πάνω από τις στέγες.

Τριμάρτυρη

Η **Τριμάρτυρη**, όπως συνήθως λέγεται. Τρίκλιτος ναός, αφιερωμένος το κεντρικό κλίτος στα **Ε ι σ ό δ ι α τ η ς Θ ε ο τ ό κ ο υ**, το βόρειο κλίτος στον Αγ. Νικόλαο και το νότιο στους **Τ ρ ε ι ς Ι ε ρ ά ρ χ ε ς**. Η εκκλησία υπήρχε και κατά τη Βενετοκρατία. Μετά την κατάκτηση οι Τούρκοι την έκαναν σαπουναριό, ιδιοκτησία τα τελευταία χρόνια του Μουσταφά Ναϊλί πασά. Όμως το σαπουναριό

εξακολουθούσε να είναι χώρος ιερός. Στην αλαταποθήκη του ήταν η εικόνα των Εισοδίων της Παναγίας, όπου έκαιε ακοίμητο καντήλι, με την ανοχή του πασά. Η εικόνα εκείνη ανήκε στην παλιά εκκλησία και όταν καταλάβανε οι Τούρκοι τα Χανιά οι Χριστιανοί τη μεταφέρανε στη μονή της Αγ. Τριάδας των Τζαγκαρόλων. *Αλλά και εκεί δεν διέφυγε την καταστροφήν του 1821 μ' όλην την εν αυτή θαυματουργόν χάριν*, λέγει ο Γρηγ. Παπαδαπετράκης. (Κρητ. Χρον. Κ', 51)

Η απόδοση της στη χριστιανική λατρεία την περίοδο των αγώνων για την απελευθέρωση έχει την ακόλουθη παράδοση :

Στα μέσα του περασμένου αιώνα δούλευε στο σαπωνοποιείο ο σαπωνοποιός Αγ. Τσερκάκης και είδε στο όραμα του την Παναγία να του λέει, να φύγει, γιατί δεν θέλει το σπίτι της σαπουναριό. Και πραγματικά έφυγε αλλά πήρε μαζί του και την εικόνα στο χωριό του Ροδωπού.

Κάποτε το παιδί του Μουσταφά έπεσε στο πηγάδι, που ήταν στο νότιο μέρος του ναού και επικαλέστηκε την Παναγία να του σώσει το παιδί του και θα ελευθερώσει το ναό. Το παιδί σώθηκε. Τότε η Χριστιανική Κοινότητα ζήτησε από τον πασά να της παραχωρήσει το σαπουναριό για να οικοδομήσει το νέο ναό, γιατί ο τότε επισκοπικός ναός των Αγ. Αναργύρων στη Σπλάντζια ήταν μικρός. Επίσκοπος ήταν τότε ο Κ ά λ λ ι σ τ ο ς Φ ι ν τ ί κ η ς. (Κρ.Εστ. τευχ. 72, 19). Ο Μουσταφάς δώρισε στην Κοινότητα το σαπουναριό και επί πλέον πρόσφερε 100.000 γρόσια και έδωσε και την άδεια για το κτίσιμο της νέας εκκλησίας. Ο Τσερκάκης παρέδωσε την εικόνα των Εισοδίων, που είχε πάρει από το σαπουναριό και άρχισε η ανέγερση του ναού. Στη θέση που είναι σήμερα το καμπαριό ήταν το καζάνι του σαπουναριού. Ο ναός τελείωσε το 1860. Αλλά το 1897, ύστερα από την επανάσταση και τις σφαγές των Χανίων, έγινε ανακαίνιση του ναού με έξοδα του τσάρου, για εξιλασμό, επειδή τα ρώσικα πολεμικά είχαν βομβαρδίσει το Ακρωτήρι. Ο τσάρος δώρισε και την καμπάνα της εκκλησίας.

Ο Αντ. Αντωνιάδης, ο ποιητής της «Κρητιάδας» έγραψε το επίγραμμα που είναι στην πρόσοψη της εκκλησίας :

*Της θεομήτορος ναόν, ω διαβάτα βλέπεις,
ον τέκνα ωκοδόμησαν πιστά της εκκλησίας
προσφεύγοντα πτηνά δειλά εν μέσω τρικυμίας
υπό αυτήν την πτέρυγα της ουρανίας σκέπης !*

Στην Τριμάρτυρη έχουν γίνει ιστορικές τελετές, του Πρίγκιπα Γεωργίου, του βασιλιά Κωνσταντίνου και του Βενιζέλου το 1913 κλπ. Και ο ιστορικός Ψιλάκης στην Τριμάρτυρη πανηγύρισε με λόγο του το Χ ά τ ι Χ ο υ μ α γ ι ο ύ ν, που αναγνώριζε τη θρησκευτική ελευθερία, το 1856. (Αγαθ. Νινολάκη, Το ιστορικόν της ανεγέρσεως του καθεδρικού ναού των Εισοδίων, Κρητ. Εστ. 13, 201 εξ.)

Μάλμειος Βιβλιοθήκη

Ανατολικά από την εκκλησία των Εισοδίων, στην οδό **Σαρπάκη**, είναι η **Μάλμειος Βιβλιοθήκη**, ιδιοκτησία του Αντ. Μάλμου, με σπουδαιότατη συλλογή σπανίων και δυσεύρετων βιβλίων και άλλων αντικειμένων, που αφορούν κυρίως στην Κρήτη. Είναι μια πολύτιμη συμβολή στην Κρητική βιβλιογραφία, για την οποία πρέπει να δείξουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον οι Χανιώτες.

Santa Chiara

Μονή των Φραγκισκνών καλογραίων. Λίγο βορειότερα από την Τριμάρτυρη, ήταν κατά τη Βενετοκρατία η μονή της Αγ. Φωτεινής των καθολικών καλογραίων του

τάγματος των Φραγκιστανών. Οικοδομήθηκε στις αρχές του 15^{ου} αιώνα, με βούλα του πάπα Βονιφατίου ΙΧ, αλλά, ως φαίνεται, είχε διαλυθεί πριν από την τούρκικη κατάκτηση. Σήμερα δεν σώζεται τίποτε. (Gerola, Monumenti, II, 141).

Μουσείο

Εδώ η αρχαιολογική Συλλογή των Χανίων είχε τις περιπέτειες της, όπως και στο Ηράκλειο. Αρχικά στεγαζόταν στο Διοικητήριο. Με την πυρκαγιά που έγινε εκεί κήκαν τα περισσότερα αρχαιολογικά αντικείμενα. Απ' εκεί, όσα έμειναν, μεταφέρθηκαν και συσσωρεύτηκαν σ' ένα υγρό υπόγειο του Γυμνασίου Αρρένων. Αργότερα μεταφέρθηκαν στο τζαμί του Χασάν πασά στο λιμάνι, στην υγρασία και την αλμύρα της θάλασσας εκτεθειμένα.

Ο Δήμος Χανίων δώρισε στο Δημόσιο το 1937 οικόπεδο 4 στρεμμάτων στην ανατολική καμπή του βενετσιάνικου τείχους, για να οικοδομηθεί ειδικό κτήριο για τη μόνιμη και επιστημονική στέγαση του Μουσείου, αλλά μέχρι σήμερα δεν οικοδομήθηκε. (ΕΕΚΣ, Α', 610).

San Francesco

Τελευταία μεταφέρθηκε στο ναό του Αγ. Φραγκίσκου, των Φραγκισκανών μοναχών, όπου εξακολουθεί να στεγάζεται.

Ο ναός του Αγ. Φραγκίσκου ήταν ο πιο μεγάλος βενετσιάνικος ναός και ανήκε στους *Minor Osservanti*. Ο χρόνος που κτίστηκε αρχικά μας είναι άγνωστος. Πάντως το 1595 υπήρχε το σημερινό κτίριο με το κωδωνοστάσιο του, αφού με το σεισμό του έτους αυτού είδαν πολλοί το κωδωνοστάσιο να εγγίζει την απέναντι εκκλησία της *Santa Chiara*, όπως αναφέρει σε επιστολή του το 1596 ο *Onorio Belli* : *...il suo campanile...lo videro toccare piu di tre volte sopra la chiesa di S. Chiara...* Μέσα στο ναό υπήρχαν δυο σαρκοφάγοι κάτω από ανακουφιστικά τόξα και μια επιτάφια επιγραφή της πρώτης συζύγου του *Onorio Belli* :

Blancam Serracena(m) coniug(em) chariss(imam) thesau(ru) m suum, Honori(us) Bell(us) philos(orphus) ac medicus Vicetin(us) hic conditit. Noviss(ima) die fulgente revisurus, luget hymene(m) interim 1597, 4 non(as) apr(ilis). (G. Gerola, Monumenti, IV, 343).

Οι Τούρκοι μετέτρεψαν το ναό σε τζαμί και του 'δωσαν το όνομα του πορθητή των Χανίων *Γιο υ σ ο ύ φ πα σ ά τ ζ α μ ί*. Στο βάθος πρόσθεσαν και άλλα κτίσματα και μικρό μιναρέ. Από το τζαμί αυτό ξεκινούσαν για τον άλλο κόσμο οι πιο επίσημοι Τούρκοι.

Ύστερα από την ανταλλαγή τωβ πληθυσμών ακολούθησε την τύχη του Αγ. Μάρκου του Ηρακλείου. Νοικιάστηκε και χρησιμοποιήθηκε κινηματογράφος με το όνομα *Ι δ α ί ω ν Ά ν τ ρ ο ν*. Όταν έφυγαν οι Γερμανοί έγινε αποθήκη στρατιωτικών ειδών. Τέλος έγινε μουσείο, όπως και ο Άγιος Φραγκίσκος του Ηρακλείου.

Πλατεία Ελευθ. Βενιζέλου ή Σαντριβάνι.

Το παλιό της όνομα ήταν **Σαντριβάνι** από τους παλιούς Χανιώτες, που θυμούνται τις δόξες της στα παλιά χρόνια. Ήταν η καρδιά των Χανίων της Κρητικής Πολιτείας, οπότε συγκεντρώνονταν εδώ οι αριστοκράτες Χανιώτες να πιούν τον καφέ τους και οι Χανιώτισσες κυρίες και δεσποινίδες να φάνε το γλυκό ή το παγωτό τους, καμωμένο με χιόνιο λευκορείτικο και να δείξουν τις τουαλέτες τους. Από τη βορινή πλευρά της ήταν η περίφημη Λάσχη Κονδυλάκη, που άφησε εποχή στα Χανιά, καφενεία, ζαχαροπλαστεία και άλλα καταστήματα. Πολιτικές συγκεντρώσεις, συλλαλητήρια και άλλες κοινωνικές εκδηλώσεις γίνονταν εδώ. Στο χώρο αυτό

αντήγησαν λόγοι πολιτικοί, κοινωνικοί, λογοτεχνικοί κλπ. από διάφορους ρήτορες που ανάμεσα τους ξεχώριζε φυσικά ο Μεγάλος Βενιζέλος με τους μνημειώδεις επιγραμματικούς πολιτικούς λόγους του, από τπ μπαλκόνι της δημαρχίας.

Εδώ συγκεντρώνονταν οι πρωτοπόροι της πνευματικής και καλλιτεχνικής φύσης

των πρώτων χρόνων του αιώνα μας, ο Κωστ. Μάνος, ο Λυκούργος Κυδωνάκης,

σατυρικός ποιητής των Χανίων εκείνης της εποχής, ο σημερινός μεγάλος

τραγωδός Αλέξης Μινοτής, ο Κώστας Καλεμκέρης, ο Ηρακλειώτης Νίκος

Καζατζάκης κ.α.

Η πλατεία είχε σχηματιστεί από την εποχή της Βενετοκρατίας, αλλά δεν αναφέρεται το όνομα της. Υπήρχε μια ωραία κρήνη στην αρχή της οδού Χάληδων, που τροφοδοτούνταν από την Αγ. Παρασκευή. Αυτό το νερό χρησιμοποίησαν έπειτα οι Τούρκοι για δική τους κρήνη, το σαντριβάνι, που ήταν στη μέση της πλατείας και από αυτό ονόμασαν οι Τούρκοι και τη πλατεία **Σαντριβάνι** Κατά τη Βενετοκρατία υπήρχε στη μέση ένα βάθρο με κοντάρι, όπου κυμάτιζε η κόκκινη σημαία του Αγ. Μάρκου, όπως φαίνετε σε ένα σχεδιάγραμμα του 1645.

Σήμερα έχει χάσει τις παλιές της δόξες αλλά και τη παλιά της όψη. Στη βόρεια πλευρά είναι το ξενοδοχείο « Πλάζα» με την εξωτερική του σκάλα, όπου παλιά στεγαζόταν η Νομαρχία Χανίων. Στο ισόγειο είναι η εκλεχτή ταβέρνα «Καβούρια». Λίγο βορειότερα είναι το **τζαμί του Χασάν πασά** ωραίο αραβικό κτίσμα, όπου στεγαζόταν το μουσείο Χανίων. Κηρύχθηκε το 1938 ιστορικό μνημείο διατηρητέο. Δίπλα του είναι το **Λιμενικό Περίπτερο**, στη θέση που ήταν πριν το τελωνείο. Ακολουθούμε την **ακτή Κουντουριώτη**, που μας φέρνει στη δυτική συνοικία των παλιών Χανίων, τον **Τοπάνα**. Ονομάστηκε έτσι από τους Τούρκους επειδή είχαν εκεί τα κανόνια τους, τα τόπια. Στη συνοικία αυτή σώζονται ακόμα βενετσιάνικα μέγαρα, μέσα στους στενούς δρόμους, που διατηρούν την ατμόσφαιρα της μεσαιωνικής σιωπής και του μισόφωτου, που βοηθά σε αναδρομές και αναπολήσεις, όπως λέει κάπου ο αγαπητός φίλος Κώστας Λασιθιωτάκης.

Στον Τοπάνα κατοικούσαν τα τελευταία χρόνια της τουρκοκρατίας οι

ευκατάστατες χριστιανικές οικογένειες. Εκεί ήταν και τα προξενεία των Μεγάλων

Δυνάμεων, που είχαν πάρει ενεργότατο μέρος στα πράγματα της Κρήτης τότε.

Ήταν η αριστοκρατική συνοικία των Χριστιανών, απροσπέλαστη τους Τούρκους,

που κατοικούσαν κυρίως στη Σπλάντζια.

Φιρκάς

Στο βορειότερο σημείο της συνοικίας κοντά στη θάλασσα είναι ο **Φιρκάς**. Πάνω σε ένα τεχνητό ύψωμα ήταν ο ιστός της σημαίας του Τουρκικού στρατού, που στρατωνιζόταν εκεί. Η λέξη Φιρκά σημαίνει στρατιωτική μονάδα, μεραρχία. Στον ίδιο ιστό τη 1η Δεκέμβρη 1913 ο τότε βασιλιάς Κωνσταντίνος ύψωσε την ελληνική σημαία, σαν επισφράγιση της Κρήτης με την άλλη Ελλάδα. Κάτω από το Φιρκά ήταν

τα τελευταία χρόνια ο «κερκέλος», ένας μεγάλος σιδερένιος κρίκος όπου έδεναν την αλυσίδα που έκλεινε την είσοδο του λιμανιού. Η άλλη άκρη δενόταν στο φάρο. Στον προμαχώνα επάνω, σε μια ωραία πανοραμική θέα ήταν το ξενοδοχείο «Ξενία».

Το λιμάνι

Μπροστά το αρκετά μεγάλο, αλλά με μικρό βάθος λιμάνι, που τη Βενετοκρατία χωρούσε 40 γαλέρες. Από τη βόρεια πλευρά προστατεύονταν από κυματοθραύστη, χτισμένο κτισμένο πάνω σε ύφαλους. Στη μέση του περίπου ήταν μια μικρή έπαλξη σαν πυροβολείο και μια εκκλησούλα του Αγ. Νικόλαου. Στο σημείο αυτό εκτελούσαν οι Βενετσιάνοι και οι Τούρκοι τις θανατικές καταδίκες.

Ο Ψιλάκης αναφέρει ότι ο φάρος στην είσοδο του λιμανιού κτίστηκε στην αιγυπτιακή κατοχή 1830-1840 και ότι πριν υπήρχε πύργος – παρατηρητήριο. Αλλά στα σχεδιαγράμματα των Χανίων του Basilicata του 1630, του Coronelli του 1689 και σε άλλα, παριστάνεται το σχέδιο του πύργου του φάρου και επί πλέον σημειώνεται ο χαρακτηρισμός του La Lanterna.

Το 1593 είχε πάθει ζημιά ο στρογγυλός πύργος του φάρου la torricella rotunda del faro. Οι Αιγύπτιοι θα αναστήλωναν το βενετσιάνικο φάρο.

Το καστέλι

Ήταν η ακρόπολη της αρχαία Κυδωνίας. Μέσα σ' αυτό εγκαταστάθηκαν οι Βενετοί το 1252. το έλεγαν Castello vecchio, γιατί υπήρχε εκεί βυζαντινό φρούριο. Το έκλειε περίβολος τειχών με πολλούς τετράγωνους πύργους και προμαχώνες. Ο Pashley πιστεύει πως το οχύρωσε ο Pescatore, που έκτισε και άλλα 14-15 φρούρια στην Κρήτη. Αλλά ο Basilicata αναφέρει ότι έκτισε μόνο 6 στα οποία δε συμπεριλαμβάνετε το Castello. Το διέσχιζε ένας κεντρικός δρόμος το corso που είναι η σημερινή **οδός Κανεβάρο**, με τα μέγαρα των αρχόντων. Η είσοδος στο Καστέλι ήταν από τη δυτική πλευρά, από την Porta Colombo ή Porta del Molo, όπως την έλεγαν οι Βενετοί. Σήμερα δε σώζεται τίποτα παρά μόνο η βάση του τείχους από τη βόρεια πλευρά. Στο ψηλότερο σημείο, στη βόρεια πλευρά, ήταν το palazzo, δηλαδή το μέγαρο όπου είχε την έδρα του ο ρετούρης, δηλαδή ο διοικητής των Χανίων. Κατά την Τουρκοκρατία ήταν στο ίδιο μέρος το Κονάκι των πασάδων. Νοτιότερα από το palazzo ήταν η μητρόπολη των Λατίνων Santa Maria (Παναγία), που οι Τούρκοι την είχαν μετατρέψει σε τζαμί του Καπουντάν Μουσά πασά. Τα τελευταία χρόνια της Τουρκοκρατίας κατοικούσαν στο Καστέλι χριστιανικές αριστοκρατικές οικογένειες των Χανίων.

Οι βομβαρδισμοί του τελευταίου πολέμου κατέστρεψαν τα παλαιότερα κτίσματα και η συνοικία έχασε τη παλιά μεσαιωνική όψη.

Σπλάντζια

Η ΒΑ συνοικία των παλιών Χανίων. Σε παλιά σχεδιαγράμματα αναφέρεται Ponte de Viari. Στο πίσω χώρο του Αγ. Νικόλαου και προς το προμαχώνα της Santa Lucia ήταν οι στρατιώτες.

Στην πλατεία του Αγ. Νικολάου γινόταν οι θρησκευτικές τελετές των Βενετών και των Τούρκων.

Στην Τουρκοκρατία η Σπλάντζια ήταν ο «τουρκομαχαλάς». Στην πλατεία της ήταν ένας αιωνόβιος πλάτανος, όπου υπήρξε και αυτός θύμα των γερμανικών στούκας. Εκεί κρέμασαν οι Τούρκοι το 1821 τον επίσκοπο Μεχισεδέκ. Στη σκιά του έπιναν οι μπέηδες τον «καχβέ» τους, που τους πρόσφεραν τα καφενεία γύρω από την πλατεία. Από εκεί ξεκινούσαν караβάνια οι χανούμισες με αμάξια και αραμπάδες για τον περίπατο τους το μπραϊράμι. Η πλατεία της Σπλάντζιας ήταν για τους Τούρκους ότι ήταν το Σαντριβάνι για τους Χριστιανούς.

Κουμ Καπί

Συνοικία έξω από τα τείχη της ανατολικής πλευράς και των Χανίων. Τουρκική ονομασία της **Πόρτα της Αμμουδιάς**. Δημιουργήθηκε κατά την αιγυπτιακή κατοχή από Μπαρμπερίνους, που είχαν εγκατασταθεί εκεί σε καλύβες από βούρλα και είχαν αποτελέσει το συνοικισμό των Χαλικούτηδων, 2-3 χιλιάδες ψυχές, βαρκάρηδες, αχθοφόροι και υπηρέτες. Ήταν ένα πραγματικό χωριό Βεδουίνων με όλα τα χαρακτηριστικά όπως αναφέρει ο Spratt. Σήμερα είναι μια από τις ωραιότερες συνοικίες των Χανίων.

Το Διοικητήριο

Ξεκινώντας από τη Δημ. Αγορά ακολουθούμε την οδό **Νικηφ. Φωκά** κι έπειτα δεξιά την οδό **Βασιλέως Κωνσταντίνου** με ωραίες οικοδομές. Σ' αυτόν κάνουν τον περίπατο τους οι Χανιώτες. Αριστερά μας είναι το Στάδιο, παλαιότερα Πεδίον του Άρεως και δεξιά μας ο Δημοτικός Κήπος. Στο τέρμα του δρόμου φτάνουμε στην πλατεία **Γεωργίου Α΄**. Στο κέντρο της είναι το άγαλμα του Ελ. Βενιζέλου. Στη νότια πλευρά της πλατείας υψώνεται το Διοικητήριο, μια τεράστια τριώροφη οικοδομή που υπήρξε διαδοχικά έδρα της Γενικής Διοίκησης τώρα της Νομαρχίας. Στο ίδιο οίκημα στεγάζονται και τα και τα δικαστήρια. Η Έδρα της Γενικής Διοίκησης Κρήτης μεταφέρθηκε στα Χανιά το 1851 από τον τότε διοικητή Σαλίμ Βαμίκ. Ο μασματάς για τη μετάθεση της έδρας, όπου αναφέρεται ότι μόνο η έλλειψη καταλλήλου λιμένος υπαγόρευσε την σκληράν ανάγκη της μεταφοράς της έδρας βρίσκεται στο Τουρκικό Αρχείο Ηρακλείου.

Ιστορικό Αρχείο Κρήτης

Δυτικά από τη πλατεία είναι η οδός **Ι. Σφακιανάκη**, όπου βρίσκεται το Ιστορικό Αρχείο Κρήτης. Ιδρύθηκε με νόμο 3683 το 1928 και 5543 του 1932. Σ' αυτό υπάρχουν τα αρχεία της Κρητικής Πολιτείας, χειρόγραφοι και έντυποι εγκύκλιοι του 1822-1841, εφημερίδες, το Αρχείο του Αγώνος 1821-1832, το Αρχείο της Επανάστασης του 1866, διάφορα αρχεία ιδιωτών, το Αρχείο της Διεθνούς Κατοχής, της Τουρκικής Διοίκησης Κρήτης κλπ. ως και διάφορα ιστορικά αντικείμενα.

Χαλέπα

Προς Β της πλατείας ακολουθούμε την οδό **Γεωργίου Β΄**. Στο τέρμα της ακολουθούμε τη λεωφόρο **Ελ. Βενιζέλου**. Αφήνουμε αριστερά μας το παραθαλάσσιο κέντρο «Χονολουλού» και μπαίνουμε στην ιστορική **Χαλέπα**, που υπήρξε το κέντρο σπουδαίων πολιτικών γεγονότων τα τέλη του περασμένου αιώνα. Αριστερά μας είναι μέσα σε ωραίο κήπο η Ελληνογαλλική Σχολή των Καλογραιών και ανατολικότερα το άλλοτε ανάκτορο προς Ν η εκκλησία του πρίγκιπα Γεωργίου. Την οικοδόμησε η μάνα του Όλγα και η αδερφή του Μαρία – Μαγδαληνή. Το 1903 με γράμμα του τη δώρισε στο δήμο. Η λεωφόρος Ελ. Βενιζέλου καταλήγει στη πλατεία **Έλενας Βενιζέλου**. Βορειότερα είναι η συνοικία **Φακωθιανά**, με τον μεγάλο και περικαλλή ναό της Ευαγγελίστριας, που εγκαινιάστηκε το 1923. ΒΔ, κοντά στη θάλασσα, είναι η εκκλησία της Αγ. Κυριακής. Εκεί ήταν μοναστήρι καλογραιών, που τα κατάστρεψε ο πειρατής **Μαρουδές** κι έσφαξε όλες τις καλόγριες. (Σπανάκης, Κρητη Β 394)

Η μεγαλύτερη αναφορά στην πόλη των Χανίων στον Κρητικό του Πρεβελάκη γίνεται στο τελευταίο κεφάλαιο της «Πολιτείας» όπου και βλέπουμε τον Κρητικό λαό να μαζεύεται για να αποχαιρετήσει τον Βενιζέλο. Μαζί με το Ρέθυμνο αναφέρονται και στο δεύτερο τόμο της τριλογίας καθώς ήταν κέντρα αποφάσεων (σε αυτό έμεινε

και ο αρμοστής Γεώργιος) και συνήθως τα νέα απο την υπόλοιπη Ελλάδα έφταναν πρώτα εκεί.

ΚΙΣΑΜΟΣ

Κωμόπολη 500 μ. από τη θάλασσα, στον ομώνυμο

Κόλπο, πρωτεύουσα της ομώνυμης επαρχίας, οικονομικό, διοικητικό και πνευματικό

Κέντρο της δυτικότερης Κρήτης. Αποτελεί δήμο με 2348 κάτοικους, στον οποίο υπάγονται και οι οικισμοί : η **Κουνουπίτσα**, κατ. 57, υψ. 160μ. και ο **Πύργος**, κατ.208, υψ. 10 μ. και η Μονή **Ζωοδόχου Πηγής**, κατ. 8, υψ. 100 μ. Η κωμόπολη έχει 2071 κατ. υψ. 10 μ. Περισσότερο είναι γνωστή με το όνομα **Καστέλι**, που πήρε από το φρούριο, αλλά με πρόταση του Σεβασμιωτάτου μητροπολίτου Κισάμου, του Ι.Καλιτσουνάκη και Ν. Τωμαδάκη το β΄ Κρητολ. Συνέδριο το 1966 επρότεινε να επανέλθει το όνομα της αρχαίας πόλης **Κίσαμος**.

Η Κίσαμος έχει αρχαιολογική Συλλογή στεγασμένη στο μουσείο της κωμόπολης, που ιδρύθηκε με πρωτοβουλία του Φιλολογικού Συλλόγου "Κισαμικός" με Β.Δ. του 1936, και περιλαμβάνει αρχαιολογικά ευρήματα της περιοχής, γλυπτά, πήλινα και χάλκινα αντικείμενα, επιγραφές, νομίσματα, μαρμάρινη κεφαλή γυναίκας ρωμαϊκών χρόνων, κολόνα με ανάγλυφη παράσταση πιθανόν από τον ναό του Διονύσου, μικρό ΥΜ ψευδόστομο αμφορέα που βρέθηκε κοντά στο επισκοπικό μέγαρο και πιστοποιεί ότι η θέση κατοικούνταν από τους ΥΜ χρόνους. Μαρμάρινη πλάκα, ίσως στήριγμα τραπεζιού, που καταλήγει σε πόδια λιονταριού με ωραία παράσταση κάπρου. Η Συλλογή παραβιάστηκε από τους Γερμανούς και πήραν λίγα αντικείμενα μάλλον ασήμαντα. Έδρα Μητρόπολης Κισάμου και Σελίνου, η οποία παίζει σημαντικότερο ρόλο στη ζωή όλης της επαρχίας, κυρίως στον εκπαιδευτικό τομέα με τις τεχνικές και οικοκυρικές σχολές και τα οικοτροφεία της, που δίνουν την δυνατότητα στα παιδιά μακρυνών οικισμών να σπουδάσουν, με το Σεμινάριο για τη μόρφωση των ιερών, και την ορθόδοξη Ακαδημία στη μονή Γωνιάς. Στα ιδιόκτητα

τυπογραφεία της εκδίδει το μηνιαίο περιοδικό "Χριστός και Κόσμος" και το τριμηνιαίο "Η Φωνή των Νέων".

Η Κίσαμος είναι επίσης κέντρο παραγωγής και εμπορίας του φημισμένου κισαμίτικου κρασιού.

Με κλίμα καλό, με μεγάλη ηλιοφάνεια, με άφθονο και καλό νερό, γιατί διοχετεύτηκαν και πάλι τα νερά του ρωμαϊκού υδραγωγείου από πηγή του χειμάρρου Πύργου, με ωραίες παραθαλάσσιες αμμουδιές και άφθονο πράσινο η Κίσαμος προσφέρεται ιδιαίτερα για κέντρο τουριστικής ανάπτυξης της δυτικότερης Κρήτης.

Η Κίσαμος διασώζει ακέραιο το προελληνικό όνομα αρχαιότατο οικισμού, που βρισκόταν στην ίδια θέση. Η ετυμολογία του ονόματος λ. κισσός ασφαλώς δεν έχει σχέση με το τοπωνύμιο. Αστεία είναι και η ετυμολογία που αναφέρει ο Trivan από το εγγίξαμε. Ο Πλίνιος την αναφέρει Gisamon και ο Πτολεμαίος Κίσαμος πόλις.

Ο Buondelmonti επισκέφτηκε την Κίσαμο τις αρχές του 15^{ου} αιώνα και αναφέρει, ότι είδε στη μέση της πολιτείας πλουσιότατη πηγή γλυκού νερού και ανάκτορο με πλήθος κολόνες. Antiqua Chissamos polis oppidum album videtur, in cuius medio fons uberrimus dulcis aquae, et palatium cum multitudine columnarum jam fere prostratum cernitur.

Η Κίσαμος υπήρξε ναυτικός και εμπορικός σταθμός στη δυτική Κρήτη. Ήταν ένα από τα λιμάνια της Πολυρρήνιας, αλλά αυτόνομη και ανεξάρτητη και είχε δικά της νομίσματα που είχαν από το ένα μέρος κεφαλή του Ερμού με πέτασο απόδειξη της εμπορικότητας της και από το άλλο μέρος δελφίνι, σαν πόλη παράλιος και τα γράμματα.

Η Κίσαμος ήταν παραθαλάσσια αλλά λείψανα της φαίνονται σήμερα μακριά από την θάλασσα, επειδή ανυψώθηκε το έδαφος της Δυτικής Κρήτης. Το λιμάνι ήταν στο σημερινό **Μαύρο Μώλο**. Ο Άγγλος περιηγητής Roscoe που επισκέφτηκε την Κρήτη το 1745, είδε κατά μήκος της παραλίας, δυτικά από το λιμάνι θεμέλια σπουδαίων κτηρίων και υποθέτει ότι ήταν τελωνειακές αποθήκες.

Η Κίσαμος αναπτύχθηκε τη ρωμαϊκή περίοδο και τα περισσότερα λείψανα της είναι αυτής της περιόδου. Σώζονται υπολείμματα του ρωμαϊκού υδραγωγείου στη θέση **Κρύα Βρύση**, αγάλματα και αρχιτεκτονικά μέλη κτηρίων βρίσκονται στη περιοχή και μερικά έχουν χρησιμοποιηθεί στα τείχη του φρουρίου. Τελευταία χρησιμοποιήθηκαν κολόνες του ρωμαϊκού θεάτρου σε μια εκκλησία και πολλές άλλες είναι βυθισμένες στο **Μαύρο Μώλο**. Στο Μουσείο υπάρχουν αρχαϊκά, ελληνιστικά και κλασικά αντικείμενα, αγγεία, ωραία ρωμαϊκά αγάλματα, γυάλινα δοχεία κ.λ.π.

Η ρωμαϊκή Κίσαμος είχε περίφημο θέατρο ακόμη δε και αμφιθέατρο όπως αναφέρει Onorio Belli, που είδε τα ερείπια το τέλος του 16^{ου} αιώνα ως και άλλα δημόσια οικοδομήματα. Σώζεται επίσης η ακρόπολη της στη θέση **Σελί**, μισή ώρα δυτικά της Κισσάμου, όπου ο Β. Θεοφανίδης ανάσκαψε προπολεμικά ιερό μυκηναϊκών χρόνων και υποθέτει ότι ήταν εκεί οι **Μυκήνες**, που ίδρυσε ο Αγαμέμνων κατά την παράδοση.

Και ο Pashley που επισκέφτηκε την Κίσαμο το 1834 είδε στο τότε τουρκικό νεκροταφείο αρχαίους θολωτούς τάφους, κομμάτια κολόνες από μάρμαρο και γρανίτη ένα ιωνικό κιονόκρανο, βάσεις κολόνων και θεμέλια τοίχων.

Δυτικά από την κωμόλη είναι το ακρωτήριο **Τράχηλος** ή **Τράχηλα**. Ο Trivan στο περίφημο Χρονικό του διηγείται την παρακάτω ιστορία: Ο αυτοκράτορας Αλέξιος Κομνηνός έστειλε το γιο του Ισαάκιο με τα 12 αρχοντόπουλα και άλλους αποίκους στην Κρήτη για να καταλάβουν τους επαναστάτες. Ο στόλος αποτελούνταν από 101 γαλέρες και προσορμίστηκε στο Μαύρο Μώλο, κοντά στο ακρωτήριο Τράχηλα. Αφού αποβιβάστηκαν και ξεφόρτωσαν όλα τα πολεμοφόδια, ο

Ισαάκιος διάταξε και έκαμαν τα πλοία εκτός από μια γαλέρα που έστειλε στην Πόλη να αναγγείλει στον πατέρα του ότι έφτασαν στην Κρήτη με την λέξη : εγγίξαμε. Ο Τρίναν αναφέρει τη λ. ελληνικά και συμπληρώνει : από τότε το όνομα του τόπου Τράχηλα έγινε Κίσσαμος από το εγγίξαμε =φτάσαμε.

Η Κίσσαμος εξακολουθούσε να υπάρχει και να ευημερεί και κατά την Α΄ βυζαντινή περίοδο, αφού ιδρύθηκε η επισκοπή Κισσάμου από τους πρώτους αιώνες. Επίσκοπος Κισσάμου αναφέρεται στη Σύνοδο της Σαρδικής το 342/3. Μετά την ανάκτηση της Κρήτης από τον Νικηφόρο Φωκά ξαναϊδρύθηκε η επισκοπή και αναφέρεται στο τακτικό του 980. Ίχνη του καθεδρικού ναού Κισσάμου της Α΄ βυζαντινής περιόδου δεν σώζονται. Τα θεμέλια μιας εκκλησίας 15,5X 5,5 μ. κοντά στην παραλία με αγίδα ανατολικά είναι άθλια και δυσκολεύεται κανείς να υποθέσει ότι υπήρξε ο καθεδρικός ναός της Α΄ βυζαντινής περιόδου. Τη Β΄ Βυζαντινή περίοδο η επισκοπή μεταφέρθηκε στο χωρίο Επισκοπή, για περισσότερη ασφάλεια από τους κουρσάρους.

Κατά τη Βενετοκρατία η Επισκοπή Κισσάμου όπως και όλες οι άλλες περιήλθε στην καθολική εκκλησία. Τα μέσα του 16^{ου} αιώνα επίσκοπος Κισσάμου έγινε ο Γεράσιμος Παλαιοκάπας. Ο κόμης Γεώργιος Παλαιοκάπας καταγόταν από οικογένεια ευγενών της Κυδωνίας. Σπούδασε στην Πάντοβα και το 1544 εχρημάτισε έφορος του (Παταβίου Γυμνασίου). Στο πανεπιστήμιο της Πάντοβα υπάρχει το στέμμα της οικογένειάς του. Δικέφαλος αετός που κρατεί σπαθί. Όταν γύρισε στην Κρήτη εκάρη μοναχός πήρε το όνομα Γεράσιμος. Έγινε ηγούμενος στις μονής Αγκαράθου κι έπειτα χειροτονήθηκε Επίσκοπος Κισσάμου, μοναδικός ορθόδοξος επίσκοπος στην Κρήτη την εποχή εκείνη. Η Βενετία σεβάστηκε την εξαιρετη μόρφωση του και τις υπηρεσίες του γιατί ήταν ουνίτης. Η επιδοκιμασία του Πάπα και το κληροδότημα που άφησε στο κολέγιο του Αγ. Αθανάσιου δεν αφήνουν αμφιβολία ότι ήταν ουνίτης. Είχε τεράστια περιουσία πατρογονική. Την κληροδότησε στην επισκοπή Κισσάμου υπό τον όρο όπως από τα εισοδήματα της σπούδασαν 16 Κρητικοί και 8 άλλοι Έλληνες στο πανεπιστήμιο της Πάντοβα. Μετά τον θάνατό του η επισκοπή περιήλθε πάλι στους καθολικούς.

Στην θέση της αρχαίας Κισσάμου χτίστηκε από την Πεσκατόρε ένα φρούριο που αργότερα το χρησιμοποίησαν οι Βενετσάνοι σαν ορμητήριό τους κατά των επαναστατών. Την επανάσταση του 1261-63 αντιστάθηκε αποτελεσματικά στους επαναστάτες. Ο Μπαρμπαρόσα το 1538 το ερείπωσε και το 1554 έγιναν ριζικές επιδιορθώσεις. Ο σεισμός του 1595 το κατέστρεψε σχεδόν εντελώς και μόνο το 1635 επισκευάστηκε από τα θεμέλια από τον προβλεπτή Lorenzo Contarini. Το σχήμα ήταν πεντάγωνο ασύμμετρο. Είχε μια εκκλησία, φυλακές, στρατώνες και ένα πηγάδι.

Το Φλεβάρη του 1646 ο διοικητής της φρουράς Giovanni Medici άνοιξε τις πόρτες στο νέο κατακτητή. Το 1692 ο βενετός ναύαρχος Mocenigo εξώθηκε σε επανάσταση τους Κρητικούς επολιόρκησαν το φρούριο και το κατάλαβαν. Αλλά οι Βενετοί τους εγκατέλειψαν και οι Τούρκοι το ξαναπήραν. Ότι σώζεται σήμερα είναι τα περισσότερα κτίσματα των Τούρκων.

Το φρούριο χρησιμοποιήθηκε την περίοδο των επαναστάσεων. Το 1821 κλείστηκαν εκεί μέσα 1800 Τούρκοι με τις οικογένειές πολιορκημένοι από τους επαναστάτες. Δύο υδραίικα καράβια απόκλεισαν το φρούριο από τη θάλασσα. Το 1823 αποβιβάστηκε στο Καστέλι ο νέος αρμοστής της Κρήτης Εμμάν. Τομπάζης με 600 Έλληνες πολεμιστές και πολιορκήσαν το φρούριο. Οι Τούρκοι αναγκάστηκαν να συνθηκολογήσουν και παράδωσαν το φρούριο με όλο τον οπλισμό τους. Οι επαναστάτες ανάλαβαν να τους μεταφέρουν με πλοία στα Χανιά όσοι είχε αφήσει η πανούκλα και η ελληνική σημαία υψώθηκε στο φρούριο στις 25 του Μάη 1823.

Οι Τούρκοι το ξανακαταλάβαν. Αλλά τον Αύγουστο 1825 ο στρατηγός Δημ. Καλέργης και οι πολιτικοί Νεόφυτος Οικονόμου, Εμμ. Αντωνιάδης και Δημ. Χρυσάφοπουλος που είχαν κατέβει στην Κρήτη για να καταλάβουν τη Γραμβούσα πληροφορήθηκαν ότι φύλασσαν το φρούριο μόνο 20 στρατιώτες. Ύστερα από την μάχη το κατάλαβαν και πάλι την ίδια μέρα που ο Παχυνάκης και οι άλλοι κατάλαβαν το φρούριο της Γραμπουσας. Σε λίγο το κυριέυσε ο Μουσταφά πασάς.

Την επανάσταση του 1866 πολιορκήθηκε και πάλι από τους επαναστάτες με το συντ/ρχη Βυζάντιο και τον ταγ/ρχη Φρουδαράκη .Ο τελευταίος έπεσε στη μάχη και η πολιορκία ελύθει.

Κίσσαμος, επαρχία: Καταλαμβάνει τη ΒΔ άκρα 535 τ.χλμ. 24918 κατ.. Κύρια προϊόντα : Κρασί κυρίως στην παραλιακή ζώνη , φημισμένο κισαμίτικο , καστανά εκλεκτά κυρίως στην κοιλάδα των **Εννέα Χωριών** από τα **Τοπόλια** ως το **Κουνένι** και τις **Στροβλές**, λάδι. Η επαρχία είχε 1.500.000 ελαιόδεντρα με ετήσια παραγωγή 500 τόνους λάδι περίπου. Ο ελαιώνας στην αρχαία **Φαλάσσαρνα** είναι από τους πιο μεγάλους της Κρήτης.Στον κάμπο των **Μεσογείων** καλλιεργούνται εσπεριδοειδή και κηπευτικά. ΗΞ κτηνοτροφία αντιπροσωπεύεται από 50000 αιγοπρόβατα και 2500 βοοειδή. Η παραγωγή τυριού ανέρχεται στους 340 τόνους Επίσης αλιεύονται κάθε χρόνο 80-90 τόνοι ψάρια.

Η Προοδευτική Μητρόπολη Κισσάμου έχει εγκαταστήσει **στο Κολυμπάρι** κέντρο για την βελτίωση της κτηνοτροφίας και γεωργίας. Το μεγαλύτερο τμήμα 258 τ.χ . είναι ορεινό. Ημιόρεινα 185 τ.χ Τα νερά χύνονται στο Κρητικό πέλαγος από τους ποταμούς **Ταυρωνίτη** ανατολικό όριο της επαρχίας, τον **Σπηλιάνο**, τον **Κολένη**, τον **Νοπηγία**, τον **Τυφλό** και τον **Δραπανιά**.

Το οδικό δίκτυο σχετικά ανεπτυγμένο. Από την κεντρική εθνική οδό Κισσάμου-Χανίων, που ακολουθεί τη βόρεια παραλία, ξεκινούν προς νότο άλλοι δρόμοι που οι κυριότεροι είναι :**Ταυρωνίτης-Βουκολιές-Κακόπετρο-Κάντατος-Παλαιόχωρα**. Άλλη διακλάδωση ξεκινά από το **Κολυμπάρι-Σπηλιά-Δρακώνα-Επισκοπή** και άλλα χωριά. Άλλος δρόμος προς νότο αρχίζει από το 35 χλμ. και πηγαίνει **Φαλενιανά-Σφακοπηγάδι-Μαλάθηρος-Σάσαλος**. Μια διακλάδωση από το χωρίο **Καλουδιανά** πηγαίνει **Ποταμίδα-Βουλγάρω-Τοπόλια-Κατσοματάδω-Στροβλές-Πλεμενιανά-Παλαιόχωρα** και ένα άλλο σκέλος από το 33 χλμ. διευθύνεται δυτικά προς το **Έλος- Κουνένι-Χρυσοκαλίτισσα**.

Η Κίσσαμος έχει θαυμάσια τοπία. Η παραλία στη Φαλάσσαρνα στη δυτική ακτή έχει εξαιρετικής ποιότητας χρυσίζουσα άμμο με ενδοχώρα ομαλή και καταπράσινη. Η παραλία στο Κολυμπάρι μήκους 4 χλμ. από τη μονή Γωνιάς ως το Μάλεμε , με λεπτή κίτρινη άμμο προσφέρεται για θαλάσσια λουτρά. Το πράσινο αφθονεί σε όλη την επαρχία με ωραιότατα δάση της καστανιάς και των ελαιώνων. Έχει επίσης αρκετά και πολύ ενδιαφέροντα σπήλαια της Αγίας Σοφίας στα Τοπόλια 80Χ80 μ. σε μικρή απόσταση από το δρόμο. Στην είσοδο του είναι η εκκλησούλα της Αγ.Σοφίας. Βρέθηκαν νεολιθικά αγγεία. Το σπήλαιο του Αγ. Ιωάννου στο χωρίο Σπηλιά στην κορυφή λόφου. Μοιάζει με μεγάλη στοά. Το όνομα από την εκκλησία Αγ. Ιωάννου του Ερημίτη. Έχει αγίασμα . Από το ύψωμα η θέα είναι πανοραματική. Την Κατεβατή, τον Αχυρόσπηλιο κλπ.

Οι θαυμάσιες αμμουδιές, η πυκνή βλάστηση χάρη στα άφθονα και τα άλλα μορφολογικά στοιχεία του τοπίου συμβάλλουν αποφασιστικά ώστε η Κίσσαμος να αποκτήσει μέγιστο τουριστικό ενδιαφέρον ύστερα μάλιστα από την διάνοιξη της νέας κεντρικής αρτηρίας. (Σπανάκης, Κρήτη Β 209)

ΣΦΑΚΙΑ

Η περισσότερη ορεινή επαρχία της Δυτικής Κρήτης. Κατέχει τον κύριο όγκο των Λευκών Όρεων και γι' αυτό είναι από τη φύση ισχυρή και απρόσβλητη. Τα ορεινά χωριά Ασκύφου, Ίμπρος, Καλλικράτης, δεν κατοικούνται το χειμώνα και οι κάτοικοι παραχειμάζουν στα νότια παράλια, όπου διατηρούν άλλες κατοικίες. Στην απογραφή του 1961 αναφέρονται 3057 κάτοικοι της επαρχίας. Πριν από την επανάσταση του Δασκαλογιάννη αριθμούσε 15000 κάτοικοι. Μοναδικός δρόμος επικοινωνίας με τη Βόρεια Κρήτη είναι η κύρια ασφατωμένη οδική αρτηρία Χανίων – Χώρα Σφακίων. Διακλάδωση προς Νότια από τις βρύσες Αποκορώνου (33 km της κεντρικής αρτηρίας Χανιά – Ρέθυμνο). Ο δρόμος περνάει από τη Κράπη, το φαράγγι του Κάτρε, το κάμπο του Ασκύφου, την Ίμπρο και κατεβαίνει στη Χώρα των Σφακίων. Οι εισοδοί στρατηγικής σημασίας κατά τις επαναστάσεις, που χρησιμοποιούσαν οι Τούρκοι στα Σφακιά, είναι από το φαράγγι του Αρμυρού προς το βουνό Όνυχα, τον Καλλικράτη, τους Κομητάδες, Χώρα Σφακίων. Άλλη είσοδος ήταν από τους Λάκους, Ομαλό, φαράγγι Σαμαριάς, Αγία Ρούμελη. Με τα δύσκολα αυτά περάσματα μπορούσαν εύκολα να φυλαχτούν. Χάρη σ' αυτό και τις απότομες ακτές, που δεν επιτρέπουν την προσέγγιση πλοίων, τα Σφακιά ήταν η οχυρή περιοχή της Δυτικής Κρήτης, όπως το Λασιθί στην Ανατολική. Χάρη στην οχυρή θέση τα Σφακιά και οι γύρω περιοχές υπήρξαν η ακρόπολη και το κέντρο των αγώνων του περασμένου αιώνα.

Η έκταση της επαρχίας είναι 472 km² εξ' ολοκλήρου ορεινή εκτός από τα μικρά αλλά γόνιμα οροπέδια Ασκύφου, της Ίμπρου, της Ανώπολης και του Καλλικράτη. Στην περιοχή της υπάρχουν οι πιο ψηλές κορυφές των Λευκών Όρεων (Πάχνες 2452 m) και 15 φαράγγια με καταρράκτες, της Σαμαριάς, ο Έλυγιάς, του Αγίου Ιωάννη, της Αράδενας, ο Ίλιγγας, των Καλών Λάκων, του Παπά το Λαγγό κοντά στη Χώρα, Το Σφακιανό, των Κομητάδων, της Ίμπρου, της Κάπνης, του Ασφέντου και το Καλλικρατιανό, όλα στις νότιες πλευρές των Λευκών Όρεων.

Έχει επίσης πολλά σπήλαια. Στην Αγία Ρούμελη θαλάσσια του Αζερομούρη ή Σκονιάρη. Του Αγίου Αντωνίου κοντά στην Πλάκα. Του Περιστερέ, του Βολακιά, του Ίλιγγα, του Κανονιού, της Φοινικιάς, του Δασκαλογιάννη όπου είχαν εγκαταστήσει νοσηματοκοπέιο στην επανάσταση του 1770 και ο Πήγαδος κοντά στο Αμμούδι.

Όλα τα νερά της επαρχίας χύνονται στο Λυβικό πέλαγος από ορμητικούς χείμαρρους που περνούν από τα βαθύτατα φαράγγια, αλλά και από υπόγειους ποταμούς. Σε πολλά μέρη της παραλίας από τη Χώρα ως το Λουτρό υπάρχουν πολλές πηγές μέσα στη θάλασσα με πόσιμο νερό. Προς νότια των ακτών των Σφακίων 25 μίλια υπάρχει ένα χάσμα βάθους 12000 ποδιών λέει ο Spratt.

Τα Σφακιανά βουνά αποτελούνται από ασβεστολιθικά πετρώματα λευκάζοντας για αυτό λέγονται και Λευκά Όρη. Είχαν πυκνά δάση κυπαρισσιών, πρίνων, πεύκων και άλλων δένδρων. Έδιναν ναυτική ξυλεία την οποία οι Σφακιανοί ναυπηγούσαν τα καράβια τους. Τα δάση εκείνα καταστράφηκαν τα περισσότερα από πυρκαγιές, που δυστυχώς ακόμα και σήμερα ερημώνουν τα κρητικά βουνά. Ο Civan αναφέρει ότι το 1612 τα δάση καιγόntonταν για ένα χρόνο ολόκληρο.

Κύριος πλουτοπαραγωγικός πόρος παραμένει η κτηνοτροφία με εξαιρετικής ποιότητας προϊόντα, τα μελίσσια, η αλιεία, η ναυτιλία, και η ελαιοκομία στα νότια παράλια.

Τα Σφακιά είναι ένας τόπος άγριος, τραχύς, σχεδόν απάνθρωπος. Δεν μοιάζει με καμία άλλη περιοχή της Κρήτης. Πουθενά αλλού δε ξέρω να έχει κανείς την αλλόκοτη αίσθηση που δοκιμάζει όταν οδοιπορήσει μέσα από τις απόκρημνες πλαγιές και τα φοβερά φαράγγια. Την αίσθηση σαν να βρίσκεσαι μέσα σε οχυρό. Από τη μια ως την άλλη άκρη δεσπόζει ένας βράχος γυμνός, κοφτερός, χαρακωμένος από τον ήλιο και τις καταιγίδες, που ξεκινά από το βυθό της Λυβικής θάλασσας. Τη Β΄βυζαντινή περίοδο ήταν φέουδο των Σκορδιλών.

Η επαρχία πήρε το όνομα από την πρωτεύουσά της όπως όλες οι επαρχίες της Κρήτης. Κατά τη Βενετοκρατία τα Σφακιά δεν αποτελούσαν *castellania* αλλά διοικούσαν από τον προβλεπτή και όχι *castellano*. Ήταν εστία επαναστάσεων και η Βενετία διέταξε την ερήμωση της Ανώπολης και ύστερα από την επανάσταση του Καντανολέου ο γενικός προβλεπτής Marino de Cavalli ερήμωσε τα Σφακιά.

Κατά την τουρκοκρατία τα Σφακιά ανακηρύχθηκαν βακουφική περιοχή και πλήρωναν 5000 γρόσια το χρόνο για την υπηρεσία του Ιερού Δώρου. Ύστερα από το 1690 πλήρωναν και κεφαλικό φόρο.

Τούρκοι δεν κατοίκησαν ποτέ στα Σφακιά, γιατί η ζωή ήταν σκληρή στα βουνά και φοβόντουσαν τους Σφακιανούς που ζούσαν μισοελεύθεροι. Τα πρώτα χρόνια της Τουρκοκρατίας οι Σφακιανοί ήταν οι μόνοι Κρητικοί που ασχολιόντουσαν με τις θαλάσσιες μεταφορές, αλλά και με τη πειρατεία που την παραδέχονται και οι ίδιοι. *Καλώς τονε το δάσκαλο τον πρώτο των κουρσάρων* λέει ο πασάς στον Δασκαλογιάννη. Οι Σφακιανοί πλούτισαν από τη ναυτιλία. Από τη Χώρα των Σφακίων καταγότανε και ο κουρσάρος Γεώργιος Παπαντωνάκης, ο τρόμος των Τούρκικων караβιών ως το 1811 που πιάστηκε από τους Γάλλους.

Κατά την επανάσταση του 1770 και τον επόμενο 19^ο αιώνα τα Σφακιά υπήρξαν θέατρο πολλών μαχών. Κατά την επανάσταση του 1866 ήταν καταφύγιο των γυναικόπαιδων και άλλων περιοχών και η κύρια βάση των στρατιωτικών επιχειρήσεων.

Οι Κρητικοί που κατοικούν στην ορεινή αυτή επαρχία, οι Σφακιανοί ή Σφακιώτες, περισσότερο ενδογαμικοί από τους άλλους Κρητικούς, διατηρούν αμιγή και ανόθευτο τον αρχαίο Κρητικό ανθρωπολογικό τύπο, τα πατριαρχικά ήθη και έθιμα σχετικά με τη γέννηση, τη βάφτιση, το γάμο και το θάνατο, τις γιορτές και τα πανηγύρια και την αγάπη για την ελευθερία. Πολλές φορές οι Βενετσιάνοι τους εξόριζαν και τους σκόρπιζαν σε διάφορα μέρη της Κρήτης και έξω από την Κρήτη. Αλλά και οι ίδιοι, ύστερα από εγκλήματα, για να αποφύγουν τις βεντέτες, εγκαταστάθηκαν σε άλλα χωριά της Κρήτης. Άλλοι πήγαιναν να εργαστούν σε πεδινά χωριά, όπου παντρεύονταν και κατοικούσαν μόνιμα εκεί. Γι αυτό η Κρήτη είναι γεμάτη Σφακιανάκηδες και Σφακιωτάκηδες, επίθετα που τους τα έδιναν άλλοι.

Ο Ψιλάκης λέει, ότι είναι απόγονοι των Δωριέων, ζωντανά αγάλματα θεών, αλλά με τη τραχύτητα τους, την υπεροψία και την άπιστη ιδιοτροπία τους κανείς δεν επιθυμεί να έχει οικειότητα. Θεωρούν τους Κρητικούς που κατοικούν στα πεδινά χωριά κατώτερους και διερωτούνται μεταξύ τους!

- *Άτζεμπας (άραγε) να 'χουσι κι οι κατωμερίτες ψυχή;*

- *Χαντώ (νομίζω) να μην έχουσι, μα και αν έχουσι θα 'ναι σαν του πουλιού!*

Οι Σφακιανοί ξεχωρίζουν τους *καλόσειρους*, δηλαδή αυτούς που έχουν καλή σειρά, που είναι από καλή γενιά που έχει βγάλει πολεμάρχους και καπεταναίους, από τους *κακόσειρους*, αυτούς που έχουν κακή σειρά. Οι καλόσειροι δεν έπαιρναν ούτε νύφη ούτε γαμπρό από τους κακόσειρους.

Ο Χιώτης στην καταγωγή Χακίμ Ισμαήλ πασάς, γιατρός, όταν ήρθε στην Κρήτη το 1861 διοικητής, θέλησε να μελετήσει τα Σφακιά και τους Σφακιανούς και υποστήριξε τη θεωρία ότι οι Σφακιανοί ήλθαν από το Σφαξ της Τύνιδας την εποχή

των Σαρακινών! Έχουν πολλές δεισιδαιμονίες, που τις κληρονόμησαν από τους αρχαίους προγόνους τους. Αλλά στις δεισιδαιμονίες αυτές συμβάλλουν και τα μέρη που κατοικούν, γιατί είναι όλο βουνά, φαράγγια, σπηλιές και δάση όπου πιστεύουν ότι κατοικούν νεράιδες, φαντάσματα και στοιχειά.

Είναι πολύ θρήσκοι από παράδοση. Στην αρχαιότητα πίστευαν στον Κρηταγενή Δία ή στον Δελφικό Απόλλωνα και σήμερα λατρεύουν το Χριστό και τον Άγιο Παύλο, όνομα που επιχωριάζει στα Σφακιά. Στη χώρα με 3000 κατοίκους υπήρχαν 45 εκκλησίες. Παρομοιωδής είναι και η φιλοξενία τους, θεωρούσαν ντροπή να βγει ο ξένος από σπίτι τους χωρίς να έχει γευτεί κάτι.

Ο Buondelmonti αναφέρει ότι δε σπέρνουν, αλλά ζουν από τις αίγες και την ξυλεία των κυπαρισσιών, είναι τραχείς ωκύποδες, ικανοί να συλλαμβάνουν τα αγρίμια σε ηλικία 110 ετών. Αντί κρασί πίνουν γάλα και δε γνωρίζουν τις ασθένειες. Ύστερα από την επανάσταση του 1821 πολλοί Σφακιανοί έφυγαν και εγκαταστάθηκαν στη Μήλο όπου έκτισαν ένα δικό τους χωριό τον Αδάμαντα, όπου κατοικούν και σήμερα οι λεγόμενοι Σφακιανομηλιοί. Μερικοί εξακολουθούν το παλιό τους ναυτικό επάγγελμα.

Με τη ναυσιπλοΐα και το εμπόριο είχαν πλουτίσει. Αλλά ύστερα από τη καταστροφή που έπαθαν στην επανάσταση του Δασκαλογιάννη και του 1821, δυστύχησαν και πείνασαν και αναγκάζονταν να γίνουν άρπαγες, αυτόχρονα «λύκoi» όπως τους αποκαλεί ο Γερβίνος και οι γυναίκες τους για πρώτη φορά πήγαιναν σε άλλες επαρχίες λιομαζώχτρες. Την περίοδο της Βενετοκρατίας ήταν δύο φατρίες: οι Πάτεροι και οι Παπαδόπουλοι (Σκορδίλιδες) που βρισκόντουσαν πάντα σε διαμάχη. Οι Παπαδόπουλοι κατοικούσαν στα χωριά Πατσινό, Γωνιά, Καψόδασος, Σκαλωτή, Αργουλέ, Ροδάκινο και Σελιά. Οι περισσότεροι ήταν ναυτικοί, καλαφάτηδες, μαραγκοί κλπ. Ενώ οι Πάτεροι ζούσαν από τη κτηνοτροφία και τις κλοπές.

Ένα άλλο άγριο έθιμο των Σφακιανών ήταν η βεντέτα. Ο Foscariνi αναφέρει ότι οι γυναίκες των και οι ίδιοι διατηρούσαν άπλυτα τα ματωμένα ρούχα του σκοτωμένου και δεν έβγαζαν τα μαύρα αν δεν έπαιρναν το αίμα πίσω. Και μέχρι σήμερα η βεντέτα εξακολουθεί να ξεκληρίζει ολόκληρες οικογένειες, αλλά ευτυχώς αρχίζει να υποχωρεί ο άγριος τρόπος εκδίκησης.

Τη ζήση μου στου τουφεκιού τη μπούκα τηνε βάνω

Γιατί 'μια βέρος Σφακιανός κι ότι σκεφτώ το κάνω

Ο Spratt αναφέρει: Οι Σφακιανοί είναι αποφασιστικοί βουνίσιοι άνθρωποι. Λίγο σέβονται τους νόμους και τα δικαιώματα των άλλων, που δεν είναι σύμφωνα με τα δικά τους έθιμα ή συμφέροντα. Η άγρια και απότομη φύση των Σφακίων έχει επιδράσει στη διαμόρφωση του αγέρωχου και ατίθασου χαρακτήρα του Σφακιανού.

Οι γυναίκες των Σφακίων, απομονωμένες και συντηρητικές περισσότερο από όλες τις γυναίκες της Κρήτης, δεν χορεύουν ποτέ εκτός από μεγάλες θρησκευτικές γιορτές και τότε μόνο με πολύ στενούς συγγενείς. Όταν έχουν πένθος μεγάλο κόβουν τα μαλλιά τους. Οι Σφακιανοί προφέρουν το λ σαν ρ. λένε το γάλα *γάρα*. Η προφορά των Σφακιανών είναι υπόλειμμα της αρχαίας δωρικής διαλέκτου.

Εκκλησιαστικά η επαρχία την Α΄ και την Β΄ Βυζαντινή περίοδο είχε δική της επισκοπή, του Φοίνικος ή Αραδήνος. Κατά τη Βενετοκρατία δεν υπάρχει στα Σφακιά επισκοπή, αφού δεν υπάρχουν καθολικοί. Κατά την Τουρκοκρατία υπάγοντε απ' ευθείας στη μητρόπολη και μόνο από το 1830 υπάγεται στην επισκοπή Λάμπης μέχρι σήμερα. μητρόπολη Λάμπης και Σφακίων με έδρα το Σπίλι Αγίου Βασιλείου.

Σφακιά, Χώρα. παράλιος μικρός οικισμός κάτοικοι 294 και κοινότητα 472 επαρχίας Σφακίων, χτισμένη στους πρόποδες απότομου βουνού με το μικρό λιμάνι. Στην κοινότητα υπάρχουν οι οικισμοί Καλοί Λάκοι, οι Κομητάδες και το Μουρί. Συνδέεται με τα Χανιά με ασφαλτωμένο δρόμο 72km. Διακλάδωση από τις Βρύσες Αποκορώνου.

Η διαδρομή είναι ενδιαφέρουσα εξαιρετικά θεαματική. Διέρχεται τα μέρη που έχουν διαδραματισθεί σπουδαία γεγονότα: Κράπη, Λαγγό του Κατρέ, τα γραφικά οροπέδια Ασκύφου και Ιμπρού. Μετά την Ίμπρο αντικρίζει ο ταξιδιώτης την απεραντοσύνη του Λυβικού πελάγους με την Γαύδο στο βάθος και μεγάλο μέρος των νότιων παραλιών της Κρήτης.

Έχει ξενοδοχεία του Ε.Ο.Τ. εστιατόρια και άλλα κέντρα, έδρα της ομώνυμης επαρχίας. Από τους κατοίκους της Χώρας 160 είναι κτηνοτρόφοι, 17000 αιγοπρόβατα και παράγουν 20 τόνους γραβιέρα εξαιρετικής ποιότητας και 10 τόνους ανθοτύρους. 10 ασχολούνται με τη μελισσοκομία, 20 στο εμπόριο, 10 στο ψάρεμα με παραγωγή 100 κιλά ψάρι κάθε μέρα και 60 εργάζονται στα εμπορικά πλοία.

Η Χώρα αποτελείται από 4 συνοικίες με χωριστά ονόματα από παλιά: **Ομπρόσγιαλος** η κύρια συνοικία κοντά στο λιμάνι, **του Γεωργίτσι** ΒΑ και πάνω από το Μπρόσγιαλο Α το **Μεσοχώρι** και ΝΑ ο **Θόλος**.

Όλοι αυτοί οι συνοικισμοί καταστράφηκαν κατά την επανάσταση του Δασκαλογιάννη:

Το Μεσοχώρι καίγουσι, καίσι και του Γιωργίτσι

Το Θόλο τον Ομπρός Γιαλό και δεν αφήνου σπίτι!

(τραγούδι του Δασκαλογιάννη στ. 259-260).

Έχει θαυμάσιο πηγαίο νερό. Η πηγή είναι στη Δυτική άκρη της Χώρας.

ΙΣΤΟΡΙΑ

Δεν ξέρουμε το όνομα της περιοχής τη Β' Βυζαντινή περίοδο.

Ο Buondelmonti το 1415 αναφέρει το Sphichium (Creta Sacra, I,4, 83, 84) την αείχιστη αρχαία πόλη. Οι Βενετοί έκτισαν το φρούριο στη χώρα τον 15^ο και 16^ο αιώνα και τον ονόμασαν Sfacia ή Sfachia κι έτσι ονόμαζαν όλη την επαρχία. Αλλά το

όνομα ασφαλώς υπήρχε πριν. Το φρούριο ήταν αρχαιότατο και χρησίμευε μόνο για την κατοικία του προβλεπτής.

Σχετικά με την ετυμολογία του τοπωνυμίου υπάρχουν διάφορες απόψεις αλλά δεν πείθουν. Μερικοί το ετυμολογούν από το φυτό σ φ ά κ α, όπως λένε στην Κρήτη την πικροδάφνη, ροδοδάφνη, νήριον. Αλλά τότε έπρεπε να λέγεται σφάκα, όπως τα χωριά της Σητείας και του Σελίνου. Ο Παπαδόπετράκης λέγει ότι *οι επιχώριοι γινόσκουσιν, ότι το όνομα της χώρας των μετεδόθη εκ της κωμοπόλεως των Σφακιάς, που χαρακτηρίζει τον τόπο που έχει σφακιες, όπως τα Πρινιάς, Πλατανιάς κλπ φυτονυμικά.*

Άλλοι το ετυμολογούν από το σφακός όπως λένε στη ΔΚ τη γνωστότατη φασκομηλιά (ελελίφασκος), και άλλοι το σχετίζουν με την πόλη της Τύνιδας **Σφαξ**. Περισσότερο αληθοφανής είναι η άποψη του Δέφνερ κατά την οποία παράγεται από τη λ. σ φ α ξ που σημαίνει χάσμα γης (διασφάξ) και συνεπώς **Σφακιά** = φαράγγια, η χώρα των φαραγγίων.

Οι Βενετσάνοι δεν κατόρθωσαν να κυριαρχήσουν στα Σφακιά από τα πρώτα χρόνια. Γι αυτό το φρούριο των Σφακίων, που ήταν στο λόφο που λέγεται σήμερα **Καστέλι**, είναι το τελευταίο που κατασκεύασαν στην Κρήτη, αλλά τότε ακριβώς δεν είναι γνωστό. Πρώτη μνεία αναφέρεται το 1526. Το 1589 ο τότε γεν. Προβλεπτής Mocenigo αναφέρει (βλ. Σ. Σπανάκη, Μνημεία κλπ. I, 8) ότι *μόνο τμήμα αρχαιότατου φρουρίου υπήρχε που χρησίμευσε σαν κατοικία του Proveditore (un poco di antichissima rocca)* και είχε ένα μόνο πύργο, όπως αναφέρει ο Oddi το 1601. Ανακαινίστηκε από τους Τούρκους και τώρα είναι ένας σωρός ερείπια. Με τον πύργο αυτό συνδέεται η παράδοση της «Χρυσομαλλούσας των Σφακίων»

Οι κάτοικοι από την εποχή της Βενετοκρατίας, μη έχοντας δυνατότητα να ασχοληθούν με τη γεωργία, είχαν επιδοθεί στη ναυτιλία, που τους έφερνε πλούτη. Η επίδοση στα ναυτικά επαγγέλματα εξακολούθησε και κατά τον πρώτο αιώνα της Τουρκοκρατίας. Ενώ όλοι οι άλλοι Κρητικοί στέναζαν κάτω από τον αβάσταχτο ζυγό, πεινασμένοι και γυμνοί, οι κάτοικοι της Χώρας και της Ανώπολης, ήταν σχεδόν ελεύθεροι, πολλοί απ' αυτούς πλούσιοι με οικοδομές καλύτερες από τα τούρκικα σεράγια, με πλουσιοπάροχα τα μέσα για μια άνετη ζωή, που τη ζήλευαν οι αγάδες και αυτοί οι πασάδες.

Ύστερα από την επανάσταση του Δασκαλογιάννη η Χώρα, όπως και όλα τα Σφακιά, καταστράφηκε από τους Τούρκους.

Όπως πολύ χαρακτηριστικά λέει ο Μάρμπα Παντζελιός μερικοί γύρισαν, όταν πέρασε η μπόρα, ξανάκτισαν πρόχειρα τα ερειπωμένα νοικοκυριά τους, αλλά ποτέ πια η Χώρα δεν ανάκτησε την παλιά οικοδομική της θέση.

Οι πολεοδόμοι Χατζημιχάλης και Ματάλας προτείνουν στη μελέτη τους να κηρυχθεί ο Μπρόσγιαλος ιστορικό μνημείο διατηρητέο, για να διασωθεί το χαρακτηριστικό σφακιανό σπίτι. (Σπανάκης, Κρήτη, Β 362)

Σε όλο το έργο του Κρητικού, τα Σφακιά μοιάζουν «απομονωμένα». Λόγω της «δύσκολης» πρόσβασης στην περιοχή, τα Σφακιά δίνουν τον δικό τους αγώνα αλλά και έχουν γίνει κέντρο στο οποίο καταφεύγουν όσοι δεν αντέχουν τον τουρκικό ζυγό. Το ίδιο ισχύει και για την Αγ. Ρούμελη και τη Ιμβρο που αναφέρονται παρακάτω. Η μεγαλύτερη αναφορά στα Σφακιά γίνεται στο «Δέντρο» που βλέπουμε τον Κωσταντή να τα επισκέπτεται και μας δίνεται περιγραφή της περιοχής και των κατοίκων της εποχής εκείνης.

ΑΓΙΑ ΡΟΥΜΕΛΗ

Χωριό της επαρχίας Σφακίων. Η Αγία Rumeli αναφέρεται απο τον Trivan, επικοινωνεί μόνο με βενζινάκατο με τη Χώρα Σφακίων. Βρίσκεται στη θέση της αρχαίας Τάρρας, ένα μίλι απο την έξοδο του φαραγγιού της Σαμαριάς και αποτελείται απο δυο συνοικισμούς, την Απάνω και την Κάτω Ρούμελη. Οι κάτοικοι ασχολούνται κυρίως με την κτηνοτροφία και την εκμετάλλευση του δασικού πλούτου της περιοχής. Παλαιότερα γινόταν απο εδώ εξαγωγή ναυπηγήσιμης ξυλείας και φλοιού πεύκης.

Την Β΄ Βυζαντινή περίοδο είχε δοθεί φέουδο στους Σκορδίλιδες. Ο Buondelmonti την επισκέφτηκε το 1415 (Creta Sacra, 1, 5, 85) οτι βρήκε εκεί portum nunc Sanctus Romelus dictum που ασφαλώς είναι παραφθορά του τοπωνύμιου Αγία Ρούμελη που υπήρχε τότε.

Ο Παπαγρηγοράκης ετοιμολογεί το τοπωνύμιο απο τις αραβικές λέξεις aia = νερό και rumeli = ελληνικό. Άρα Αγία Ρουμέλη = Ελληνικό Νερό, τοπωνύμιο αραβικό. Ο Δέφνερ πιστεύει, οτι όταν κατάκτησαν οι Ρωμαίοι την Κρήτη βρήκαν τον

ναό της Βριτομάρτιος στην Τάρρα, προστάτιδα των ποιμνίων, και σκέφτηκαν πως είχε συγγένεια με την δική τους αντίστοιχη θεά Ρουμιλία ή Ρουμίνα, που αναφέρει ο Πλούταρχος, και μετονόμασαν τον ναό με αυτό το όνομα. Και όταν επικράτησε ο Χριστιανισμός ο ναός της θεάς Ρουμιλίας θα έγινε εκκλησία της Αγίας Ρουμιλίας που εξελίχθηκε σε Αγία Ρούμελη. Ο αρχαίος ναός της Αγίας Ρούμελης είναι τώρα ο βυζαντινός ναός της Παναγίας. Το τμήμα που λειτουργούν σήμερα περιορίζεται στο σκεπασμένο με θόλο χώρο. Είχε τοιχογραφίες μα τις έχουν ασπρίσει (Gerola, Monumenti II, 181).

Στην εκκλησία του Αγίου Γεωργίου είναι εντοιχισμένο ένα πιάτο με το στέμμα των Καλεργών.

Η Κοίμηση της Θεοτόκου διατηρεί δείγματα κλασσικά, ρωμαϊκά ενετικά.

Τα χρόνια της Βενετοκρατίας και ιδίως της Τουρκοκρατίας, οι Σφακιανοί ωαυπηγούσαν εδώ τα πολλά καράβια τους με τα οποία όργωναν την Μεσόγειο και κουβαλούσαν πλούτη στα Σφακιά.

Ο Spratt (Travels II, 248) επισκέφτηκε την Αγία Ρούμελη και σημειώνει ότι η ανύψωση της ακτής εδώ είναι 12 πόδια.

Στην Αγία Ρούμελη βλέπει κανείς τους χαρακτηριστικούς τύπους των Σφακιανών με τα ιδιότυπα ήθη και έθιμα. Ο Spratt όμως τους βρήκε το 1859 «*sickly and cadaverous from the influence of malaria and the want of sunshine*», γιατί το χωριό βλέπει τον ήλιο 4 με 5 ώρες μετά την ανατολή του.

Στις επαναστάσεις των προηγούμενων αιώνων η Αγία Ρούμελη ακολούθησε την τύχη όλης της επαρχίας. Η Γενική Συνέλευση των Κρητών είχε εγκαταστήσει εδώ Κεντρική Αποθήκη Πολεμοφοδίων, που μετέφεραν τα πλοία «Αρκάδι» κλπ. Ο Μουσταφά Πασάς το πληροφορήθηκε και στις 30 του Δεκέμβρη του 1866 τρία τούρκικα πολεμικά άρχισαν να κανονιοβολούν τους «Τρεις Μαγατζέδες» που ήταν στην παραλία, όπου είχαν καταφύγει τότε και τα γυναικόπαιδα και τραυματίες, ως και όλη την περιοχή, όπου ήταν σκόρπια άλλα γυναικόπαιδα. Είχαν συγκεντρωθεί εκεί και μέσα στο φαράγγι, περιμένοντας πλοία να τους μεταφέρουν στην ελεύθερη Ελλάδα.

Τρεις φορές δοκίμασαν να αποβιβάσουν στρατό, αλλά οι επαναστάτες κατόρθωσαν να εμποδίσουν την απόβαση. Την επόμενη όμως κατόρθωσαν να αποβιβάσουν 1500 Αλβανοί. Έγινε πολυήμερη μάχη. Οι Τούρκοι είχαν 600 νεκρούς και τραυματίες. Στο τέλος δεν κατόρθωσαν να αιχμαλωτίσουν τα γυναικόπαιδα.

Τον Ιούλιο του επόμενου έτους 1867 ο Ομέρ πασάς, ύστερα από την μάχη της Αράδαινας, αποβίβασε 4000 Τούρκους κοντά στην Αγία Ρούμελη και ανάγκασε τους επαναστάτες να τραβηχτούν μέσα στο φαράγγι, όπου μετέφεραν όσα πολεμοφόδια μπορούσαν. Στα υπόλοιπα έβαλαν φωτιά και τα κατάστρεψαν. Ο Ομέρ προσπάθησε να μπει στο φαράγγι αλλά οι επαναστάτες τον ανάγκασαν να υποχωρήσει. Για να εκδικηθεί έκαψε την Αγία Ρούμελη.

Τη νύχτα της 6 Αυγούστου 1867 έγραψε εδώ την τελευταία σελίδα της ηρωικής του δράσης το «Αρκάδι», το «ζωοφόρον πλοίον», όπως το έλεγαν οι επαναστάτες. Με πλοίαρχο τον Κουρεντή έκανε το 23^ο ταξίδι του, μεταφέροντας στην Κρήτη πολεμοφόδια και τροφές για την επανάσταση. Είχε αρχίσει η εκφόρτωση και είχαν μπει αρκετές οικογένειες, που έφευγαν για την Ελλάδα, όταν φάνηκε το τουρκικό πολεμικό «Ιτζεντίν». Το Αρκάδι διέκοψε την εκφόρτωση και έφυγε προς τις ακτές του Σελίνου.

Τα τουρκικά πολεμικά «Ιτζεντίν» και «Τόλια» το καταδίωξαν. Του αχρήστευσαν τον δεξιό τροχό του. Έγινε μάχη και ο υποπλοίαρχος του «Ιτζεντίν» τραυματίστηκε τέσσερις φορές. Ο Κουρεντής τέλος το έριξε στη στεριά κοντά στην Παλιόχωρα, και αποβίβασε τα γυναικόπαιδα, από τα οποία πνίγηκαν λίγα, και έβαλε

φωτιά στο πλοίο. Δεν κήκε όμως και οι Τούρκοι το ρυμούλκησαν στην Κωνσταντινούπολη σαν τρόπαιο.

Τέλος, απο εδώ, μια νύχτα του Μάη του 1941 έφευγε προς την Αίγυπτο η Ελληνική κυβέρνηση του Εμμ. Τσουδερού με τον βασιλιά Γεώργιο, εγκαταλείποντας και την Κρήτη στο έλεος των Ναζί. (Σπανάκης, Κρήτη, τόμος Β, 32)

ΘΕΡΙΣΟ

Ένα απο τα φημισμένα χωριά της Ρίζας στην επαρχία της Κυδωνίας σε ύψος 580 μέτρων. Συνδέεται με τα Χανιά με δρόμο 15,5 χλμ που διέρχεται απο το ευρύχωρο αλλά βαθύ Θερισανό Φαράγγι, μήκους 6 χλμ. Με τα Σφακιά επικοινωνεί με τη λεγόμενη «Αγγελόστρατα». Είναι φημισμένο για τα τυροκομικά του είδη.

Το τοπωνύμιο είναι προελληνικό και πιστοποιεί την αρχαιότητα του χώρου. Θέση οχυρή στους πρόποδες των Λευκών Ορέων, έχει διαδραματίσει σπουδαιότατο ρόλο στην ιστορία της Κρήτης και ιδίως της τελευταίας περιόδου. Τον Ιούλιο του 1821 εκστράτευσε ο Λατίφ πασάς με 5000 τούρκους να δέσει τους επαναστάτες. Στην θέση Καμπιά πριν απο την είσοδο του Φαραγγιού τον περίμεναν ο Β. Χάλης και Ανδ. Φασούλης με 300 επαναστάτες. Άρχισε σκληρότερη μάχη. Οι επαναστάτες άρχισαν να υποχωρούν στην πίεση του αριθμητικά ανώτερου εχθρού. Αλλά έφτασαν οι Λακιώτες με τον Σαρηδαντώνη και ανάγκασαν εξαπλάσιους Τούρκους να οπισθοχωρήσουν άτακτα, ρίχνοντας τα όπλα τους για να σωθούν. Με αυτά οπλίστηκαν πολλοί άοπλοι επαναστάτες. Στην μάχη πήραν μάχη και γυναίκες, κουβαλώντας νερό και πολεμοφόδια. Αναφέρεται μια νέα «Αντιάνειρα» απο το Θέρισο που, που έφερε στο κεφάλι της μια στάμνα νερό στους διψασμένους πολεμιστές. Μια εχθρική σφαίρα της έσπασε και τραυμάτισε την νέα. Μα δεν λυπήθηκε για τα τραύματα της αλλά για το ιερό νόμα στην κρίσιμη στιγμή του αγώνα. Σε αυτή τη μάχη σκοτώθηκε και ο Στέφανος Χάλης, ο πιο μορφωμένος απο τους επαναστάτες. Σκοτώθηκαν και 500 τούρκοι και ο αρχιγενίτσαρος του Ηρακλείου Καούνης.

Το 1866 ο Μουσταφά Ναϊλή πασάς, αφού ισοπέδωσε τους Λάκκους, καυχήθηκε πως θα κάμει και το Θέρισο «χε(ρ)ισο». Και το έκαψε. Οι κάτοικοι έφυγαν στα Κύθηρα και στην Πελοπόννησο. Τότε έφυγε και η μητέρα του Βενιζέλου,

Στυλιανή Πλουμιδάκη, κρατώντας στη αγκαλιά της τον Βενιζέλο 2 χρονών. Αυτό το πλήρωσε ακριβώς ο πασάς στη μάχη του Λούλου τον Απρίλη του 1867. Δυο λόχοι τούρκοι απομονώθηκαν στο Θέρισο και εξοντώθηκαν. Στην περιοχή οι τούρκοι έχτισαν πύργους για την ασφάλεια τους, αλλά οι επαναστάτες τους γκρέμισαν.

Τότε ο Μουσταφά πασάς διέταξε και άλεσαν ζωντανή με την πέτρα του ελαιοτριβείου μια όμορφη κοπέλα του Θερίσου γιατί δεν θέλησε να του παραδοθεί.

Το Θέρισο απέκτησε την μεγαλύτερη ιστορική του σημασία ύστερα από την επανάσταση του Βενιζέλου, αφού υπήρξε η αφετηρία στον ιστορικό του δρόμο. Στις 10 Μάη του 1905 ο Ελ. Βενιζέλος με τον Κ. Φούμη και τον Κ. Μάνο, συγκέντρωσαν εδώ τους οπαδούς τους και στο εκκλησάκι του Αγ. Γεωργίου κήρυξαν την επανάσταση εναντίον του καθεστώτος του Πρίγκιπα Γεωργίου. Κατέλαβαν όλη την ύπαιθρο αλλά αναγκάστηκαν από τις μεγάλες δυνάμεις να παραδώσουν τα όπλα τους σε διεθνείς επιτροπές. Η επανάσταση του Θερίσου ανάγκασε τον Πρίγκιπα Γεώργιο να παραιτηθεί τον Ιούνιο του 1906.

Στο Θέρισο γεννήθηκαν οι αδελφοί αγωνιστές του 1821 Χάληδες, Βασίλης, Γιάννης και Στέφανος. Ο Βασίλης γεννήθηκε το 1785. Μάθαινε κολυβογράμματα στο μοναστήρι της Χρυσοπηγής. Μια μέρα του Πάσχα χύμηξαν οι «ξεκουκούλωτοι» γενίτσαροι και έσφαξαν τους καλόγερους που δεν πρόφτασαν να φύγουν. Ο Βασίλης κρύφτηκε σε ένα πηγάδι και γλύτωσε. Από τότε, βγήκε στο βουνό «χαϊνης» για να εκδικηθεί. Το 1812 ο Χατζή Οσμάν πασάς τον χρησιμοποίησε για την εξόντωση των αιμοβόρων γενιτσάρων. Το 1819 μυήθηκε στην Φιλική Εταιρία και πήγε στην Σμύρνη, την Αλεξάνδρεια και την Κωνσταντινούπολη για την προμήθεια των όπλων. Το 1820 γύρισε στην Κρήτη και πήρε μέρος στην συνέλευση των προκρίτων στα Σφακιά, όπου και αποφασίστηκε και η εξέγερση της Κρήτης. Το 1823 πολέμησε στην Πελοπόννησο τον Ιμπραήμ. Πολέμησε στις περισσότερες μάχες και διακρίθηκε για τον ηρωισμό και την σύνεση του. Πέθανε στο Ναύπλιο το 1846 με τον βαθμό του υποστράτηγου.

Από το Θέρισο γίνεται η ανάβαση στην πιο ψηλή κορυφή των Λευκών Ορέων Πάχνες 2452μ.

Στην θέση Γαϊδουρομούρι βόρεια του Θερίσου, σε ύψος 470 μ. , είναι το σπήλαιο Κάτω Σαρακήνα ή Ελληνικό, μήκους 20 μέτρων , πλάτους 12 και ύψους 8 στην αριστερή όχθη του Κλαδισού. Ο P. Faure βρήκε εκεί όστρακα υπονεολιθικά, υστερομινωικά και πρωτογεωμετρικά. Υπήρξε σπήλαιο λατρείας. (Σπανάκης, Κρήτη, Β 170)

Το χωριό αυτό έχει σπουδαίο ρόλο στην «Πολιτεία» του Πρεβελάκη. Βασικό σημείο του βιβλίου είναι το κίνημα του Βενιζέλου που παίρνει το όνομα του από την περιοχή. Βλέπουμε τον Κωσταντή να αφήνει το Αμάρι και να σμίγει με τον Βενιζέλο στο χωριό, το οποίο και γίνεται έδρα/ορμητήριο του κινήματος.

ΓΡΑΜΠΟΥΣΑ

Ένα από τα δυο νησιά που είναι στη δυτική άκρη της Κρήτης, δυτικά από το ακρωτήριο Μπούζο το αρχαίο Κώρυκον ή Κίμαρον, που σημαίνει «αιγόβραχος».

Ο Στάβων το ονομάζει τότε Κώρυκον και τότε Κίμαρον. Ο Πτολεμαίος αναφέρει «Κώρυκος, άκρα και πόλις», άρα υπήρχε και πόλη με το ίδιο όνομα, ρωμαϊκής εποχής. Στο ίδιο ακρωτήριο στη θέση του σημερινού Αγ. Σώστη ήταν και η αρχαία πόλη Αγνείων, ρωμαϊκής επίσης περιόδου, με ναό του Απόλλωνος. Από το ακρωτήριο Κώρυκον, όνομα που δινόταν σε κάθε βουνώδη χερσονήζουσα προβολή ξηράς, ονομαζόταν οι νησίδες Κωρύκιοι ή Μουσαγόροι. Το όνομα «Γραμπούσα»

είναι νεότερο. Οι Βενετιάνοι αναφέρουν στους χάρτες τους το ακρωτήριο Capo Buso, όνομα πιθανότατα Ιταλικό, που οι Κρητικοί το μετάφρασαν «Άκρα (= capo, cano) Μπούζα» και απο αυτό έγινε Κραμπούζα > Γραμπούσα. Κατα τη γνώμη του καθηγητή Ν. Χατζηδάκη το όνομα προέρχεται απο το φυτό Κράμβη. Απο το όνομα του ακρωτηρίου ονόμασαν και τα νησιά Αυτό που βρίσκεται βόρεια του ακρωτηρίου το ονόμασαν «Αγία Γραμπούσα» και το άλλο που είναι προς τα δυτικά «Ηρεμη Γραμπούσα» ή «Αγιο Νικόλαο» απο το εκκλησάκι που βρισκόταν εκεί. Οι Βενετσάνοι το ονόμαζαν «Scoglio e fortezza Garabuse». Είχε αποκτήσει στη Βενετοκρατούμενη Κρήτη αξιαιρετική, χάρη στην προστασία που έβρισκαν στο λιμάνι της τα πλοία που έρχονταν στην Κρήτη απο την Βενετία. Αυτό έγινε και αφορμή να χτίσουν πάνω της ένα απόρθητο φρούριο. Ποιός είχε πρώτος την ιδέα για την οχύρωση του νησιού δεν είναι γνωστό. Μα το 1579 ο Σοφιανός Ευδαιμονογιάννης, ο Μονεμβασιότης στρατιωτικός στην υπηρεσία της Βενετίας πρότεινε την οχύρωση του. Το 1583 ο Zuanne Mocenigo είχε παρουσιάσει στη Γερουσία ένα σχεδιάγραμμα του νησιού και προϋπολογισμό για την κατασκευή του σύμφωνα με τις υποδείξεις του Latino Orsini. Η κατασκευή άρχισε το 1579 και τέλειωσε το 1582, στην κορυφή του απόρθητου βράχου ύψους 137 μ. Το φρούριο περιβαλλόταν με τείχος 370 βήματα σύμφωνα με τα μέτρα του μηχανικού F. Basilicata. Το 1588 έπεσε κεραυνός σε μία πυριδιταποθήκη με 350 βαρέλια μαπαρούτι και ανατινάχτηκε στον αέρα. Ο οπλισμός του φρουρίου το 1630 αποτελούταν απο 24 κανόνια διαφόρων διαμετρημάτων και ειδών και διέθετε 3398 βλήματα και 40000 λίβρες μαπαρούτι. Το εκκλησάκι του φρουρίου ήταν αφιερωμένο στον Ευαγγελισμό. Χτίστηκε το 1584 απο τον Alvise Grimani. Στο βόρειο άκρο του φρουρίου, υπήρχε και άλλο εκκλησάκι και άλλο κοντάστον όρμο, σήμερα ερείπια. Το φρούριο υδρευόταν απο δυο πηγάδια κοντά στη θάλασσα και απο πέντε δεξαμενές.

Η Γραμπούσα δεν έπαιξε κανένα σπουδαίο ρόλο στο βενετοτουρκικό πόλεμο. Μαζί με τα φρούρια της Σούδας και της Σπιναλόγκας παρέμεινε στη Βενετία σύμφωνα με τη συνθήκη του Μοροζίνι. Παρ'όλο όμως που ήταν απόρθητο, ο ιταλός φρούραρχος δωροδοκήθηκε απο τους Τούρκους και τους παρέδωσε το φρούριο το 1692.

Στην επανάσταση του 1821 η Γραμπούσα συνδέθηκε με τον Κρητικό απελευθερωτικό αγώνα και διαδραμάτισε σημαντικότατο και αποφασιστικό ρόλο. Απο την αρχή της επανάστασης χρειάστηκε να καταληφθεί ένα φρούριο της Κρήτης για να χρησιμεύσει σαν καταφύγιο των επαναστατών και των κυνηγημένων σε ώρα κινδύνου. Αρχικά σκέφτηκαν να καταλάβουν το φρούριο του Ρεθύμνου αλλά η επιχείρηση απέτυχε και αποφασίστηκε να καταληφθεί η Γραμπούσα, που προσφερόταν περισσότερο απο τα άλλα, γιατί βρισκόταν κοντά στον επαναστατημένο Μωριά. Την ιδέα έριξε πρώτος ο Μ. Μαυράκης απο τα Μεσόγεια Κισάμου. Η πολιορκία του άρχισε το Φεβρουάριο του 1823 μα ύστερα απο την κατάληψη του φρουρίου Κισάμου ο νεός αρμοστής Μαν, Τομπάζης διέταξε να λυθεί η πολιορκία. Η απόφαση του είχε ολέθρια αποτελέσματα γιατί ο Χασάν πασάς ανακατάλαβε το φρούριο Κισάμου και παρουσιάστηκε και πάλι η ίδια ανάγκη. Ο Τομπάζης, τον Δεκέμβρη του ίδιου χρόνου (1823) έστειλε 500 οπλοφόρους με οδηγό τον Μαυράκη. Πρώτος ανέβηκε στο φρούριο ο Μπουζομάρκος απο του Ασκύφου. Ο τούρκος φρουρός κοιμόταν και τον έσφαξαν. Μα απο παράταιρο κρητικό ιπποτισμό άφησαν την γυναίκα που κοιμόταν μαζί του και με κραυγές ξεσήκωσε την φρουρά. Ο Μπουζομάρκος έτρεξε να ανοίξει την πύλη μα έπεσε απο τα τουρκικά βόλια. Τα κανόνια των τούρκων πολτοποίησαν τους αγωνιστές. Έπεσαν 83 άντρες και η Γραμπούσα έμεινε τούρκικη. Ο Τομπάζης πέρασε στον Μωριά και η επανάσταση έσβηνε και μόνο στα βουνά διατηρούταν η φλόγα της.

Η ιδέα για την κατάληψη της Γραμπούσας δεν έσβησε από την σκέψη του Μαυράκη. Στην Πελοπόννησο που ήταν συνάντησε τον καπετάνιο Μ. Αρετά από την Καλθβιανή Κισάμου με τον Χαράλαμπο Μαυράκη αποφάσισαν να πάνε στην Γραμπούσα με το πρόσχημα να πουλήσουν εμπορεύματα αλλά κυρίως να κατασκοπεύσουν. Ο Τούρκος φρούραρχος της ήταν γνωστός του Χαρ. Μαυράκη και με την άδεια του βγήκε στο φρούριο να πουλήσει διάφορα πράγματα στους στρατιώτες. Ταυτόχρονα ρωτούσε και μάθαινε σχετικά με την δύναμη της φρουράς κλπ.

Μόλις γύρισαν στην Πελοπόννησο έδωσαν τα νέα στον Μ. Μαυράκη. Αυτός βρήκε αμέσως τον αρχηγό Β. Χάλη και πήγαν στο Ναύπλιο, όπου βρήκαν τον Οικονόμου και τον Αντωνιάδη και κατάστρωσαν σχέδιο για την κατάληψη του φρουρίου. Ο Αρετάς με τον Χ. Μαυράκη ξαναπέρασαν από την Γραμπούσα το 1825. Ο τούρκος φρούραρχος τους δέχτηκε με χαρά. Από κουβέντα σε κουβέντα έμαθαν από τον ίδιο ότι 50 άντρες αποτελούν την φρουρά και αυτοί δεν είναι πάντοτε εκεί, γιατί αλλάζουν στο τέλος του μήνα και μένει ολομόναχος. Ο Μ. Μαυράκης με τους άλλους έμαθαν τις πληροφορίες αυτές και με την οικονομική βοήθεια της Ελληνικής Κυβέρνησης οργάνωσαν την εκστρατεία. Ναύλωσαν 17 πλοία και επιβιβάστηκαν 700 με αρχηγό τον στρατηγό Δ. Καλέργη. Στον δρόμο μάζεψαν και άλλους και έγιναν 865.

Στις 31 Ιουλίου του 1825 βρισκόταν απέναντι στο Ποντικονήσι, όπου δυνατός άνεμος τους διασκόρπισε. Την επόμενη έφτασαν στον Αγ. Σώστη και έμαθαν ότι ο φρούραρχος ήταν μοναχός. Διαλέχτηκαν οι καλύτερα νηθμένοι και οπλισμένοι και κατέβηκαν στο Τηγάρι, υποκρινόμενοι τους Τούρκους. Άλλοι έμειναν στην Αγ. Ειρήνη και άλλοι στον Αγ. Σώστη. Οι μεταμφιεσμένοι Τούρκοι έμαθαν πως πρέπει να παίξουν δυο πιστολιές για να έρθει η βάρκα να τους πάρει και να τους πάει στο φρούριο. Ο φρούραρχος με το άκουσμα των πυροβολισμών ξεκίνησε με το καϊκι να τουε παραλάβει. Όταν αποβιβάστηκε ο Παχυνάκης που ήξερε τούρκικα τον επέπληξε γιατί δεν είχε πολλούς στρατιώτες για φρούρηση. Μετά από συμπλοκή, κατάφεραν να αποπλίσουν τους τρεις τούρκους πήραν το καϊκι και πήγαν στο φρούριο. Βρήκαν την πύλη ανοικτή και μπήκαν μέσα, πήγαν στις επάλξεις και έβαλλαν φωτιά στα κανόνια για να αναγγείλουν το γεγονός στις 2 Αυγούστου 1825. Έτσι, το φρούριο περιήλθε στα χέρια των επαναστατών χωρίς να χυθεί σταγόνα αίμα. Η Γραμπούσα υπήρξε το πρώτο κομμάτι της Κρητικής γής που απελευθερώθηκε από τους Τούρκους.

Το γεγονός γιορτάστηκε με δοξολογία το Ναύπλιο. Η Ελληνική κυβέρνηση διόρισε αμέσως τριμελή επιτροπή με έδρα την Γραμπούσα, να διευθύνει τον αγώνα της Κρήτης αποτελούμενη από τους : Γιώργο Καλέργη, Παναγ. Ζερβουδάκη και Κων. Κριτοβουλίδη.

Το ξερονήσι έγινε ολόκληρη πολιτεία με 3000 κατοίκους. Απο την ελεύθερη Γραμπούσα ξεκινούσαν τα επαναστατικά σώματα, οι «Καλησπερίδες» και σκορπούσαν σε όλη την Κρήτη τον τρόπο στους Τούρκους, που σε αντιπερισπασμό οργάνωσαν και αυτοί τους «Ζουρίδες», ένοπλα σώματα που έστηναν παγίδες στους Χριστιανούς.

Η διαβίωση των κατοίκων στο νησί έγινε πρόβλημα άλυτο. Τρόφιμα δεν υπήρχαν. Η Ελληνική κυβέρνηση είχε ορίσει μερικά πλοία σαν καταδρομικά, που είχαν το δικαίωμα να κάνουν νηοψίες. Κοντά σε αυτά μερικά άλλα Κρητικά και μάλιστα Σφακιανά έκανα και αυτά νηοψίες και κούρσευαν τα καράβια που περνούσαν σε αυτές τις θάλασσες. Αυτό ξεσήκωσε την κοινή γνώμη της Ευρώπης κατά των Γραμπουσάνων και το 1827 η ίδια η Ελληνική κυβέρνηση έστειλε τον ναύαρχο Κόχραν να βθθίσει τα πειρατικά καράβια. Το 1828 αγγλικός και γαλλικός στόλος αγκυροβόλησε στη Γραμπούσα, έχοντας μαζί και τον αντιπρόσωπο του Καποδίστρια, τον Αλ. Μαυροκορδάτο, και ζήτησαν να τους παραδώσουν ορισμένα πειρατικά πλοία και πρόσωπα. Ο Καποδίστριας διόρισε φρούραρχο τον άγγλο Ουρκουάρδο με λόχο ελληνικού στρατού. Μα η στέγη ενός καφενείου έπεσε τυχαία στο κεφάλι του και τον σκότωσε. Ο άγγλος ναύαρχος Στέινς βρήκε αφορμή και διόρισε αυτός άγγλο φρούραρχο με φρουρά αγγλική και γαλλική. Και έτσι η Γραμπούσα, όπου είχαν στηρίξει τις ελπίδες τους οι Κρητικοί, έπεσε στα χέρια των αγγλογάλλων. Οι Κρητικοί ζήτησαν το 1830 απο τον Καποδίστρια να τους παραδώσει το φρούριο αλλα δεν δέχτηκε και επιπλέον πήρε τα κανόνια και τα πήγε στο Ναύπλιο.

Με το Πρωτόκολλο του Λονδίνου του 1830 η Κρήτη παρέμεινε και πάλι στα νύχια των Τούρκων. Το 1831 η ρώσικη φρουρά της Γραμπούσας παρέδωσε το φρούριο και πάλι στους Τούρκους προς “μεγάλη δόξα” της διεθνούς δικαιοσύνης εκείνης της εποχής και των ορόδοξων Ρώσων.

Το φρούριο της Γραμπούσας είναι το πιο σπουδαίο απο ιστορική άποψη, γιατί έχει μεγάλη ιστορία.(Σπανάκης, Κρήτη, Β 143)

Στην περίπτωση της Γραμπούσας ισχύει ότι και για το Αρκάδι. Γίνονται πάρα πολλές αναφορές στην κατάληψη της με τη μόνη διαφορά οτι εδώ υπήρξε νίκη των Ελλήνων που, αν και προσωρινή, ήταν αρκετή για να τονώσει το ηθικό των αγωνιστών. Τα γεγονότα μπορεί να είχαν προηγηθεί πολλές δεκαετιές πριν τα

γεγονότα του Κρητικού αλλά βλέπουμε να γίνονται αναφορές σε αυτο τόσο στο δεύτερο , όσο και στο τέλος του πρώτου μέρους της τριλογίας.

ΙΜΒΡΟΣ

Ίμπρος, Ίμβρος και Νίμπρος, η. Χωριό, κάτ. 72, υψ.780 μ., και κοινότη. Κάτ. 85 επαρχίας Σφακίων, στο ομώνυμο μικρό οροπέδιο 2 τ.χλμ., που περικλείεται από ψηλά βουνά. Στην κοινότητα υπάγεται και ο οικισμός **Βρασκάς**, κάτ. 13, υψ. 150 μ.

Στην απογραφή του Καστροφύλακα αναφέρεται Nembros με 72 κάτ. Το 1583 Στην απογραφή του 1834 αναφέρεται Nipros με 80 χριστιανικές οικογένειες. Τούρκοι δεν κατοικούσαν εκεί. Στην απογραφή του 1881 ήταν έδρα δήμου στον οποίο υπαγόταν και οι οικισμοί **Βρασκάς, Βουβάς, Ασφέντου, Κολοκάσια, Νομικιανά και Κομητάδες**. Τότε είχε μαζί με το Βρασκά 383 κάτ. Που οφείλεται η τόση ελάττωση των κατοίκων;

Βρίσκεται στο 55,6 χλμ.του ασφαλτωμένου δρόμου Χανίων – Χώρας Σφακίων. Κατοικείται μόνο το καλοκαίρι. Το χειμώνα οι κάτοικοι παραχειμάζουν στους Κομητάδες, στη Χώρα Σφακίων και στα Νομικιανά.

Από το οροπέδιο της Νίμπρου αρχίζει το ομώνυμο φαράγγι, 6-7 χλμ.μήκος, πλάτος σε μερικά μέρη 2μ.και ύψος των κάθετων τοιχωμάτων του 300μ. , ένα από τα πιο επιβλητικά , τα πιο στενά και πιο βαθειά φαράγγια της νότιας Κρήτης. Οι πλευρές του είναι ψηλές και απότομες. Σε ύψος 30-40 μ. συγκλίνουν και αφήνουν στενό άνοιγμα 2-3 μ. ώστε νομίζει κανείς πως περνά σήραγγα. Τα πετρώματα και από τις δύο πλευρές ομοιάζουν τόσο που πιστοποιούν ότι κάποτε ήταν ενωμένα και τα χώρισε συγκλονιστικό γεωλογικό φαινόμενο που έσχισε το βουνό και δημιουργήθηκε το φαράγγι. Από τον παλιό δρόμο με δυσκολία περνούσε σε μερικά

μέρη, τις λεγόμενες "Πόρτες", το ζώο φορτωμένο με δυό βαλίτσες. Ο σημερινός ωραίος αμαξωτός δρόμος περνά το φαράγγι από τη δυτική του πλευρά σε μεγάλο ύψος. Ο Μ. Δέφνερ αναφέρει στις Οδοιπορικές του Εντυπώσεις ότι είδε πολλά φαράγγια στις Βαυαρικές Άλπεις, στο Τυρόλο και στην Ελβετία αλλά δεν είδε πουθενά τόσο στενό, τόσο βαθύ και τόσο μακρύ σαν το φαράγγι της Ίμπρου.

Το τοπωνύμιο είναι ίσως προελληνικό. (Κρ.χρον. Ι', 400).

Ο Ιω. Νουχάκης στη Χωρογραφία του και ο Ιω. Ναναδάκης, πρόεδρος της Αρχαιολογικής Εταιρίας Χανίων αναφέρουν ότι υπήρχε αρχαία πόλη στην ίδια θέση με το ίδιο όνομα. Από πού άντλησαν την πληροφορία δεν αναφέρουν. Αρχαία κρητική πόλη μ' αυτό το όνομα δεν αναφέρεται σε όσους καταλόγους έχω υπόψην μου.

Σχετικά με την ίδρυση της Ίμπρου ο Βαυαρός καθηγητής του Πανεπιστημίου Αθηνών Μ. Δέφνερ αναφέρει στις Εντυπώσεις του την παρακάτω παράδοση, που του είπε ο Σπ. Βαρδάκης από το γένος των Πατακών από την Ίμπρο το 1918 :

Εφτά αδέρφια, που ζούσαν σ' ένα νησί κοντά στην Πόλη διέπραξαν ένα έγκλημα και καταδικάστηκαν σε θάνατο. Αλλά η σουλτάνα, μαγεμένη από το περήφανο και θεωρατικό τους παράστημα και τη γλυκάδα του προσώπου τους, παρακάλεσε το σουλτάνο να τους χαρίσει τη ζωή. Η παράκληση έγινε δεκτή αλλά με τον όρο να φύγουν μακριά και να μην ξαναγυρίσουν πια. Μπήκαν σ' ένα καράβι και ξεβάρκαραν στο Λουτρό Σφακιών. Βγήκαν στη θέση που είναι σήμερα το χωριό, όπου υπήρχε μόνο ένα μητάτο. Εκεί μπήκαν βοσκοί για να κερδίζουν το ψωμί τους. Σιγά-σιγά έγιναν νοικοκυραίοι, έκτισαν σπίτια και άνοιξαν ένα πηγάδι για να ποτίζουν τα ζώα τους. Ένας απ' αυτούς έκαμε πέντε γιους, ζωηρούς, δυνατούς, που δεν ήθελαν ποτέ να χάσουν το δίκιο τους και πάτασσαν τους εχθρούς τους και γ' αυτό τους παρανόμισαν Πατακούς.

Γεγονός είναι ότι οι Πατακοί είναι από τις σπουδαιότερες οικογένειες της Ίμπρου,

Οι λεγόμενοι "ανεγυρισμένοι".

Από την Ίμπρο καταγόταν ο Μανούσος Πατακός, που πήρε μέρος στην επανάσταση του Δασκαλογιάννη το 1770.

Αναφέρεται με το παρανόμι Μανούσακας, και μ' αυτό είναι πια γνωστός, γιατί ήταν φαίνεται υψηλός και επιβλητικός τύπος, όπως άλλωστε οι περισσότεροι Σφακιανοί.

Η εκστρατεία έγινε, σκότωσαν τον Αληδάκη, χάλασαν τον πύργο του και αποκόμισαν όλα τα υπάρχοντα του.

Έγγονος του Μανούσακα ήταν ο οπλαρχηγός Αναγνώστης Μανουσογιαννάκης (1787 – 1881). Μέλος της Φιλικής Εταιρίας έγινε αρχηγός της

επαρχίας και αργότερα ονομάστηκε στρατάρχης. Το 1866 εκλέχτηκε πρόεδρος της Συνέλευσης των πληρεξουσίων στον Ομαλό.

Στο φαράγγι της Ίμπρου είναι μια σπηλιά όπου κρύφτηκαν γυναικόπαιδα το 1867.

Αλλά ο Ομέρ πασάς το ανακάλυψε και τα έσφαξε όλα. (Σπανακης, Κρήτη Β 182)

ΝΟΜΟΣ ΗΡΑΚΛΕΙΟΥ

Οι τοποθεσίες αυτού του νομού που αναφέρονται πιο πολύ στα βιβλία του Πρεβελάκη είναι το Μεγάλο Κάστρο (το γνωστό σήμερα Ηράκλειο) και το χωριό των Αρχανών, το οποίο είχε σπουδαίο ρόλο στην υποστήριξη της Κρητικής επανάστασης.

ΤΟ ΜΕΓΑΛΟ ΚΑΣΤΡΟ

Πολλά ονόματα πήρε στο πέρασμα των αιώνων αυτή η φημισμένη, περισσότερο για την στρατηγική της θέση και τις πανίσχυρες οχυρώσεις της παρά για τις ομορφιές της, πολιτεία που απλώνεται στη μέση της βόρειας παραλίας της Κρήτης.

Ηράκλειο, λιμάνι της Κνωσού, της Μινωϊκής θαλασσοκρατίας. Κάστρο, στα χρόνια των Βυζαντινών.

Χεντέκ-Χάντακας, την εποχή των Σαρακηνών Κουρσάρων και των Βυζαντινών ελευθεριστών.

Ηράκλειο, ξανά στα νεότερα χρόνια και ως τις μέρες μας.

Ήταν ποτέ όμορφη αυτή η πολυώνυμη πολιτεία, που αποτελούσε επί αιώνες το μήλο της έριδος των κραταιών του μακρού μεσαίωνα και των νεότερων χρόνων της Ευρώπης και της Ανατολής: Ο σοφός, κορυφαίος κρητολόγος, Στυλιανός Αλεξίου, γράφει, σε μία αναφορά του στο μεσαιωνικό Μεγάλο Κάστρο: «Οι περιηγητές του παλιού καιρού, που έτυχε να περάσουν από το Κάστρο της Κρήτης, πριν από τριακόσια ή τετρακόσια χρόνια, δεν συμφωνούν μεταξύ τους για την ομορφιά της πολιτείας. Πολλοί απ'αυτούς γράφουν ότι το Κάστρο είναι ωραία και τερπνή πόλη, με μεγάλα αρχοντικά, με θαυμαστές εκκλησίες... άλλοι όμως γράφουν ότι μοιάζει με «κουρσεμένη πολιτεία γεμάτη χαλάσματα και σκουπίδια...» Αυτά βέβαια γράφονται και αναφέρονται στην Βενετοκρητική, περιστοιχισμένη από τάφρους, προμαχόνες και θεόρατα τείχη πολιτεία, την Κάντια του 1600 μα οι ίδιες διαφορές σε εντυπώσεις και απόψεις επισκεπτών της υπάρχουν και στους κατοπινούς αιώνες της.

Περιηγητές και... Πράκτορες ξένων Δυνάμεων, επισκέπτες του Μεγάλου Καστρού στις αρχές του περασμένου 19ου αιώνα, μας πληροφορούν πως το Μεγάλο Κάστρο ήταν μία πόλη ευπρεπής, καθαρή, ευχάριστη παρά την μεσαιωνική της όψη «με τους σκολιούς και λαβυρινθώδεις δρόμους και τα αδιέξοδα, τα τσικμά σοκάκια των Τούρκων».

Πράκτορας ξένης Δύναμης που ενδιαφερόταν πολύ για την στρατηγική θέση και τις πλουτοπαραγωγικές δυνατότητες της Κρήτης γράφει στις αρχές του 19ου αιώνα: «Αι οδοί όλαι εισίν ευρύχωροι, τα εργαστήρια τακτικώς οικοδομημένα, αι αγοραί κατ'ευθείαν σχηματισμένοι γραμμίν από την μία Πύλην έως την άλλην, ώστε εν τω μέσω της Πόλεως σχηματίζουσι Σταυρόν του οποίου το κέντρον ονομάζεται Κεμέρ αλτί (Αχτάρικα)». «Η πόλις»-λέει ο παράξενος αυτός επισκέπτης «λοιπόν άπασα φυλάττει την εντελεστάτην καθαριότητα, ώστε οι κάτοικοι δεν μεταχειρίζονται ποτέ υποδήματα, ειμή μόνον εμβάδα (παντόφλες)». Ο ίδιος πράκτορας συντάκτης μιας «Χωρογραφίας της Κρήτης» το 1818, βρίσκει πως «η Ηγεμονία της Κάντιας είναι εύκρατος και εύκαρπος» και συνεχίζει να αναφέρεται σ'ένα Μεγάλο Κάστρο που σφίζει από ζωή, ένα αστικό κέντρο με εύρωστη οικονομία, με ανεπτυγμένο εμπόριο, εξελιγμένη βιοτεχνία και βιομηχανία, σημαντικές εξαγωγές και εισαγωγές. Ένας άλλος «επισκέπτης» κρητικός αυτός, σπουδαίος γιατρός, ο Ιωσήφ Χατζηδάκης γράφει

την «Περιήγησιν εις την Κρήτην (1881)» στην οποία συν τοις άλλοις εκθειάζει την ... Σαπωνοποιία του Ηρακλείου που παράγει τα εκλεκτά μοσχοσάπωννά της: «τα δια σάπωνος Ηρακλείου πλυθέντα ασπρόρουχα, ου μόνον καθαρίζουσιν, ως δι ουδενός άλλου σάπωνος, αλλά και αποτέμπουσιν οσμίν ευάρεστον, καίτοι ουδέν άρωμα μινώσιν τω σάπων»... «Καθημερινά την επισκέπτονται σμήνη ατέλευτα χωρικών, εισκομιζόντων επί φορτηγών ζώων παντοία προϊόντα, σίτον, κριθήν και άλλους δημητριακούς καρπούς, έλαιον, οπώρας, τυρόν, γάλα, οίνον κ.λ.π.». Το Μεγάλο Κάστρο λοιπόν ήταν ανάλογα με τις ιστορικές συγκυρίες, άλλοτε όμορφη κι ευχάριστη κι άλλοτε άσκημη κι αβίωτη πολιτεία! Σ'όλη την μακρά διαδρομή των έντεκα αιώνων της αυτή η πολιτεία υπήρξε συχνά κέντρο σημαντικών στην Ευρωπαϊκή Ιστορία πολεμικών και πολιτιστικών γεγονότων.

Το Μεγάλο Κάστρο, το σημερινό Ηράκλειο «είναι μία μεσαιωνική πόλη, που την δημιούργησαν οι Σαρακηνοί Κουρσάροι τον ένατο αιώνα και την έκαναν κέντρο ληστοπειρατείας των παραλίων του ελληνικού χώρου, κυρίως στην Ανατολική Μεσόγειο» λέει ο ιστοριοδίφης συγγραφέας Στέργιος Σπανάκης. Αυτό τον αραβικό οικισμό -στη μέση της βόρειας παραλίας της Κρήτης- ισοπέδωσε ο στρατός του βυζαντινού στρατηγού Νικηφόρου Φωκά (961), που ανάκτησε την μεγαλόνησο, εξολοθρεύοντας τους Σαρακηνούς και εξαφανίζοντας κάθε αραβικό ίχνος στον κατερειπωμένο Χάνδακα.

Οι βυζαντινοί κράτησαν την Κρήτη μέχρι το 1206, οπότε οι Γενοάται του Πεσκατόρη κατέλαβαν τον Χάνδακα και λίγο μετά οι Ενετοί κατά το 1210. Εκείνο το αραβικό κτίσμα, το λιμάνι των κουρσάρων της Ανατολικής Μεσογείου, παραμένει πάντα πρωτεύουσα και μητρόπολη της Μεγαλονήσου, όπου για άλλη μια φορά εγκαταστάθηκαν νέες αρχές πολιτικές, στρατιωτικές, θρησκευτικές. Οι βυζαντινοί ονομάζουν την πόλη Κάστρο και μάλιστα Μεγάλο Κάστρο, κατά την συνήθειά τους να ονομάζουν έτσι κάθε οχυρωμένη πόλη και για να την διακρίνουν από τα άλλα Κάστρα που κτίστηκαν στο μεταξύ στην Κρήτη. Από τους Άραβες στους Βυζαντινούς και μετά στους Γενοάτες και στους Ενετούς που δεν ήταν δυνατόν να αφήσουν για πολύ στα χέρια των θανάσιμων αντιπάλων τους ένα τέτοιο διαμάντι, μια τέτοια στρατηγική θέση, την πολύτιμη βάση του Μεγάλου Κάστρου.

Ακολουθούν τετρακόσια πενήντα εννιά χρόνια βενετοκρατίας στο νησί, που μεταβάλλει την πρωτεύουσα στο ισχυρότερο φρούριο-κάστρο της Μεσογείου. Η Κρήτη και ιδιαίτερα η πρωτεύουσα το Μεγάλο Κάστρο γεμίζει αυτή τη μακρά περίοδο από ευγενείς, ιππότες, καθολικούς ιεράρχες, διανοούμενους, περιηγητές, καλλιτέχνες, ναυτικούς, στρατιωτικούς, επιστήμονες και τεχνικούς. Το ντόπιο στοιχείο ξεσηκώθηκε πολλές φορές κατά των κατακτητών που "έπληττον καιρίως το εθνικόν και θρησκευτικόν αίσθημα των Κρητών... ήρχισαν λοιπόν συχνά και αλλεπάλληλοι αι κατά των Ενετών επαναστάσεις των νησιωτών...". Εν τω μεταξύ οι κατακτητές οχύρωναν την πολύτιμη αυτή κτήση τους, που αποφάσισαν στα μέσα του ΙΕ αιώνα να την κάνουν απόρθητη. Εκατό περίπου χρόνια χρειάστηκαν για να κτισθούν τα νέα τείχη του Μεγάλου Κάστρου (η ανοικοδόμηση άρχισε το 1462 και ετελείωσε γύρω στα 1570). Τεράστια οχυρωματικά έργα μετέβαλαν το Μεγάλο Κάστρο σε ένα από τα ισχυρότερα φρούρια της εποχής, ένα φρούριο που χρειάστηκαν εικοσιπέντε χρόνια στενής και άγριας πολιορκίας για να το κυριεύσουν οι Τούρκοι (1669). Σε όλη την μακρότατη διάρκεια της Ενετοκρατίας και ιδιαίτερα τον ΙΣΤ και τις αρχές του ΙΖ αιώνα «έγινε από την διοίκηση μια μεγάλη προσπάθεια εξωραϊσμού» της πόλης, με επιβλητικά κτίρια, φαρδείς δρόμους, υπέροχα

διακοσμημένες κρήνες, δενδροφυτεμένες και πλακοστρωμένες πλατείες, μεγαλοπρεπείς ναούς, αρχοντικά, ανάγλυφους πυλώνες, παλάτια και πύλες με γλυπτές διακοσμήσεις και επιβλητικές όψεις.

Παράλληλα με τον εξωραϊσμό και το κάποιο οικοδομικό νοικοκύρεμά της, η πολιτεία έγινε στην διαδρομή των χρόνων ένα από τα σπουδαιότερα πολιτιστικά κέντρα της Ευρώπης. Τέχνες, γράμματα, ανθρωπιστικές επιστήμες, άνθησαν στην Κάντια και στους κόλπους της ανεδείχθησαν σπουδαίες μορφές της Αναγέννησης.

Το 1669 το Μεγάλο Κάστρο:
«Της Κρήτης τ'ομορφότατο Κάστρο το φημισμένο
απού στα πέρατα της γης κράζεται τιμημένο...»
πέφτει στα χέρια του Τούρκου και ολοκληρώνεται η κατάκτηση της Κρήτης, από τον ασιάτη εισβολέα. Ο πατέρας της Κρητολογίας Στέφανος Ξανθουδίδης γράφει: «Η γιγαντομαχία προ των τειχών του Ηρακλείου, η διαρκέσσα επί μίαν σχεδόν εικοσιπενταετίαν είναι εν των δραματικότερων γεγονότων της παγκοσμίου ιστορίας».

Τα πρώτα χρόνια της Τουρκοκρατίας φαίνεται πως το Μεγάλο Κάστρο ήταν η σκιά της κραταιάς και φημισμένης εκείνης πολιτείας, που άντεξε εικοσιπέντε χρόνια τη λυσσώδη και φονική πολιορκία των Τούρκων.

Ένας ξένος επισκέπτης της πόλης, ο Tournefort, ονομάζει το Μεγάλο Κάστρο του 1700 «σκελετόν πόλεως», πόλη κατεστραμένη και έρημη με μικρό αριθμό κατοίκων (800 Χριστιανούς, 1000 Εβραίους, 200 Αρμενίους και περισσότερους Τούρκους και Γενίτσαρους). Ένα υποτυπώδες εμπορικό κέντρο κι ένα μεγάλο της μέρος γεμάτο τρώγλες, η κυρίως πολιτεία, και τείχη γεμάτα Γενίτσαρους.

Οι Τούρκοι άρχισαν σιγά-σιγά να ανοικοδομούν τα κυριώτερα βενετσιάνικα κτίρια, να μεταβάλλουν τις εκκλησίες σε τζαμιά, να προσθέτουν καινούργια οικοδομήματα, για τις ανάγκες στέγασης των αξιωματούχων και των υπηρεσιών τους αλλά μέχρι και τις πρώτες δεκαετίες του 19ου αιώνα κατατυραννούσαν και αποδεκάτιζαν τους Χριστιανούς του Μεγάλου Κάστρου. Αυτή η εποχή, η μέχρι το 1821, λέει ο Ξανθουδίδης «υπήρξεν η τρομερώτερα περίοδος της Τουρκοκρατίας και καθ'όλην την νήσον και ίδια εις το Κάστρον. Ήτο η εποχή της αχαλίνωτου τυραννίας και οχλοκρατίας των Γενιτσάρων, δηλ. των ομαδικών βιαιών εξισλαμισμών, των φόνων, ατιμώσεων, αρπαγών και πάσης άλλης αδικίας κατά των Χριστιανών».

Αυτή την εποχή, μετά την πρώτη κατά των Τούρκων επανάσταση του Δασκαλογιάννη (1770) και την τραγική κατάληξή της στο Μεγάλο Κάστρο, αρχίζει ξανά ο ξεσηκωμός των Κρητικών που θα κρατήσει, με μικρά διαλείμματα, ολόκληρο το 19ο αιώνα και θα καταλήξει στην Αυτονομία της Κρήτης το 1898.

Είκοσι τζαμιά, πρώην Χριστιανικοί ναοί, δύο εκκλησίες, του Αγίου Ματθαίου και του Αγίου Μηνά, μία Αρμένικη εκκλησία και μία εβραϊκή συναγωγή αναφέρονται στο Ηράκλειο του 1818.

Τείχη, φρούρια, προμαχώνες έζωναν ακόμα και τότε το Μεγάλο Κάστρο, από ανατολή, νότο, δύση. Το λιμάνι, στα βορεινά της πόλης, είχε μετατραπεί σε ένα βρώμικο τέλμα, γεμάτο βούρκα, δυσοσμία και έντομα. Οι Τούρκοι είχαν κλείσει το κανάλι που άφηνε τη θάλασσα να «περνά» στο λιμάνι και να ανανεώνει τα νερά και

χρειάστηκε να βρεθεί το Ηράκλειο υπό μία σύντομη αιγυπτιακή κατοχή, (1822-1840), που άφησε πάρα πολλά κοινωφελή έργα στην Κρήτη... και τον καθαρισμό, «επισκευήν και εκβάθυνσην του ενετικού λιμένος».

Ο Μεγάλος Κούλες των Βενετών και ο Μικρός, κτισμένος από τους Τούρκους, εδέσποζαν στο μικρολίμανο, που πριν καθαριστεί μόλις χωρούσε είκοσι πλοία «δύο έως τριών χιλιάδων κανταρίων το καθένα».

Λιθόστρωτοι και καθαροί δρόμοι διέτρεχαν το κέντρο της πολιτείας της γεμάτης μαγαζιά, μικροεργαστήρια, λουτρά, φαρμακοπωλεία-ιατρεία, κρήνες και καφενεία.

Το 1821 έτος του Μεγάλου Ξεσηκωμού των Ελλήνων κατά των Τούρκων βρίσκει και τους Κρητικούς έτοιμους να πάρουν μέρος στον αγώνα για την αποτίναξη του ζυγού. Πολέμαρχοι, τουρκομάχοι, ο Βέργας, ο Καζάνης, ο ευρυμαθέστατος και ηρωικός Λόγιος, ο Συμιανός κ.α. ενοχλούσαν με τον ηρωισμό τους συχνά τους Τούρκους και τους δημιούργησαν ανησυχίες για τις επαναστατικές διαθέσεις των ραγιάδων. Η είδηση για τον ξεσηκωμό των Ελλήνων στην άλλη Ελλάδα έφτασε στην Ανατολική Κρήτη ένα καλοκαιρινό βράδυ του 1821 (23-24 Ιουνίου), όταν κατέπλευσε στο Ηράκλειο ένα Τούρκικο πλοίο, που έφερε και τα νέα του έξω κόσμο. Αυτή η είδηση ήταν αρκετή για να εξαγριώσει τους Τούρκους και να τους στρέψει κατά των χριστιανών κατοίκων της πόλης. Μέρες και νύχτες έσφαζαν, πυρπολούσαν, λεηλατούσαν το Ηράκλειο. Αυτή ήταν η πρώτη μεγάλη σφαγή των Καστρινών της Τουρκοκρατίας «ο μεγάλος αρπεντές», όπως έμεινε στην ιστορία, με 800 χριστιανούς νεκρούς. Η πρώτη σφαγή αλλά όχι και η τελευταία αυτού του δραματικού αγώνα της Κρήτης. Το 1828 γίνεται ο αρπεντές του Αγριολίδη. Με την σφαγή 700 χριστιανών στο Ηράκλειο οι Τούρκοι εκδικήθηκαν τον φόνο του αιμοβόρου Αγριολίδη, δυνάστη και φονιά της Μεσαράς, από κρητικούς αρματωλούς. Η τρίτη και τελευταία εκατόμβη Χριστιανών στο Ηράκλειο έγινε στις 25 Αυγούστου 1898. Οι Τούρκοι αντέδρασαν βίαια στην απόφαση των Αγγλων να εγκαταστήσουν έλληνες υπαλλήλους στο τελωνείο του Ηρακλείου και ξέσπασαν στις συνηθισμένες βιαιότητες τους. Τριακόσιοι περίπου έλληνες «έμποροι και πρόκριτοι της πόλεως» 17 Άγγλοι στρατιώτες μαζί και ο υποπρόξενός τους Λυσίμαχος Καλοκαιρινός και μέλη της οικογένειάς τους δολοφονήθηκαν στο Μεγάλο Κάστρο, την μαρτυρική πόλη που πυρπολήθηκε και λεηλατήθηκε από τα άγρια στίφη των Βαζιβουζούκων. Αυτή όμως η σφαγή, ο τρίτος μεγάλος αρπεντές του Ηρακλείου μέσα σε ένα αιώνα, αφύπνησε επί τέλους τις συνειδήσεις στην Ευρώπη, προκάλεσε την επέμβαση των Μεγάλων Δυνάμεων της και τον τερματισμό της Τουρκικής τυραννίας σε ολόκληρη την Κρήτη.

Δεν ήταν όμως μόνο οι σφαγές των Χριστιανών και οι εμπρησμοί από τους αιμοβόρους Τούρκους που αποδεκάτιζαν και ερήμωναν την πόλη τον 19ο αιώνα. Δύο φοβεροί σεισμοί κατά την διάρκεια αυτού του πολυτάραχου αιώνα της Κρήτης συμπλήρωναν το θανατικό και την ερήμωση στο Ηράκλειο. Ο ένας σεισμός στις 5 Φεβρουαρίου 1810 κατέστρεψε τα δύο τρίτα της πόλης και προκάλεσε τον θάνατο τριών χιλιάδων περίπου κατοίκων της. Η «μαύρη πανώγλα» που τον ακολούθησε συμπλήρωσε τις καταστροφές της, την εξαφάνιση της ζωής από την πόλη. Ακόμα και οι πιο κεντρικοί της δρόμοι χορτάρισαν.

Πιο μεγάλος και πιο καταστρεπτικός ήταν ο σεισμός της 30ης Σεπτεμβρίου του 1856, που ισοπέδωσε το Ηράκλειο. Δεκαοχτώ μόνο από τις τρεις χιλιάδες

εξακόσιες είκοσι οικίες της πόλης έμειναν όρθιες. «Εξερράγη εξ αυτού και πυρκαϊά αποτεφρώσασα 48 καταστήματα εις το Μείντανι. Εφονεύθησαν εν τη πόλει 538 άνθρωποι και επληγώθησαν 637... Η πόλις την πρωίαν της 1ης Οκτωβρίου 1856 ήτο άμορφος όγκος λίθων και ξύλων και χωμάτων και ευκολώτερον εβάδιζε τις δια μέσου των οικιών παρά δια των οδών, αι οποίαι είχαν σκεπασθεί τελείως.»

Τον Μάη του 1822, οι λόγιοι Σύμβουλοι της σύντομης Αρμοστείας του Μιχαήλ Αφεντούλη ξαναθυμήθηκαν την αρχαία ονομασία του επινείου της Κνωσού, που κατά τους αρχαίους γεωγράφους λεγόταν Ηράκλειο και βρισκόταν απέναντι από την νήσο Δία. Στην προκήρυξη της προσωρινής πολιτείας της Μεγαλονήσου ονόμαζαν Ηράκλεια το ανατολικό ήμισυ της και το ίδιο όνομα έδωσαν στην κυριώτερη πολιτεία του το μέχρι τότε Μεγάλο Κάστρο. Η αναπαλαιωμένη ονομασία πέρασε από τα έγγραφα της επανάστασης στο στόμα και τα γραφτά των λογίων και των εμπόρων της πόλης, ακόμα και στα ελληνικά έγγραφα της Τουρκικής Διοίκησης μετά το 1869. Από τότε επικράτησε η ονομασία Ηράκλειο για να απογοητεύσει τον Ξανθουδίδη που έγραψε: «Άλλο όμως ζήτημα, εάν έπρεπεν όλως διόλου να μεταβληθεί το τόσον λαμπρόν μεσαιωνικήν ιστορίαν έχων Κάστρον και να λάβει το άσημον άλλως όνομα του ασήμου πολιχνίου Ηρακλείου». Αντίθετα ο καθηγητής Νίκος Τωμαδάκης βρήκε την ίδια ονομασία και στα βυζαντινά χρόνια και υποστηρίζει πως ορθώς η πόλη ξαναπήρε το παραδοσιακό της όνομα.

«Τι ήταν τότε, τα ολόπρωτα χρόνια του αιώνα μας, το Ηρακλειάκι; Το Μεγάλο Κάστρο!» που λέγανε. Πόσοι ήσαν οι «Καστρινοί; Είκοσι χιλιάδες πάνω-κάτω, και από αυτούς, οι μισοί Τούρκοι», ρωτά η θυγατέρα του Κάστρου Έλλη Αλεξίου κι απαντά με το γνωστό του στόμφο ο μεγάλος γιός του Νίκος Καζαντζάκης: «Το Μεγάλο Κάστρο δεν ήταν την εποχή εκείνη ένα μπουλούκι σπίτια, μαγαζιά και στενοσόκακα, στριμωγμένο σε ένα ακρογιάλι της Κρήτης, κυματοδαρμένο από ένα ακατάπαυτα άγριο πέλαγος κι οι ψυχές που το κατοικούσαν δεν ήταν ακέφαλο ή πολυκέφαλο ρέμπελο τσούρμιο από άντρες και γυναικόπαιδα, που σπατάλευαν όλη τους τη δύναμη σε καθημερινές έγνοιες του ψωμιού, του παιδιού, της γυναίκας... Αλάκερη η πολιτεία ήταν ένα φρούριο, η κάθε ψυχή ήταν κι αυτή ένα φρούριο αιώνια πολιορκούμενο κι είχαν καπετάνιο έναν άγιο, τον Αι-Μηνά, τον προστάτη του Μεγάλου Κάστρου...»

Για να γνωρίσει κανείς την ιστορία της πόλης σε όλες τις χρονικές περιόδους, τα επιτεύγματα και τον τρόπο ζωής των προηγούμενων κατοίκων της, δεν έχει παρά να επισκεφτεί τα μουσεία της και να δει από κοντά τους θησαυρούς που εκτίθενται.

Πολλά ευρήματα που προέρχονται από διαφορετικές χρονικές περιόδους και από διαφορετικά σημεία της Κρήτης μπορεί κανείς να θαυμάσει στις προθήκες του **Αρχαιολογικού Μουσείου**, όπου ιδιαίτερη θέση κατέχουν οι θησαυροί από το ανάκτορο της Κνωσού.

Το **Ιστορικό Μουσείο** με τις ποικίλες συλλογές του προσφέρει στον επισκέπτη μια διαδρομή μέσα στο χρόνο από τους πρώτους μετά Χριστό αιώνες έως σήμερα. Στο **Μουσείο Μάχης Κρήτης και Εθνικής Αντίστασης** μπορεί ο επισκέπτης να δει συγκεντρωμένα κειμήλια από την ένδοξη περίοδο για την ιστορία του τόπου 1941-1945.

Στον εκθεσιακό χώρο του ναού της **Αγίας Αικατερίνης του Σινά** μπορεί κανείς να θαυμάσει τα έργα της κρητικής αναγέννησης που αποπνέουν ένα ιδιαίτερο θρησκευτικό δέος στον επισκέπτη. Ξεχωριστή θέση κατέχουν τα έργα του Μιχαήλ

Δαμασκηνού.

Τέλος, μια τελείως διαφορετική έκθεση, μα εξίσου σημαντική και ενδιαφέρουσα, μπορεί κανείς να δει στο **Μουσείο Φυσικής Ιστορίας** όπου εκτίθενται αντιπροσωπευτικά δείγματα από τη χλωρίδα και πανίδα του τόπου.

Το «Μεγάλο Κάστρο» στον Κρητικό του Πρεβελάκη, αναφέρεται ως ένα από τα 3 μεγάλα κέντρα της Κρήτης (μαζί με το Ρέθυμνο και τα Χανιά). Περιγράφεται ως πιο «υποταγμένο» στους Τούρκους μια και το μεγαλύτερο μέρος των αγωνιστών του νομού είναι μαζεμένο στις Αρχάνες (τις οποίες και επισκέπτεται ο Κωσταντής στο δεύτερο βιβλίο),

ΑΡΧΑΝΕΣ

Το όνομα των Αρχανών απαντάται στην αρχαιότητα μόνο μία φορά σε επιγραφή του 5ου π.Χ. αι. που βρέθηκε στο πελοποννησιακό Άργος και αναφέρεται σε συνθήκη μεταξύ Κνωσίων και Τυλισσίων. Στην επιγραφή αναφέρεται λατρεία του Αρχού: ΤΟΝ ΑΡΧΟΝ ΤΟ ΤΕΜΕΝΟΣ ΕΧΕΝ ΤΟΝ ΑΧΑΡΝΑ. Το όνομα δηλαδή εμφανίζεται στον ενικό αριθμό, η Αχάρνα. Η ρίζα αρχ-, αχ- του ονόματος, έχει σχέση με το νερό. Πολλά ονόματα ποταμών και λιμνών (Ιναχος, Αχελώος, Αχερουσία κλπ.) έχουν αυτή τη ρίζα. Πραγματικά οι Αρχάνες έχουν άφθονο νερό και αυτό βεβαιώνεται και για την αρχαιότητα.

Τον 14ο αι. οι περιηγητές αναφέρουν τις Αρχάνες σε σχέση με τον τάφο του Δία, που εντοπίζεται στο Monte Jove, δηλαδή τον Γιούχτα. Βέβαιο είναι ότι μεταξύ

του 5ου π.Χ. και του 13ου μ.Χ. αι. το όνομα των Αρχανών αντικαταστάθηκε από αυτό της Κνωσού, της οποίας θα αποτελούσε κόμη, τόσο στα ελληνικά όσο και στα ρωμαϊκά χρόνια.

Το όνομα χάνεται μέχρι και το 1271 μ.Χ., οπότε ξαναπαρουσιάζεται σε συμβόλαιο στο Χάντακα, ως CATO ARCHANO. Σε άλλο συμβόλαιο του 1280 αναφέρεται μονολεκτικά APANO ARHANO. Το 1577 αναφέρεται ARCHANES PETREA με 151 κατοίκους και ARCHANES ABRAMOCORI με 361 κατ. Αρα στην περίοδο της Ενετοκρατίας οι Επάνω Αρχάνες ήταν δύο ξεχωριστοί οικισμοί. Στην Αιγυπτιακή απογραφή του 1834 αναφέρεται ARCHANES με 160 χριστιανικές, και 6 τούρκικες οικογένειες. Το 1881 οι Αρχάνες φέρονται ως ξεχωριστός Δήμος, με έδρα τις Επάνω Αρχάνες.

Οι Αρχάνες κατέχουν σπουδαία θέση και στην Ελληνική Μυθολογία. Ο γίγαντας Σαραντάπηχος εκσφενδόνιζε τεράστιους βράχους από τη κορυφή του Γιούχτα και δημιουργούσε τους γύρω λόφους. Νεράιδες κατοίκησαν στις σπηλιές του χειμάρρου, που περνά μέσα απ' αυτές. Σε σπηλιά της περιοχής τους έθαψαν τον Καϊάφα που δίκασε το Χριστό. Δια μιας στενωπού σπηλιάς στο μέσο ακριβώς του φαραγγιού της κωμοπόλεως, βρήκαν το δρόμο που οδηγεί στον παράδεισο. Αλλά για κείνο το οποίο έμειναν «αθάνατες», είναι ο θρύλος της ταφής, στο Γιούχτα, του πατέρα των Θεών και ανθρώπων, ΔΙΑ.

Βέβαια, το γεγονός ότι ο Γιούχτας ήταν το ιερό βουνό των Αρχαίων φαίνεται από τα ερείπια αρχαίου βωμού, που βρίσκονται στη «Ψηλή κορφή», εκεί που είναι σήμερα ο σταθμός ασυρμάτου και τηλεοράσεως του Ο.Τ.Ε. Φαίνονται ακόμη, ξεθωριασμένα, τα χνάρια ενός παλαιού δρόμου που οδηγούσε προς Βορρά. Ίσως κάποιο πανηγύρι να γινόταν εκείνα τα χρόνια και η θρησκευτική πομπή, ξεκινώντας από την Κνωσό να έφθανε στη κορυφή, όπου γίνονταν οι θυσίες στο Δία. Γι' αυτό πολλοί είπαν πως ο τάφος υπήρχε εκεί που σήμερα είναι τα ερείπια του παραπάνω αναφερόμενου βωμού. Αλλά ισχυρίζονταν πως δεν ανήκε στον Ολύμπιο Θεό, αλλά σε κάποιο Ζήνα (Δία), βασιλέα της Κρήτης, πριν να προεκταθεί ή κυριαρχία της επί της λοιπής Ελλάδας. Στο μέρος αυτό βρισκόταν και μια μεγάλη επιγραφή που έλεγε: "Ένταύθα Ζάν κείται ον Δία κικλήσκουσιν" δηλ. "Εδώ κείται ο Ζάν που τον ονομάζουν Δία". Κανείς όμως έως τώρα δεν έχει ανακαλύψει κάποιο τάφο ούτε μπορεί να υποδείξει με βεβαιότητα τη θέση του.

Όταν κανείς στραφεί από το Ηράκλειο προς το Γιούχτα θα παρατήρησει, πως το βουνό παίρνει τη μορφή ενός βιβλικού προσώπου, που μισοκοιμάται. Ίσως αυτή η παράξενη μορφή του βουνού, να υπήρξε κι η πρώτη αιτία της δημιουργίας του μύθου ότι εδώ βρίσκεται ο τάφος του Δία.

Αξίζει, τέλος, να αναφερθεί πως η ονομασία «Γιούχτας», κατά τους γλωσσολόγους, προέρχεται από το λατινικό «Jupiter», που σημαίνει «ΔΙΑΣ» και που με το καιρό παραφθάρηκε. Το όνομα αυτό δόθηκε στο βουνό την Ενετοκρατία (1211-1669 μ.Χ.). Στην Αρχαιότητα ονομαζόταν Ίνττός (Κνωσσία Δίκητη).

Μετά την ρωμαϊκή κατοχή το νησί προσαρτάται στη βυζαντινή αυτοκρατορία και ακολουθεί την εξέλιξή της επί πέντε (5) αιώνες. Τότε κτίζονται στις Αρχάνες πολλές

εκκλησίες, όπως π.χ. της Αγίας Τριάδος, της Αγίας Φωτεινής (Φωτιάς στα Κουναβιανά), ο Εσταυρωμένος στο κέντρο της κωμοπόλεως, ο Άγιος Γεώργιος στα πίσω λειβάδια, ο Άγιος Ιωάννης ο Χωστός, στην ομώνυμη τοποθεσία, ο Άγιος Αντώνιος Συλλάμου, ο Άγιος Νικόλαος της Φουντάνας κ.ά.

Το 824 μ.Χ., επί αυτοκρατορίας Μιχαήλ Β' του Τραυλού, οι Άραβες Σαρακηνοί της Ισπανίας επωφελομένοι από την ανικανότητα των τότε βυζαντινών αυτοκρατόρων, καταλαμβάνουν το νησί και το κάνουν ορμητήριο, για τις ληστρικές τους εξορμήσεις στη Μεσόγειο. Αυτοί με το χαντάκι που άνοιξαν γύρω από τη πόλη του Ηρακλείου, την ονομάζουν Χάνδακα. Το εμπόριο των ανθρωπίνων υπάρξεων ακμάζει τότε στο νησί και οι Αρχάνες καταστρέφονται μαζί με τις προαναφερθείσες εκκλησίες τους.

Και στα 137 χρόνια κατοχής της Κρήτης από τους Σαρακηνούς βασιλεύει στις Αρχάνες η ερήμωση. Ανάλογα δε φαινόμενα παρουσιάστηκαν τότε και στην υπόλοιπη Κρήτη.

Έγιναν προσπάθειες από τους βυζαντινούς για την επανάκτηση του νησιού, αλλά μάταια. Συγκεκριμένα το 826 μ.Χ. ο στρατηγός του Βυζαντίου Καρτερός, αποβιβάζεται στο ποταμό Αμνισό, πού μετά πήρε το όνομά του, αλλά νικάται και φεύγει κυνηγημένος μέχρι πού συλλαμβάνεται στην Κω και θανατώνεται. Άλλες δυο εκστρατείες των Βυζαντινών κατά το 909 έως το 949 μ.Χ. έχουν την ίδια τύχη, μέχρι πού το 961 ο Νικηφόρος Φωκάς, ο ένδοξος στρατηγός του Βυζαντίου και μετέπειτα αυτοκράτορας, ανακτά τη Κρήτη και την επαναφέρει στους κόλπους της Βυζαντινής αυτοκρατορίας ως ιδιαίτερο «Θέμα». Αλλά οι Αρχάνες δεν ξαναφαίνονται στο προσκήνιο.

Ο Φωκάς κτίζει το φρούριο Τέμενος (Ρόκα), εκ του οποίου ολόκληρη ή επαρχία πήρε το όνομα Τέμενος, και μετά έρχεται ο περίφημος κατηχητής Νίκων ο Μετανοείτε, για να επαναφέρει τους κατοίκους στη θρησκεία του Χριστού. Ύστερα πάλι από 243 χρόνια ελεύθερης ζωής έρχεται το κύμα των σταυροφόρων. Η Κρήτη πουλήθηκε στους Ενετούς όπου και παρέμεινε επί 465 χρόνια.

Το 1271 μ.Χ. κάνουν την επίσημη παρουσία τους οι Αρχάνες σε ενετικά έγγραφα (Συμβόλαια) ως «CATO ARCANES». Λίγο πρωύτερα του έτους εκείνου το χωριό έχει επανακτιστεί μυστικά στην τωρινή του θέση, διότι υπήρχε απαγορευτική διαταγή των Ενετών, για το κτίσιμο, νέων οικισμών στη θέση αυτή, πού ήταν φυσικό πέρασμα προς τη Μεσσαρά, οπότε θα δημιουργείτο μία εστία συνεχών εξεγέρσεων, κατά τις πολλές επαναστάσεις των Κρητών, εναντίον των κατακτητών. Παρά ταύτα οι Ενετοί δεν κατέστρεψαν τα λίγα σπίτια του συνοικισμού, όταν το έμαθαν.

Η Ενετοκρατία στην Κρήτη κράτησε από το 1211-1669 μ.Χ. Η καθυστέρηση καταλήψεως της Κρήτης οφείλεται στο ότι οι Ενετοί ασχολήθηκαν αμέσως μετά το 1204, να εξασφαλίσουν το σημαντικό μερίδιο τους (είχαν λάβει τα 3/8 του όλου βυζαντινού Κράτους). Στο διάστημα αυτό οι Γενουάτες, βρήκαν ευκαιρία και κατέλαβαν πρώτοι την Κρήτη και παρέμειναν σ' αυτή από το 1206-1211. Το τέλος του 1210 εκδιώχθηκαν από τους Ενετούς.

Οι Ενετοί αμέσως μετά την κατάκτηση της Κρήτης έκτισαν διάφορα φρούρια στα πιο επίκαιρα σημεία του νησιού, τα ονομαζόμενα Καστέλλια και όρισαν διοικητές τους «Καστελλάνους». Ολόκληρο το νησί το κυβερνούσε Δούκας, ο οποίος απεστέλλετο κάθε φορά από την Ενετία και είχε έδρα το Χάνδακα (Ηράκλειο).

Κατά τη διάρκεια της Ενετικής κατοχής οι Κρητικοί έκαναν πολλά κινήματα εναντίον των Ενετών αλλά οι αγώνες αυτοί στάθηκαν άτυχοι. Όταν δε πλέον το 1453 κατακτήθηκε η Πόλη από τους Τούρκους, οι Κρήτες έχασαν κάθε ελπίδα απελευθερωμού από το Βενετικό ζυγό.

Τα απελευθερωτικά όμως αυτά κινήματα των Κρητών σκλήρυναν τη στάση των Ενετών. Τα τεράστια Ενετικά φρούρια και τα ωραία βενετσιάνικα στολίδια του Χάνδακα, ως και το υδραγωγείο του Μοροζίνι, κτίστηκαν με καταναγκαστική εργασία των κατοίκων της περιοχής του «Μεγάλου Κάστρου». Οι χωρικοί ήταν επίσης υποχρεωμένοι να υπηρετούν ως κωπηλάτες στις γαλέρες με συνέπεια ελάχιστοι ήταν οι τυχεροί που ξαναγύριζαν στο πατρικό χώμα.

Το ευτύχημα όμως ήταν πως οι Ενετοί αναγνώρισαν το ορθόδοξο δόγμα. Έτσι οι Αρχανιώτες στήριξαν τις ελπίδες τους στη θρησκεία τους, ενώ ταυτόχρονα άρχισαν να κτίζουν νέες εκκλησίες ή να ανοικοδομούν τις κατεστραμμένες από τους Σαρακηνούς.

Το 1669 η Κρήτη κατακτάται από τους Τούρκους. Ο Μεγάλος Βεζύρης Αχμέτ Κιουπρλής, έπειτα από πολιορκία 24 ετών, καταλαμβάνει το Μεγάλο Κάστρο. Η Κρητική γη διαμοιράζεται στους Τούρκους Πασάδες κι Αγάδες ενώ από την Αρχανιώτικη γη μόνο οι άγονες εκτάσεις και ο Γιούχτας, παρέμειναν στα χέρια των Ελλήνων. Με τον καιρό ο τουρκικός πληθυσμός των Αρχανών συγκεντρώθηκε στη «Τουρκογειτονιά» και η Εκκλησία της Αγίας Παρασκευής μετατράπηκε σε Τζαμί στην σημερινή ομώνυμη θέση.

Η ζωή στα πρώτα χρόνια της Τουρκοκρατίας στις Αρχάνες, ήταν σκληρή γι' αυτό πολλοί κάτοικοι αναγκάστηκαν να μεταναστεύσουν στα ενδότερα του Νομού, στις άλλες βενετοκρατούμενες Ελληνικές περιοχές, όπως στα Επτάνησα, αλλά και μέσα στην ίδια την Ενετία. Στη μείωση του πληθυσμού συνέτειναν επίσης και πολλοί αναγκαστικοί εξισλαμισμοί που έγιναν τότε.

Οι Αρχανιώτες παρά την τυραννική συμπεριφορά των σκληρών Γενίτσαρων που εγκαταστάθηκαν στη περιοχή, διατήρησαν αναλλοίωτο το θρησκευτικό και εθνικό φρόνημά τους και πολλοί ανυπότακτοι και φιλελεύθεροι άνδρες βγήκαν στα βουνά και έγιναν Χαϊνήδες. Ο Κρητικός Χαϊνης, όπως ο Κλέφτης της Στερεάς, ήταν μια διαρκής απειλή κατά του κατακτητή, ο μοναδικός υπερασπιστής και προστάτης των δικαιωμάτων των υπόδουλων Ελλήνων.

Παράλληλα ο Αρχανιώτης της εποχής αυτής προσπάθησε να ζήσει μέσα στη στενή και άγονη γη πού του απόμεινε, φυτεύοντας αμπέλια και λιόφυτα στις πλαγιές των λόφων και σε κάθε κομμάτι γης πού μπορούσε να καλλιεργηθεί

Ο 20ός αιώνας δίνει στις Αρχάνες την ευκαιρία να ανοίξουν ένα νέο κεφάλαιο ειρηνικής, πλέον, ζωής. Το τουφέκι φυλάσσεται, η γη φυτεύεται με δένδρα και αμπέλια, κτίζονται νέα σπίτια και δημιουργούνται νέοι δρόμοι. Η πρώτη απογραφή και κατάρτιση Δημοτολογίου γίνεται από το Χαρίλαο Μαρκοδημητράκη στα 1900-1901 ενώ την ίδια χρονιά ξεκινάει το κτίσιμο του νέου σχολείου το οποίο ολοκληρώνεται το 1925.

Το 1901 εγκαινιάζεται και το νέο Νεκροταφείο. Μέχρι τότε, χρησιμοποιούνταν το προαύλιο της εκκλησίας της Παναγίας.

Κατά τον πόλεμο των Κομιτατζήδων (1904), οι Αρχανιώτες ξεκίνησαν από τους πρώτους για να πολεμήσουν και τίμησαν όχι μόνο τις Αρχάνες, αλλά και την Κρήτη ολόκληρη. Οι Αρχανιώτες στο μετέπειτα χρονικό διάστημα έδειξαν ακόμη μεγαλύτερη δραστηριότητα σ' όλους τους τομείς αν και το μεταναστευτικό ρεύμα της εποχής εκείνης δεν τους άφησε ανεπηρέαστους. Η Βόρειος και η Νότιος Αμερική, η Αίγυπτος και άλλες χώρες δέχθηκαν εκατοντάδες Αρχανιώτες.

Το πρώτο αυτοκίνητο έκανε την εμφάνισή του στη κωμόπολη το έτος 1913. Κατά τους απελευθερωτικούς πολέμους του 1912-13, η συμβολή των Αρχανιωτών υπήρξε μεγάλη, στην Ήπειρο, τη Μακεδονία, τη Μικρασία. Δεκάδες ήταν οι τραυματίες κι οι άρρωστοι που γύρισαν από τη Μικρασιατική εκστρατεία.

Ο Σύνδεσμος Εφέδρων Αξιωματικών για να τους ευχαριστήσει και για να τιμήσει την προσφορά και τη θυσία τους, έστησε το 1928 καλλιμάρμαρο ηρώο στην είσοδο της κωμοπόλεως, όπου ανέγραψε όλα τα ονόματα των πεσόντων Αρχανιωτών στους ηρωικούς αυτούς πολέμους.

Περίοδος Μεσοπολέμου

Το 1922 ήρθαν στις Αρχάνες πολλοί Μικρασιάτες πρόσφυγες τους οποίους οι Αρχανιώτες προσέφεραν περίθαλψη και εργασία. Οι πρόσφυγες εγκαταστάθηκαν στη δυτική μεριά του χωριού, στη γειτονιά που μέχρι σήμερα καλείται Συνοικισμός. Στο μεταξύ οι παλαιοί Δήμοι της Κρήτης καταργήθηκαν και οι Αρχάνες έγιναν Κοινότητα που περιελάμβανε μόνο την κωμόπολη των Άνω Αρχανών και τους οικισμούς Βαθύπετρο και Καρνάρι.

Το 1925 ιδρύεται ο Πιστωτικός Σύλλογος που αποτέλεσε τον πυρήνα του σημερινού “Οινοποιητικού-Ελαιουργικού και Πιστωτικού Συνεταιρισμού Αρχανών” ενός εκ των μεγαλύτερων Γεωργικών Οργανισμών της Ελλάδας, ενώ την ίδια περίοδο λειτουργεί το πρώτο Ημιγυμνάσιο στην κωμόπολη.

Το 1926 ηλεκτροφωτίζεται για πρώτη φορά η κωμόπολη και το επόμενο έτος (1927) λειτουργεί χειμερινή αίθουσα βωβού στην αρχή και αργότερα ομιλούντος κινηματογράφου. Την ίδια χρονιά οργανώνεται και το πρώτο υδρευτικό δίκτυο της κωμοπόλεως.

Τον Ιανουάριο του 1929 λειτουργεί για πρώτη φορά στις Αρχάνες Ληξιαρχείο. Το 1938 ιδρύεται ο “ΜΟΡΦΩΤΙΚΟΣ ΣΥΛΛΟΓΟΣ” καθώς και το Ωδείο Αρχανών ως παράρτημα του Ωδείου Αθηνών, το οποίο όμως μετά την Γερμανική Κατοχή δεν λειτούργησε ξανά. Απεναντίας, οι προσκοπικές ομάδες που ιδρύθηκαν την ίδια περίοδο συνεχίζουν τη δράση τους ακόμα και σήμερα.

Τη δεκαετία 1931-40 το «Ροζακί» των Αρχανών αποκτά μεγάλη φήμη τόσο στο εσωτερικό όσο και στις αγορές του εξωτερικού ενώ ταυτόχρονα παράγονται μεγάλες ποσότητες ρακής που είναι περιζήτητη στο εμπόριο.

Οι πρώτες χριστιανικές εκκλησίες χτίστηκαν από τους Αρχανιώτες στα χρόνια της Ά Βυζαντινής περιόδου, οπότε και το νησί προσαρτάται στην Βυζαντινή Αυτοκρατορία. Από το 824 μ.Χ που η Κρήτη περνάει στα χέρια των Σαρακηνών και για 137 χρόνια που διαρκεί η κατοχή της, μαζί με τις Αρχάνες καταστρέφονται και οι περισσότερες εκκλησίες τους.

Κατά την περίοδο της Ενετοκρατίας (1211-1669), οι Αρχανιώτες υπέφεραν υπό τον ζυγό των Ενετών, οι οποίοι όμως αναγνώρισαν το ορθόδοξο δόγμα και έτσι έδωσαν την ευκαιρία στους υπόδουλους Έλληνες να κτίσουν νέες εκκλησίες ή να ανοικοδομήσουν αυτές που κατέστρεψαν οι Σαρακηνοί.

Στο δευτερο μέρος της τριλογίας του Κρητικού, ο Κωσταντής επισκέπτεται τις Αρχάνες και περνάει ένα διάστημα εκεί. Το χωρίο είναι τόσο καλά οχυρομένο και επικρατεί μια ατμόσφαιρα που για κάποια στιγμή τον κάνει να αισθανθεί ελεύθερος και να ανναρωτηθεί για πιο είδος ελευθερίας πολεμάει. Σε αντίθεση με το Μεγάλο Κάστρο και άλλα μεγάλα χωριά (όπως το Σκαλάκι), οι Αρχάνες είναι απο τις λίγες περιοχές του νομού που αναφέρονται στον Κρητικό ως κέντρα της επανάστασης των Κρητικών.

ΝΟΜΟΣ ΛΑΣΙΘΙΟΥ

Στην τριλογία του Κρητικού, οι αναφορές στον νομό του Λασιθίου είναι απο λίγες έως και ανύπαρκτες. Αυτό μας δείχνει οτι τον μεγαλύτερο ρόλο στην επανάσταση τον έπαιξαν οι δυο δυτικοί νομοί της Κρήτης, αφού οι πιο πολλές αναφορές γίνονται σε αυτούς. Αξίζει ωστόσο να ρίξουμε μια ματιά στην ιστορία του νομού αυτού.

Λασιθί

Δεν γνωρίζουμε πολλά πράγματα για τους κατοίκους του Οροπεδίου Λασιθίου 1000 χρόνια πριν από την κατάκτηση της Κρήτης από τους Ενετούς το 1211 μ.Χ.

Τα ελάχιστα βυζαντινά μνημεία που διατηρήθηκαν δεν είναι αρκετά, για να υπερκαλύψουν την παντελή ανυπαρξία γραπτών πηγών και άλλων ντοκουμέντων. Το βέβαιον είναι ότι ο πληθυσμός του Λασιθίου ήταν πολύ αραιός και όχι πάντα μόνιμος λόγω των εξαιρετικά δυσμενών καιρικών συνθηκών που επικρατούν τους χειμερινούς μήνες. Οι Ενετοί κατακτητές φρόντισαν με επιμέλεια να ισοπεδώσουν τα όποια ιδιωτικά οικήματα υπήρχαν στο Λασιθί, για να έχουμε γνώση του ιδιωτικού τους βίου.

Από το 1293 μέχρι το 1514, με εξαίρεση μικρές χρονικές περιόδους, οι Ενετοί παρέδωσαν το Λασιθί στα αγρίμια των βουνών, εκδιώξαντες με τη βία από τον τόπο τους και τους ανθρώπους και τα κοπάδια τους. Όσοι τολμούσαν να αγνοήσουν τις απαγορευτικές διατάξεις των κατακτητών περί μη επιστροφής στο Λασιθί τιμωρούνταν με αυστηρότατες ποινές: αποκοπή ποδιού, θάνατος, δήμευση ποιμνίου κ.λπ. Οι καταγγέλλοντες τους απείθαρχους αμείβονταν με μεγάλα χρηματικά ποσά. Για να καταστήσουν εντελώς αφιλόξενο για ανθρώπους τον λασιθιώτικο κάμπο, κατακρήμνισαν τα σπίτια και ξερίζωσαν όλα τα καρποφόρα δέντρα. Όλα αυτά βέβαια συνέβησαν, γιατί το Λασιθί ως ισχυρότατο - σχεδόν απόρθητο και δυσπρόσιτο - φυσικό οχυρό με αυτονομία στην παραγωγή τροφίμων, προσέλκυε όλες τις επαναστατικές φυσιογνωμίες της κεντρικής, ανατολικής και όχι μόνο Κρήτης, που με επαναστάσεις απειλούσαν την ενετική κυριαρχία. Στο Λασιθί, έγιναν οι επαναστάσεις των Καλλεργών, των Χορτάτζηδων, των Αγιοστεφανιτών, των Ψαρομηλιγκών κ.α. ενάντια στους Βενετσιάνους. Γι' αυτό οι τελευταίοι το βάφτισαν "αγκάθι στην καρδιά της Βενετίας - Spina nel cuore di Venezia" και το κατέστρεψαν μαζί με τον Μυλοπόταμο και των Ανώπολη των Σφακίων, πολλές φορές.

Η μακρόχρονη εξορία των Λασιθιωτών από τον τόπο τους (περίπου 200 χρόνια) ήταν φυσικό να αποξενώσει εντελώς τις νεώτερες γενιές από τη γη των πατέρων τους. Ίσως να έμειναν μόνο κάποιες ασαφείς μνήμες από τη ζωή των παλαιότερων στο Λασιθί. Γι' αυτό όταν το 1514 μ.Χ. οι Ενετοί διακηρύσσουν στα κάτω μέρη ότι ενοικιάζουν, "παχτώνουν" το λασιθιώτικο κάμπο, προκειμένου να χρησιμοποιήσουν το σιτάρι που θα παραγόταν για να θρέψουν τις συμμαχικές τους δυνάμεις στο διαφαινόμενο βενετοτουρκικό πόλεμο, ελάχιστοι απόγονοι των εξορισμένων Λασιθιωτών από το 1293 ενθουσιάζονται την καταγωγή τους και ενθουσιάζονται με την ιδέα της επιστροφής στα πάτρια μεν αλλά παγερά μέρη. Οι Ενετοί όμως παρακάμπτουν τη γενική απροθυμία υποσχόμενοι στους υποψήφιους ενοικιαστές δύο σημαντικά πράγματα: απαλλαγή τους από τις εξουθενωτικές αγγαρείες οικοδόμησης των τειχών του Χάνδακα και εξαίρεσή τους από την φρικτή υπηρεσία ως κωπηλατών στις γαλέρες τις Ενετικές.

Τα κίνητρα αυτά υπήρξαν ισχυρά να διαλύσουν τις όποιες αμφιβολίες των υποψηφίων νέων κατοίκων του Λασιθίου. Έτσι πολύ γρήγορα συνέρρευσαν στο Οροπέδιο του Λασιθίου εκατοντάδες ενοικιαστών από την Ιεράπετρα, το Μεραμπέλλο, την Πεδιάδα, το Μονοφάτσι, τη Βιάννο και το Χάνδακα. Οι κατάλογοι των οφειλετών - ενοικιαστών που - ευτυχώς - διεσώθησαν στα αρχεία της Βενετίας και δημοσίευσε ο μέγας μελετητής της Κρητικής Ιστορίας Στέργιος Σπανάκης, παρέχουν πολύτιμες πληροφορίες για την προέλευση αυτών των ανθρώπων. Έτσι βλέπομε ότι τα ονόματα, παρατσούκλια και επώνυμα πολλών από αυτούς διατηρούνται μέχρι σήμερα στο Λασιθί, όπως: Πλεύρης, Τσαμάνδουρας, Μαυρομάτης, Ρούσος, Ταμιόλης κ.λπ., απaráλλακτα ή ελαφρώς μεταλλαγμένα με την προσθήκη της κατάληξης - άκης κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας. Στους νέους κατοίκους συμπεριλαμβάνονται αρκετοί Ενετοί από την περιοχή της Μονεμβασιάς, της Μάνης και του Ναυπλίου που, μετά την επικράτηση των Τούρκων στην Πελοπόννησο το 1540, εγκατέστησαν οι Βενετοί άρχοντες και στο

Λασιίθι, παραχωρώντας τους την ιδιοκτησία των καλύτερων μεριδίων της περιοχής, όπως: Ντανασή (Δανασής), Κόντε (χωριό Αβρακόντε), Σανούδο, Μουδάτσιο (Μουδάτσος) κ.α. Μαζί με τους Ενετούς ευγενείς της Πελοποννήσου ήλθαν και κατοίκησαν στο Λασιίθι πολλοί Αλβανοί, πρώην μισθοφόροι των Ενετών. Ακόμα και σήμερα υπάρχουν Λασιθιώτες με το παρωνύμιο Αρναούτης που στα τουρκικά είναι Αρναυτ και σημαίνει ο Αλβανός.

Το ετερόκλητο αυτό πλήθος, προερχόμενο από διαφορετικούς τόπους, εγκαταστάθηκε κατά τον Καστροφύλακα σε 49 και κατά τον Βασιλικάτο σε 40 μετόχια κυκλοτερώς του κάμπου στις ρίζες των βουνών καλλιεργώντας τη γη και αποδίδοντας στη Βενετία σε σιτάρι το ενοίκιο των αγρών τους. Με την πάροδο των χρόνων, εξαιτίας των κακών καιρικών συνθηκών και των σιτοδειών, πολλοί ενοικιαστές, λόγω και της χαλάρωσης της Ενετικής Κατοχής, εγκατέλειψαν το Λασιίθι και ξαναγύρισαν στα χωριά τους. Στους καταλόγους των οφειλετών διαβάζουμε σήμερα τέτοια επώνυμα που δεν χρησιμοποιούνται πια στο Λασιίθι, αλλά μόνο στα εκτός αυτού χωριά των Νομών Ηρακλείου και Λασιθίου, όπως: Φούσκης (Μεραμπέλλο), Καβαλάκης (Κράσι), Κανετάκης (Χερσόνησος) κ.λπ. Αποτέλεσμα αυτής της φυγής είναι η μεγάλη αραιώση του πληθυσμού που σημειώνεται το 1584 (1054 άτομα) και το 1630 (303 σπίτια).

Το ανομοιογενές αυτό πληθυσμιακό συνονθύλευμα απέκτησε τελικά θαυμαστή ομοιογένεια που συντηρείται μέχρι σήμερα. Οι τόσο διαφορετικοί έποικοι του 1514 είχαν να αντιμετωπίσουν δύο φοβερούς αντιπάλους: Τον σκληρό κατακτητή που απαιτούσε, βρέξει-λιάσει, το ενοίκιο σε σιτάρι και τον εξίσου σκληρό λασιθιώτικο χειμώνα. Για να επιβιώσουν έπρεπε να παλαίψουν ηρωικά και με τους δύο. Η αίσθηση της αδικίας που υφίσταντο από τρίτους παράγοντες σφυρηλάτησε την κοινή λασιθιώτικη ψυχή και νοοτροπία τους. Για να ζήσουν έπρεπε να κάνουν οικονομία δυνάμεων και να έχουν σε εγρήγορση συνεχώς το νου τους. Κατά την Τουρκοκρατία ο ομογενοποιημένος πια λαός του Λασιθίου, απετέλεσε τη μαγιά με την οποία αυγάτισε η επαναστατική ζύμη και το οχυρό αυτό ξανάγινε, όπως και επί Ενετών, η φωλιά των επαναστατών, το άντρο των τιμωρών χαϊνήδων. Το ίδιο συνέβη και κατά τη Γερμανική Κατοχή. Το ίδιο θα επαναληφθεί, αν χρειαστεί, στο μέλλον.

Σήμερα οι Λασιθιώτες εξακολουθούν να είναι όπως τους περιγράφει το 1633 ο ειδικός απεσταλμένος του Γενικού Προβλεπτού Κρήτης, Nicolo Zen: "... Είναι άνθρωποι μακρόβιοι, εύρωστοι και η όψη των δεν είναι τόσο μελαμψή, όσο είναι το συνηθισμένο χρώμα των ανθρώπων στο Βασίλειο αυτό (Κρήτη)".

Η προφορά τους διαφέρει από εκείνη των υπολοίπων Κρητικών, ως προς την μουσικότητα, που θυμίζει έντονα την προσωδιακή (μουσική) προφορά των αρχαίων Ελλήνων. Σε μερικά χωριά του Λασιθίου (Αγ. Γεώργιος, Κουδουμαλιά, Αβρακόντες) η μουσικότητα της προφοράς είναι εντονότατη, που νομίζεις ότι οι άνθρωποι δεν ομιλούν αλλά τραγουδούν. Κάθε χωριό έχει ξεχωριστό ομιλητικό ύφος που παραπέμπει στο ομιλητικό ύφος του εκτός Λασιθίου χωριού που προερχόταν η ιδρυτική οικογένεια του λασιθιώτικου χωριού.

Άλλο ξεχωριστό γνώρισμα των σύγχρονων Λασιθιωτών είναι το χιούμορ, ο λόγος ο σκωπτικός χωρίς να πληγώνει την ψυχή του άλλου. Αυτό το χάρισμα το συναντά κανείς στα χωριά με τη μουσική ομιλία. Εδώ δεν υπήρχαν ποτέ Τούρκοι, για να έλθουν με την ανταλλαγή πρόσφυγες. Για το λόγο αυτό εδώ οι παραδόσεις είναι πιο γνήσια κρητικές, ανόθευτες από ξένες επιδράσεις.

Δυστυχώς όμως το σημερινό Λασιίθι έχει έναν κοινό παρονομαστή με το Λασιίθι του 1630. Οι άνθρωποί του συνεχώς το εγκαταλείπουν. Οι λόγοι είναι γνωστοί και όχι του παρόντος σημειώματος. Κάποτε ίσως χρειαστεί το Ελληνικό Κράτος να θεσπίσει

ΚΙΝΗΤΡΑ ΠΑΡΑΜΟΝΗΣ ΚΑΙ ΠΡΟΣΕΛΚΥΣΗΣ ανθρώπων, όπως είχαν κάμει οι Βενετοί το 1514 και έδωσαν ψυχή στο νεκρό τότε Λασίθι.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑ

Απο όσα αναφέρθηκαν παραπάνω γίνεται ανιληπτό οτι η Κρήτη, πέρα απο φυσικούς τουριστικούς προορισμούς, έχει και πολλούς ιστορικούς, στους οποίους μπορεί να στηρίξει μέρος του τουρισμού (αφού γίνουν κατάλληλες ενέργειες για την ανάδειξη τους). Ήδη πολλά τουριστικά γραφεία εισερχόμενου τουρισμού προωθούν εκδρομές σε σημεία που αναφέρθηκαν παραπάνω (όπως η Γραμπούσα), οι οποίες αντιμετωπίζουν μεγάλη ανταπόκριση. Τα τοπία της Κρήτης έχουν γίνει σκηνικά για πολλές μάχες κατά των Τούρκων, αλλά και έχει υπάρξει πατρίδα πολλών ιστορικών προσώπων όπως ο Ελευθέριος Βενιζέλος. Η τριλογία του Πρεβελάκη, δεν αποτελεί απλά μια ιστορία με φόντο την Κρητική επανάσταση. Είναι η σκέψη, ο αγώνας και η θέληση του Κρητικού να ζήσει ελεύθερος απο κάθε είδους καταπίεση είτε αυτή είναι εθνική (όπως αυτή των Τούρκων), είτε πνευματική (όπως αυτή που έτεινε να δημιουργήσει ο Μανασής).

Στον παρακάτω πίνακα δίνονται αναφορικά τα κεντρικά σημεία και πρόσωπα της τριλογίας του Κρητικού, χωρισμένα ανα έργο.

	- Ηγούμενος Αντρόνικος
	- Μονή Ασωμάτων
	- Αμάρι (Μεροβίγλι)
	- Σηφαλιός (Σφακιά)
	- Αρετή (Γάμος και γέννηση Κωσταντή)
«Το Δέντρο»	- Σηκωμός του 1866
	- Κρυφό σχολειό
	- Τούρκικη φορολογία / ξεσηκωμός
	- Αρκάδι – Πρέβελη
	- Φυλακές Ρεθύμνου
	- Μανασής
	- Λοιμός (Θάνατος Αρετής)
	- Αμνηστείες του Σουλτάνου (1869/1879)
	- Βαγγελιό (Προξενειό και Γάμος)
	- Κρυφορωμιό
	- Επανάσταση Χανίων (Κίσαμος, Ίμπρος)
	- Διαγούμισμα (διαμάχες Κρητικών)
	- Τρυπαλός (Ιωσήφ, γιος του Κωσταντή)
«Η Πρώτη Λευτερία»	- Ελευθέριος Βενιζέλος
	- Μάχη Ακρωτηρίου στα Χανιά (Η Σημαία)
	- Επαναστατικό Κέντρο Αρχανών («Ένωση ή Θάνατος»)
	- Σύμβαση της Χαλέπας
	- «Κρητική Σύναξη»
	- Ημιαυτονομία Κρήτης
	- Αρμοστής Πρίγκηπας Γεώργιος
	- Θέρισο
	- Κίνημα Βενιζέλου
	- «Αδερφοφάδες» (εμφύλιος Κρητικών)
«Η Πολιτεία»	- Θάνατος αξιωματικού (απο βόλι του Κωσταντή)
	- «Εξουσία» του Μανασή στο Αμάρι
	- «Καταραμένος Έρωτας» Κωσταντή και Μαρίας
	- «Δευτέρα Παρουσία» και τέλος της «εξουσίας» του Μανασή
	- Αποχώρηση Βενιζέλου απο τα Χανιά.

ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΚΟΣ ΠΙΝΑΚΑΣ

- **25/05/1821** Υψώνεται η πρώτη σημαία της Κρητικής επανάστασης στο Ροδάκινο Ρεθύμνου απο τον Τσουδερό.
- **23/06/1821** Ληλάτηση του Ηρακλείου απο τους Τούρκους.
- **06/1821** Μάχη στο Σπήλι.
- **02/1823** Πρώτη πολιορκία της Γραμπούσας απο τους Κρητικούς.
- **02/08/1825** Κατάληψη της Γραμπούσας απο τους Κρητικούς.
- **1833** Ανοικοδομείται η Μονή Ασωμάτων.
- **30/09/1856** Σεισμός ισοπεδώνει το Ηράκλειο.
- **1858** Ίδρυση Ορφανικής Τράπεζας..
- **14/05/1866** Πρώτη Παγκρήτια Συνέλευση στα Χανιά.
- **20/07/1866** Πρώτη Επαναστατική Προκήρυξη των Κρητικών στο Μπρόσνερο Αποκορώνα.
- **07/09/1866** Γενική συνέλευση Κρητικών στους Κάμπους και απόρριψη προτάσεων του Μουσταφά.
- **12/10/1866** Μάχη στο Βαφέ.
- **08/11/1866** Ολοκαύτωση του Αρκαδίου απο τουε Τούρκους .
- **09/1866** Έναρξη πολεμικών επιχειρήσεων στο Ηράκλειο.
- **13/10/1866** Μάχη Αμαριανού.
- **30/12/1866** Κανονιοβολισμός της Αγ. Ρούμελης απο Τούρκους.
- **15/01/ 1867** Μαχη Τυλισσου
- **03/1867** Άφιξη του Ομέρ στην Κρήτη.
- **31/06/1867** Μάχη Γέργερης.
- **07/1867** Ο Ομέρ αποβιβάζει 4000 Τούρκους στην Αγ. Ρούμελη.
- **06/08/1967** Βυθίζεται/καταστρέφεται το πλοίο «Αρκάδι».
- **22/07/1867** Άφιξη Ααλή πασά στην Κρήτη.
- **31/07/1867** Επιχείρηση Τούκων στον Ομαλό και στο φαράγγι της Σαμαριάς.
- **05/09/1867** Ο Σουλτάνος ανακαλεί τον Ομέρ απο την Κρήτη και παραχωρεί αμνηστία.

- **11/11/1867** Ο Ααλή Πασάς ανακοινώνει (ανεπίσημα) τον Οργανικό Νόμο.
- **1867** Ο Ρεσίτ καταστρέφει τη Μ. Πρέβελης.
- **08/01/1868** Επίσημη ανακοίνωση του Οργανικού νόμου.
- **07/1868** Συγκέντρωση οπλαρχηγών στη Μονή Ασωμάτων και αποστολή αναφοράς στη βασίλισσα της Αγγλίας.
- **11/12/1968** Πολιορκία και θάνατος της προσωρινής κυβέρνησης στη Γωνιά Κισάμου.
- **07/1877** Δημιουργία επιτροπής για το Κρητικό ζήτημα.
- **27/12/1877** Η Οικουμενική Κυβέρνηση της Ελλάδας υποστηρίζει και επίσημα την Κρητική επανάσταση.
- **01/1878** Παγκρήτια Επαναστατική συνέλευση στο Φρε.
- **10/1878** Σύμβαση της Χαλέπας. (Παραχώρηση ημιαυτονομίας στην Κρήτη)
- **10/05/1905** Δημιουργείται το Κίνημα του Βενιζέλου στο Θέρισο.
- **06/1906** Παραίτηση του Πρίγκηπα Γεωργίου.
- **1909** Γέννηση του Παντελή Πρεβελάκη.
- **1948** Εκδίδεται «Το Δέντρο» του Πρεβελάκη
- **1949** Εκδίδεται «Η Πρώτη Λευτεριά» του Πρεβελάκη.
- **1950** Εκδίδεται «Η Πολιτεία» του Πρεβελάκη.
- **1986** Θάνατος Παντελή Πρεβελάκη

ΠΑΝΤΕΛΗΣ ΠΡΕΒΕΛΑΚΗΣ 1909 - 1986

Ο Παντελής Πρεβελάκης, ποιητής, κριτικός της τέχνης, πεζογράφος και θεατρικός συγγραφέας, γεννήθηκε στο Ρέθυμνο της Κρήτης το 1909. Σπούδασε φιλολογία στην Αθήνα και Θεσσαλονίκη και είναι κάτοχος των κυριότερων Εύρωπαϊκών γλωσσών. Από το 1937 ως το 1941 διατέλεσε διευθυντής Καλών Τεχνών στο Υπουργείο Παιδείας και από το 1939 δίδασκε Ιστορία της Τέχνης στην Ανώτατη Σχολή Καλών Τεχνών έως το 1974.

Διανοητής με πλούσιο πνευματικό κόσμο και στέρεο επιστημονικό οπλισμό, όχι μόνο στον κόσμο της τέχνης αλλά και στον κόσμο των ηθικών αξιών, και γνώστης της Ευρωπαϊκής καλλιέργειας δοκίμασε τις δυνάμεις του σε όλα τα είδη του γραπτού λόγου: ποίηση, πεζογραφία, θέατρο, και ακόμη σε έπιστημονικές και έκλαϊκευμένες μελέτες, γύρω από τα θέματα της τέχνης. Πρωτοπαρουσιάστηκε στα γράμματα με την ποιητική συλλογή «Στρατιώτες», 1928, «Δομίνικος Θεοτοκόπουλος», (Δοκ. 1930), «Δοκίμιο Γενικής Είσαγωγής στην Ιστορία της Τέχνης», 1934, «Η Ιταλική αναγέννηση», 1935, «Το χρονικό μιάς πολιτείας» (μυθ.) 1938, 7η έκδοση 1976, «Γυμνή Ποίηση» (ποιήμ.) 1939, «Ο θάνατος του Μέδικου» (δοκ. τέχ.) 1939, «Ο Γκρέκο στη Ρώμη» 1941, «Παντέρημη Κρήτη», (μυθ.) 1945, «Ο Κρητικός» (τ. Α' το Δέντρο, 1948 - τ. Β' Πρώτη Λευτεριά, 1949 - τ. Γ' Η Πολιτεία, 1950), «ο Ποιητής (Καζαντζάκης) και το ποίημα της Οδύσσειας» 1958, «Ο Ηλιος του Θανάτου» (μυθ.) 1959, (Α' Κρατικό Βραβείο Μυθιστορήματος), «Η Κεφαλή της Μέδουσας» (μυθ.) 1963 (Α' Κρατικό Βραβείο Μυθιστορήματος), «Τετρακόσια γράμματα του Καζαντζάκη» 1965, «Αρτος των Αγγέλων» (μυθ.) 1966.

Ενώ ασχολήθηκε ερασιτεχνικά με την ποίηση έγραψε τέσσερα θεατρικά έργα (τραγωδίες) που ανεβάστηκαν και από το Εθνικό Θέατρο: «Το Ιερό Σφάγιο», 1952, «ο Λάζαρος», 1954, «Τα χέρια του ζωντανού Θεού», 1955 και «Το Ηφαίστειο», (Κρατικό Βραβείο) 1962. Πολλά από τα έργα του μεταφράστηκαν σε πολλές ξένες γλώσσες. Επίσης μετάφρασε αρχαίες τραγωδίες: «Μήδεια», «Βάκχες» του Ευριπίδη Κ.ά.

Όλα σχεδόν τα μυθιστορήματά του, θησαυρίσματα Κρητικής μνήμης, είναι βαφτισμένα στην Κρητική παράδοση και αναβιώνουν την κρητική νοοτροπία και κρητική ψυχή. Είναι βγαλμένα από την παμπάλαια ιστορία της και τις ποικίλες φάσεις της ζωής της, και μας δίνουν απόφια τα ξαφνικά ξεσηκώματα, τις πολεμικές τους εκρήξεις και την ανέμη πάλη τους για τη λευτεριά. Η γλώσσα τους πλούσια σε αποχρώσεις καζαντζακικής υφής είναι αφηγήματα - χρονικά εξαιρετικής υποβολής και λυρικής γοητείας.

Οι επιστημονικές και έκλαϊκευμένες μελέτες του γύρω από τα θέματα της τέχνης είναι γραμμένες με γλαφυρότατο τρόπο και δίνουν τεκμηριωμένες γνώσεις για την εξέλιξη της τέχνης στους μεγάλους σταθμούς της και κυρίως από την Αναγέννηση ως σήμερα.

Ιδιαίτερα πρέπει να σημειώσουμε τη μακριά φίλια που συνέδεε τον Πρεβελάκη με τον Καζαντζάκη, καρπός της οποίας είναι τα τετρακόσια γράμματα που του έστειλε κατά καιρούς ο μεγάλος φίλος του Καζαντζάκης, και τα οποία εξέδωσε σε ξεχωριστό τόμο με σχόλια και κατατοπιστικές σημειώσεις. Μέσα στα γράμματα αυτά μας παρουσιάζεται ανάγλυφος ο εσωτερικός κόσμος του Καζαντζάκη, με τις αιώνιες ανησυχίες και τους σκληρούς πνευματικούς προβληματισμούς του, αλλά, σύγχρονα, μας αποκαλύπτεται και το μεγάλο ταλέντο του, με τις επιστολές-εξομολογήσεις του αυτές. Ακόμα φανερώνεται ολόπλευρα η μεγάλη εκτίμησή του προς τον Πρεβελάκη, έναν γκαρδιακό φίλο και έναν άνθρωπο με πλούσιο πνευματικό κόσμο.

Και πραγματικά, ο Πρεβελάκης είναι ένας μεγάλος τεχνίτης του λόγου που διαθέτει περίτεχνο αφηγηματικό ύφος, πλούσια ποιητική γλώσσα, διεισδυτική ψυχολογική ικανότητα και έκτακτη μυθοπλαστική δύναμη στο στήσιμο των θαυμάσιων, από κάθε πλευρά μυθιστορημάτων του. Όπως ο Καζαντζάκης έτσι και ο Πρεβελάκης αντλεί τα θέματά του από την ακένωτη πηγή της Κρητικής τετρακισχιλιόχρονης Ιστορίας. Μιάς ιστορίας όπου το μυθικό στοιχείο μεταμορφωμένο στη διάρκεια των αιώνων σε αξεπέραστη θαυμαστή αντρευσύνη και σε αέναη πάλη των κατοίκων της για λευτεριά ή θάνατο, θα συμβολίζει πάντα την απέθαντη ελληνική ψυχή και τις ακατάλυτες δυνάμεις της ελληνικής κληρονομιάς, όσο θα υπάρχει ζωή στον πλανήτη μας.

Το 1977 εξελέγη τακτικό μέλος της Ακαδημίας. Γεγονός ενδεικτικό για την αξιοπρέπεια του ανθρώπου αποτελεί η αποποίηση του Βραβείου Λογοτεχνίας και εκλογής στην Ακαδημία κατά την διάρκεια της δικτατορίας.

Ο μεγάλος αυτός δάσκαλος, λόγιος, συγγραφέας και με τον τρόπο του, αγωνιστής, πέθανε στην Αθήνα το 1986, αφήνοντας δυσαναπλήρωτο κενό.

Ποιητικές συλλογές

Στρατιώτες (1928)
Η γυμνή ποίηση (1939)
Η πιά γυμνή ποίηση (1941)
Τα ποιήματα (1969)
Ωρες σ' ελληνικό νησί
Ο νέος Ερωτόκριτος (1973)

Μυθιστορήματα

Το χρονικό μιάς πολιτείας (1938)
Ο θάνατος του Μέδικου (1941)
Παντέρμη Κρήτη (1945)
Ο Κρητικός - Το δέντρο (1948)
Ο Κρητικός - Η πρώτη λευτεριά (1949)
Ο Κρητικός - Πολιτεία (1950)
Οι δρόμοι της δημιουργίας - Ο ήλιος του θανάτου (1959)
Οι δρόμοι της δημιουργίας - Η κεφαλή της Μέδουσας (1963)
Οι δρόμοι της δημιουργίας - Ο άρτος των αγγέλων (1965)
Ερημίτες και αποσυνάγωγοι - Ο άγγελος στο πηγάδι. Μια μεγαλοβδομάδα (1970)
Ερημίτες και αποσυνάγωγοι - Η αντίστροφη μέτρηση (1974)

Μελέτες, δοκίμια

Δομίνικος Θεοτοκόπουλος
Δοκίμιο γενικής εισαγωγής στην ιστορία της Τέχνης
Ο Γκρέκο στη Ρώμη (1941)
Θεοτοκόπουλος - Τα βιογραφικά (1942)
Ο ποιητής και το ποίημα της Οδύσσειας (1958)
Τετρακόσια γράμματα του Καζαντζάκη στον Πρεβελάκη (1965)
Αρχαία θέματα στην ιταλική ζωγραφική της Αναγέννησης (1975)
Ο ποιητής Γιάννης Ρίτσος (1981)
Άγγελος Σικελιανός (1985)
Δείχτες Πορείας (Συλλογή μελετών, δοκιμίων) (1986)

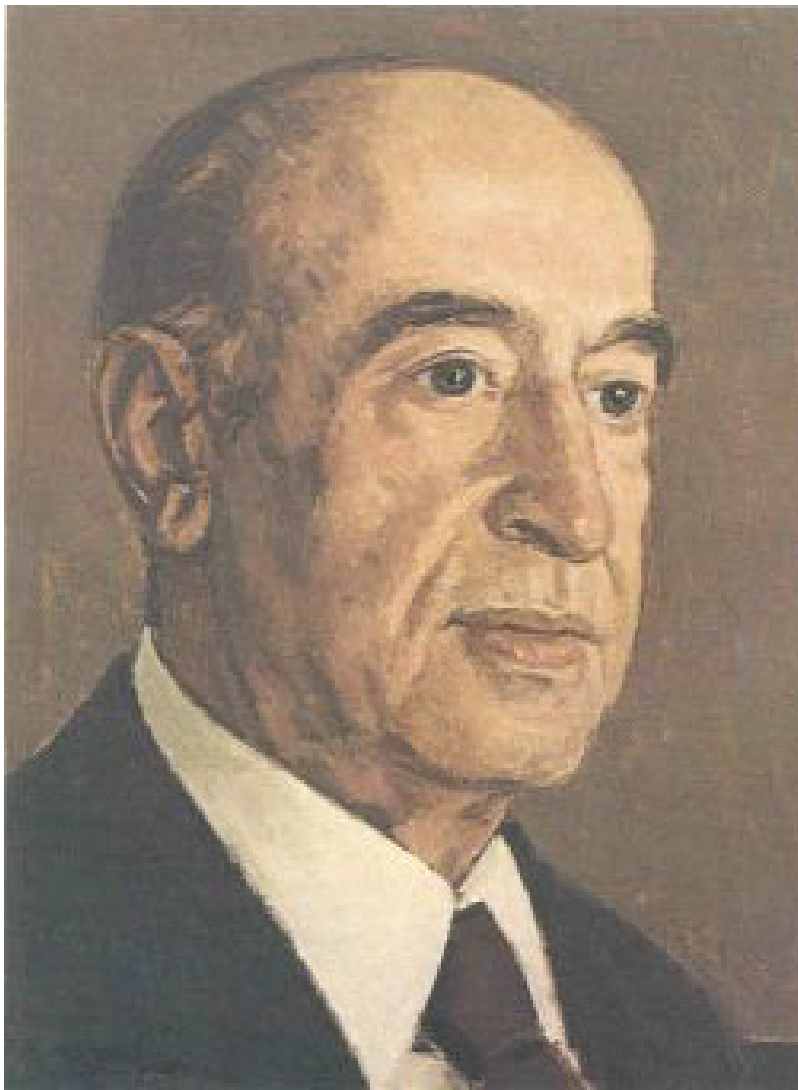
Θεατρικά

Ο μίμος (1928)
Η αρρώστια του αιώνα - Το Ιερό Σφάγιο (1952)
Η αρρώστια του αιώνα - Ο Λάζαρος (1954)
Η αρρώστια του αιώνα - Τα χέρια του ζωντανού θεού (1955)
Το ηφαίστειο (1962)
Το χέρι του σκοτωμένου (1971)

Μουσαφिरαίοι στο Στεπαντσικόβο (1972)
Δύο Κρητικά δράματα:
Η δεύτερη εντολή (1974)
Το τρελό αίμα (1974)

Μεταφράσεις

Βάκχες - Ευριπίδη
Μήδεια - Ευριπίδη
Η ζωή είναι όνειρο - Καλντερόν
Δον Ζουάν - Μολιέρου
Το ατλαζένιο γοβάκι - Κλοντέλ
Η νεκρή βασίλισσα - Μοντερλάν
Τα δημιουργικά συμφέροντα – Μπεναβέντε

Βιβλιογραφία

- Παντελής Πρεβελάκης - Ο Κρητικός- Το Δέντρο (έκτη έκδοση)
Παντελής Πρεβελάκης – Ο Κρητικός- Η Πρώτη Λευτεριά (έκτη έκδοση)
Παντελής Πρεβελάκης – Ο Κρητικός – Η Πολιτεία (έκτη έκδοση)
Θεοχάρης Δετοράκης – Ιστορία της Κρήτης (Αθήνα 1986)
Ζαχαρένια Σημανδηράκη – Αναφορά Στην Πόλη των Χανίων (Ελλωτία – 2000)
Μάρκος Γ. Πολιουδάκης – Η Τελευταία Κρητική Επανάσταση του 1896-1898 στο Ρέθεμνος (Ελλωτία 2000)
Στέργιος Γ. Σπανάκης – ΚΡΗΤΗ τόμος Β (έκδοση Σφακιανάκη)
ΚΡΗΤΗ – ΙΣΤΟΡΙΑ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ (δεύτερη έκδοση, επιστημονική επιμέλεια Μ. Παναγιωτάκη)- Σύνδεσμος τοπικών εκδόσεων δήμων και κοινοτήτων Κρήτης.
Πόλεις και Χωριά της Κρήτης (Γ. Σπανάκης – Ηράκλειο 1991)

Διαδικτυακή Βιβλιογραφία

- <http://www.strofi.com>
<http://www.archanes.gr>
<http://www.heraklion-city.gr>
<http://www.slh.gr>